

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Lesya Ukrainka Volyn National University
Institute of Social and Political Psychology

p-2227-1376

e-2308-3743

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 42 ISSUE 42

Луцьк
2023

Рекомендовано до друку вченою радою Волинського національного університету імені Лесі Українки (протокол № 13 від 30.11.2023р.)

Головний редактор

Наталія Коструба Луцьк, Україна

Заст. головного редактора

Жанна Вірна Луцьк, Україна

Ольга Кочубейник Київ, Україна

Відповідальний секретар

Оксана Фіщук Луцьк, Україна

Редакційна колегія

Балашов Едуард Острог, Україна

Бойко Марта США

Ярослав Гошовський Луцьк, Україна

Марія Ледзінська Варшава, Польща

Мирослава Мушкевич Луцьк, Україна

Барбара Гавда Люблін, Польща

Єва Малгожата Шелпітовська Люблін, Польща

Ольга Лазорко Луцьк, Україна

Магдалена Ровіцька Варшава, Польща

Isabel Maria Sousa Lopes Silva Порту, Португалія

Лариса Засекіна Луцьк, Україна

Наталія Савелюк Тернопіль, Україна

Анета Ріта Борковська Люблін, Польща

Олена Журавльова Луцьк, Україна

Тетяна Перепелюк Умань, Україна

Ольга Ковальова Мелітополь, Україна

Ana Maria Eung Парана, Бразилія

Анета Ріта Борковська Люблін, Польща

Засновники: Волинський національний університет імені Лесі Українки, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Журнал є науковим фаховим рецензованим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (категорія «Б») за спеціальністю 053 «Психологія» (відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України 02.07.2020 № 886 (Додаток 4) .

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9. Тел. (факс): (0332) 24-40-12.

Ел. адреса: psurjournal@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 246550-14590
ПР від 14.12.2020 р.

Видавець: Волинський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

© Гончарова В. О. (обкладинка), 2023

© Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2023

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2023

*Approved by the Academic Council of Lesya Ukrainka Volyn National University,
Record of proceedings # 13, 30.11.2023*

Editor-in-Chief

Natalia Kostruba Lutsk, Ukraine

Associate Editors

Zhanna Virna Lutsk, Ukraine

Olha Kochubeinyk Kyiv, Ukraine

Editorial Assistant

Oksana Fishchuk Lutsk, Ukraine

Editorial Board

Eduard Balashov Ostroh, Ukraine

Martha Bojko United States

Yaroslav Hoshovskyi Lutsk, Ukraine

Maria Ledzinska Warsaw, Poland

Myroslava Mushkevych Lutsk, Ukraine

Barbara Gawda Lublin, Poland

Ewa Małgorzata Szepietowska Lublin, Poland

Olha Lazorko Lutsk, Ukraine

Magdalena Rowicka Warsaw, Poland

Isabel Maria Sousa Lopes Silva Porto, Portugal

Larysa Zasiékina Lutsk, Ukraine

Natalia Savelyuk Ternopil, Ukraine

Aneta Rita Borkowska Lublin, Poland

Olena Zhuravlova Lutsk, Ukraine

Tetiana Perepeliuk Uman, Ukraine

Olha Kovalova Melitopol, Ukraine

Ana Maria Eyng Parana, Brazil

Aneta Rita Borkowska Lublin, Poland

Founders: Lesya Ukrainka Volyn National University,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical
Sciences of Ukraine

The Psychological Prospects Journal is a professional peer-reviewed scholarly periodical published semiannually, where results of Ph. D. and Doctoral theses in psychology can be published (supplement 4 to the decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 № 886).

Address: 9 Potapova St., Lutsk, 43025, Ukraine, tel.: +380332244012.

E-mail: psyprojournal@gmail.com

Certificate of State Registration of mass media # KV 19837-9637 PR issued 11.04.2013.

Publisher: Lesya Ukrainka Volyn National University (13 Voli Prosp., Lutsk, 43025, Ukraine).
Certificate of State Committee for Television and Broadcasting of Ukraine KB № 246550-14590
ПП від 14.12.2020 р.

© Honcharova, V. (cover), 2023

© Lesya Ukrainka Volyn National University, 2023

© Institute of Social and Political Psychology of the National
Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 2023

Ethics Statement

The author who submits an article to the journal explicitly confirms that the paper presents a concise, accurate account of the research performed as well as an objective discussion of its significance. A paper should contain sufficient detail and references to public sources of information. Fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scholarly conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. Authors must obtain permission for use of any previously published materials from the original publisher. Plagiarism constitutes unethical scholarly behaviour and is unacceptable.

All co-authors share equal degree of responsibility for the paper they co-author. Submitting the same manuscript to more than one journal concurrently is unethical and unacceptable.

By acknowledging these facts the authors bear personal responsibility for the accuracy, credibility, and authenticity of research results described in their papers.

The Journal is indexed and listed in:

Index Copernicus

Directory of Open Access Journals (DOAJ)

Google Scholar

ResearchBib

Ukrainian scientific periodicals

BASE

WorldCat

Open Ukrainian Citation Index (OUCI)

OpenAIRE

ScienceGate

Scilit

ЗМІСТ

Передмова	9
Аврамчук Олександр	
Роль дисфункційних когнітивних схем у патогенезі коморбідних афективних порушень в осіб з соціальною тривогою та соціальною фобією	10
Вінков Веніамін	
Соціально-психологічні аспекти переживання загроз ідентичності в умовах війни.....	24
Гошовська Дарія, Гошовський Ярослав	
Сучасна мілітарна психологія : різновекторність досліджень	38
Засєкіна Лариса, Бурцан Володимир	
Спільна резильєнтність у спільній травматичній реальності практичних психологів: досвід України та найкращі практики Європейського Союзу	55
Королович Оксана	
Динаміка колективної травми в контексті трансгенераційних зв'язків у сімейній системі	68
Коструба Наталія, Ляшко Лілія	
Особистісні особливості психологічної стійкості молоді в умовах війни.....	82
Костюк Софія	
Роль соціального середовища в актуалізації соціальної відповідальності особи	97
Малімон Людмила, Пашкіна Алла, Максимчук Олександр	
Суб'єктивне благополуччя як чинник соціально-психологічної адаптації особистості в умовах війни.....	113

Маслюк Андрій, Оржешко Дмитро

Психологічні особливості мілітарного самоприйняття курсантів
військових закладів 127

Мудрик Алла

Хвороба на цукровий діабет дитини як психотравма у матерів..... 142

Osadchenko Inna, Perepeliuk Tetiana, Olkhovetsky Sergey

Analysis of the psycho-emotional state of ukrainians and aspects
of psychological assistance at the beginning of the current war 158

Розмирська Юлія, Глова Ірина

Невизначена втрата у контексті вимушеної сепарації та
вимушеного усиновлення 172

Федотова Тетяна

Симптоми моральної травми та ціннісні орієнтації в студентської
молоді в умовах війни..... 182

Пам'ятка авторів..... 196

TABLE OF CONTENTS

Preface	9
Oleksandr Avramchuk	
The role of maladaptive cognitive schemas in the pathogenesis of comorbid affective disorders in persons with social anxiety and social phobias	10
Veniamin Vinkov	
Social and psychological aspects of experience threats to identity in the war conditions	24
Daria Hoshovska, Yaroslav Hoshovskiy	
Modern military psychology: diversity of research	38
Larysa Zasiiekina, Volodymyr Burtsan	
Shared resilience in the shared traumatic reality of applied psychologists: the Ukrainian experience and the best practices of the European Union.....	55
Oksana Korolovich	
Collective trauma dynamics in the context of transgeneration connections in the family system	68
Natalia Kostruba, Liliya Liashko	
Personal characteristics of youth psychological resilience in war conditions	82
Sofiia Kostiuk	
The role of the social environment in actualizing personal social responsibility	97
Liudmyla Malimon, Alla Pashkina, Oleksandr Maksymchuk	
Subjective well-being as a factor of social and psychological adaptation of a personality in the conditions of war	113

Andriy Masliuk, Dmutro Orzheshko

Psychological peculiarities of military self-acceptance of cadets of military institutions127

Alla Mudryk

Diabetes disease in children as psychotrauma in mothers 142

Osadchenko Inna, Perepeliuk Tetiana, Olkhovetsky Sergey

Analysis of the psycho-emotional state of ukrainians and aspects of psychological assistance at the beginning of the current war 158

Yuliia Rozmyrska, Iryna Hlova

Ambiguous loss in the context of forced separation and forced adoption 172

Tetiana Fedotova

Symptoms of moral trauma and value orientations in student youth in the conditions of war..... 182

Guidelines for Authors..... 196

PREFACE

The mental health topic is extremely important and relevant for Ukraine. War with its terrible consequences implies many visible and invisible losses. Someone lost loved ones, someone survived captivity, suffered violence, saw death, was a participant in hostilities, lived in occupation, someone waiting for relatives from the front, volunteer, someone evacuated with children to a safe place. There is no person in Ukraine who would not be affected by war. According to the results of the population needs in mental health care services audit, conducted within the framework of the All-Ukrainian program, 40-50% of the population of Ukraine will need varying degrees of intensity psychological support.

Considering the war conditions in Ukraine, all investigations in the current journal issue relate to the study of war trauma, psychotraumatic experience, moral trauma, as well as modern views on military psychology. Also presented are articles investigating dysfunctional cognitive schemas in people with social anxiety, as well as the experience of experiencing threats to identity and social responsibility. Special emphasis should be placed on the authors' research on the adaptation peculiarities of Ukrainians to the war, as well as on the psychological stability issue.

Great gratitude to Ukrainian scientists, who continue their research despite the war.

Editor-in-Chief Nataliia Kostruba

РОЛЬ ДИСФУНКЦІЙНИХ КОГНІТИВНИХ СХЕМ У ПАТОГЕНЕЗІ КОМОРБІДНИХ АФЕКТИВНИХ ПОРУШЕНЬ В ОСІБ З СОЦІАЛЬНОЮ ТРИВОГОЮ ТА СОЦІАЛЬНОЮ ФОБІЄЮ

Аврамчук Олександр

Український Католицький Університет, м. Львів, Україна

avramchuk.md@ucu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8512-7817>

Мета: емпірично дослідити вплив когнітивних дисфункційних схем на вираженість коморбідної афективної патології, на прикладі симптомів депресивного стану в осіб з соціальною фобією.

Методи. Пошук попередніх досліджень здійснювався за допомогою сервісів PubMed, Web-of-Science та Research Gate з фокусом уваги на дослідження соціальної фобії та коморбідних до неї депресивних станів. Емпіричне дослідження охопило показники вибірок з клінічно значущими ознаками депресивної симптомів згідно критеріїв DSM-5 – основна група: 737 осіб з вираженою соціальною тривогою та 582 особи, контрольна група, без ознак соціальної фобії. Результати оцінювалися за методиками YSQ-S, SPIN, PHQ-9 та відповідними субшкалами методики SCL-90-R.

Результати. Продемонстровано, що рівень вираженості симптомів депресивних порушень й станів в осіб з соціальним тривожним розладом вищий за контрольну групу. Суттєву відмінність також продемонстрували показники загальної тяжкості симптомів та індекс симптомологічного дистресу. Аналіз актуальних ранніх дисфункційних схем продемонстрував суттєві відмінності ($p < 0,05$) у порівнянні з контрольною групою для наступних категорій: соціальної ізоляції/відчуження, емоційної депривації, дефективності/сорому, емоційна інгібіція, самопожертви, надвисоких стандартів, очікування неминучих невдач/некомпетентності. Внесок дисперсії у показники соціальної тривоги та депресивної симптоматики можуть бути пояснені когнітивним, емоційним та поведінковим реагуванням відповідно до схем: соціальної ізоляції/відчуження, надвисоких стандартів, дефективності/сорому та неминучих невдач/некомпетентності. Типові переконання, які є характерними для соціальної фобії та пов'язані з очікуванням негативної оцінки від інших, підсилюються негативними думками, які є характерними для депресивного настрою. Уникаючи прямих соціальних контактів через страх покинення, людина обирає непродуктивні стратегії

захисної поведінки, такі як емоційна депривація та соціальне відсторонення, а також раціоналізує порушене почуття соціальної приналежності.

Висновки. Аналіз результатів емпіричного дослідження підтверджує тісний зв'язок між дисфункційними переконаннями та вираженістю ключової депресивної психопатології в осіб з соціальним тривожним розладом. Подальші дослідження можуть бути скеровані на розширення ролі ранніх дисфункційних схем у патогенезі коморбідних станів завдяки медіаційному аналізу ролі механізмів уникнення когнітивного, емоційного (негативного) чи поведінкового у здобутті коригуючого досвіду як аспекту психологічної негнучкості та порушень адаптації.

Ключові слова: соціальна тривога, соціальна фобія, соціальна ізоляція, депресія, ранні дисфункційні схеми

Oleksandr Avramchuk. The role of maladaptive cognitive schemas in the pathogenesis of comorbid affective disorders in persons with social anxiety and social phobias.

Purpose: to study the influence of cognitive maladaptive schemas on the severity of comorbid affective pathology, using the example of depressive symptoms in persons with social phobia.

Methods. The search for previous studies was carried out using PubMed, Web-of-Science, and Research Gate services, focusing on research on social phobia and comorbid depressive conditions. The empirical study covered the indicators of samples with clinically significant signs of depressive symptoms according to DSM-5 criteria - the main group: 737 people with pronounced social anxiety and 582 people, the control group, without signs of social phobia. The results were evaluated according to the YSQ-S, SPIN, PHQ-9, and corresponding subscales of the SCL-90-R technique.

Results. The statistical analysis results demonstrated that the level of severity of symptoms of depressive disorders and conditions in persons with social anxiety disorder is higher than in the control group. A significant difference was also demonstrated by indicators of the overall severity of symptoms and the index of symptomatologic distress. The analysis of actual early dysfunctional schemas showed significant differences ($p < 0.05$) compared to the control group for the following categories: social isolation, emotional deprivation, defectiveness/shame, emotional inhibition, self-sacrifice, unrelenting standards, and expectation of failure/incompetence. The contribution of variance in social anxiety and depressive symptoms can be explained by cognitive, emotional, and behavioral responses according to the schemas: social isolation, unrelenting standards, defectiveness/shame, and expectation of failure/incompetence. Typical beliefs that are characteristic of social phobia and associated with the expectation of negative evaluation from others are reinforced by negative thoughts that are characteristic of a depressed mood. Avoiding direct social contact due to fear of abandonment, a person chooses maladaptive strategies of defensive behavior, such as emotional deprivation and social withdrawal, and rationalizes a disturbed sense of social belonging.

Conclusions. The analysis of the results of the empirical study confirms the close relationship between maladaptive beliefs and the severity of critical depressive psychopathology in individuals with social anxiety disorder. Further research can expand the role of early dysfunctional schemas in the pathogenesis of comorbid conditions thanks to the mediation analysis of the role of cognitive, emotional (negative), or behavioral avoidance mechanisms in the acquisition of corrective experiences as an aspect of psychological inflexibility and adaptation disorders.

Keywords: social anxiety, social phobia, social isolation, depression, early maladaptive schemas

Вступ. Попередній аналіз поширеності афективних порушень та розладів серед осіб з соціальним тривожним розладом продемонстрував коливання в межах 30-70% (Ohayon, Schatzberg, 2010; Koyuncu, Ertekin, Binbay, et al., 2014; Koyuncu, İnce, Ertekin, & Tükel, 2019). Здебільшого дослідження фокусуються на коморбідності між соціальною фобією та депресивними епізодами (Bittner, Goodwin та Wittchen, 2004; Beesdo et al., 2007; Väänänen et al., 2011). Соціальний тривожний розлад, так само як і інші тривожні розлади, є суттєвим фактором ризику для розвитку великого депресивного розладу або депресивного епізоду (Koyuncu et. al., 2019). Попередні дослідження вказують на те, що симптоми соціофобії, як правило, проявляються раніше, ніж супутні розлади настрою (Dalrymple, Zimmerman, 2011), але ці дані обмежені та не завжди відповідають клінічній практиці, особливо коли пацієнти не звертаються на ранніх етапах розвитку порушень. На додаток, існують обґрунтовані докази того, що наявність соціального тривожного розладу пов'язана з раннім початком великого депресивного розладу, більшою кількістю депресивних епізодів, довшою тривалістю епізодів, підвищеною схильністю до суїциду та алкогольною залежністю (Belzer, Schneier, 2004; Dalrymple, & Zimmerman, 2007; Aderka et. al., 2012).

У наукових дослідженнях також згадується поняття «міжособистісної чутливості» як загальної особливості осіб з соціальним тривожним розладом та атиповими формами депресивного розладу (Harb, Heimberg, Fresco, Schneier, Liebowitz, 2002). «Міжособистісну чутливість» розглядають як особливість особистості, що збільшує вразливість до емоційних порушень і підкріплює непродуктивні переконання щодо власної соціальної некомпетентності та меншовартості у взаємодії з іншими (особливо

під впливом критики, ігнорування чи дискримінації). Зміст типових переконань та відчуття соціального відсторонення, які виходять за рамки типових соціальних страхів, що може слугувати аргументованою підставою для додаткової диференційованої діагностики, особливо коли до соціального уникнення додаються такі симптоми, як збільшений сон, збільшений апетит та лабільність настрою (Lydiard, 2001). Атиповість афективних порушень може спричинити некоректний підхід до психосоціального супроводу та погіршення прогнозу. На нашу думку, це також підкріплює необхідність дослідження ролі непродуктивних переконань структурованих у стратегіях емоційного, когнітивного та поведінкового реагування, що сприяють розвитку та підтримці соціальної тривожності (Calvete et. al., 2013; Mairet et. al., 2014; Penney, Norton, 2022; Norton et. al., 2023).

Метою нашої роботи є теоретично проаналізувати роль когнітивних дисфункційних схем у патогенезі соціального тривожного розладу як модифікуючих факторів вразливості та емпірично дослідити їх вплив на вираженість коморбідної афективної патології, на прикладі симптомів депресивного стану.

Методи та процедура дослідження. На етапі теоретичного огляду, пошук наукових джерел здійснювався за допомогою сервісів: PubMed, Web-of-Science та Research Gate. З метою висвітлення актуальності та виокремлення ключових аспектів для подальшої інтерпретації результатів було використано наступні критерії для теоретичного аналізу: дослідження стосувалися осіб, які мали встановлений діагноз соціальний тривожний розлад або належали до субклінічної групи (виражені ознаки психосоціального дистресу у соціальній взаємодії чи через тривогу перед нею); проведена первинна оцінка чи аналіз впливу ранніх дисфункційних схем; фокусом уваги досліджень соціальна фобія та/чи коморбідний до неї депресивний стан.

Результати емпіричного етапу дослідження базуються на даних, зібраних у період з 2018 по 2022 рік від осіб, які шукали психологічну допомогу. Усі учасники надали інформовану згоду на використання даних у дослідженні з врахуванням конфіденційності персональних даних. У процесі враховували аспекти соціального та демографічного характеру (вік, стать, освіта, соціальний статус), а також анамнез

щодо психічної патології, зокрема соціального тривожного розладу та депресивних епізодів.

Збір даних проводився шляхом первинного діагностичного інтерв'ювання на основі міжнародного нейропсихіатричного інтерв'ю The MINI: International Neuropsychiatric Interview (Sheehan et al., 1998-2016). Аналіз рівня вираженості соціальної тривоги та відповідності критеріям соціальної фобії відповідно до DSM-5, відбувався за допомогою опитувальника Social Phobia Inventory (SPIN; Connor, 2000). Опитувальник розроблений з метою для самооцінки рівня тяжкості симптомів соціальної тривоги та соціального тривожного розладу й включає на 17 тверджень, що оцінюють стан впродовж останніх 2-х тижнів, Cronbach's $\alpha = 0.87-0.94$. Оцінка вираженості ознак депресивних епізодів відбувалася за допомогою Patient Health Questionnaire - 9 (PHQ-9; Kroenke, Spitzer, Williams, 2001), короткий інструмент скринінгу самооцінки за останні два тижні, Cronbach's $\alpha = 0.90-0.91$ (охоплює помірну та важку депресію, і визначається як депресія, яка має 16 або більше балів за шкалою PHQ-9). Додатково у межах дослідження коморбідної симптоматики проводилося оцінювання за методикою Symptom Checklist-90-R, Revised – SCL-90-R (Derogatis, Unger, 2010), зокрема для аналізу використовувалися шкали «міжособистісної чутливості (сензитивність)» (що відповідає ознакам соціальної фобії), депресії та загального симптомологічного дистресу. SCL-90-R зарекомендував себе як інструмент з високою надійністю та валідністю, але вимагає узгодження зі скаргами та анамнезом людини. Роль впливу глибинних переконань в моделі патогенезу соціального тривожного розладу, застосовували опитувальник ранніх дезадаптивних (дисфункційних) схем - Young Schema Questionnaire: Short Form (YSQ-S3; Young, 2005). Опитувальник структурований у 18 шкал, які описують когнітивні та поведінкові стратегії опанування (копінг-стратегії) та тип прив'язаності у моделі схем типових переконань щодо себе, оточення та ставлення до світу у цілому. Усі статистичні розрахунки проводилися за допомогою SPSS Version 23.0 (SPSS Inc., 2019).

Обговорення результатів. Вираженість симптомів соціального тривожного розладу з депресивними станами/розладами продемонструвала статистичну значущість у порівнянні з контрольною групою (табл.1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз груп за вираженістю соціальної тривоги та депресивними станами/розладами

	Основна група (n=737; M(SD))	Контрольна група (n=582; M(SD))	p value	Effect size Hedges' g (95% CI)
SPIN	32,52 (10,29)	24,31 (8,73)	0,000	0,85 (0,77-0,93)
SCL-90-R: INT	2,71 (1,004)	2,04 (0,97)	0,000	0,68 (0,60-0,75)
PHQ-9	11,65 (2,65)	10,80 (1,94)	0,000	0,36 (0,25-0,47)
SCL-90-R: DEP	2,26 (0,53)	2,14 (0,69)	0,000	0,20 (0,09-0,31)
GSI	5,74 (0,79)	5,22 (0,71)	0,000	0,69 (0,58-0,80)
PSDI	4,48 (1,04)	4,13 (1,02)	0,000	0,34 (0,23-0,45)

SCL-90-R: INT – шкала міжособистісна сензитивність; SCL-90-R: DEP – шкала депресії; GSI – загальний індекс тяжкості симптоматики; PSDI – індекс наявного симптомологічного дистресу

Отримані дані свідчать про наявність помірного рівня депресивної симптоматики за шкалою PHQ-9, де середній бал становить 11,65 (2,65), що перевищує нормативний показник для клінічно значущих ознак помірного рівня, який визначається у діапазоні 10-14 балів. Однак слід вказати, що рівень відмінності за показником депресивних симптомів між основною та контрольною групами знаходиться у діапазоні слабкого (Hedges' g (95% CI) був обраний, оскільки має кращі властивості, коли розміри вибірки значно відрізняються), що може свідчити про випадковий характер відмінностей.

Аналіз розподілу виразності тяжкості симптомів серед осіб із соціальним тривожним розладом показав, що 55,3% мають помірний рівень тяжкості, 28,8% - помірний, що тяжіє до важкого, і лише 8,6% - легкий рівень. У скаргах виявлено, що основні проблеми пов'язані з відчуттям безсилля та відсутністю бажання подолати труднощі, зокрема тих, що виникають у соціальній взаємодії або вимагають соціальної активності та участі. Багато опитаних висловлюють страх виглядати слабкими і нерішучими у вирішенні проблем, і важко знаходять сили для зміни свого підходу. Почуття власної некомпетентності та потреби в опіці конфліктують із страхом шукати допомогу й виглядати вразливими перед оточенням. Серед основних

стратегій подолання соціальної тривоги виявлено соціальне відсторонення, обмеження спілкування та уникнення зорового контакту. Під час опитування, щодо типових думок або переконань, що викликають значний дистрес, опитувані найчастіше вибирали такі погляди, як «Я виглядатиму по-дурному», «Я виглядатиму неадекватно/ненормально» та «Мене не будуть поважати».

Подальший аналіз виразності актуальних дисфункційних схем серед осіб, які висловлювали скарги чи продемонстрували ознаки коморбідного депресивного стану/розладу, продемонстрував суттєві відмінності при $p < 0,05$ для наступних дисфункційних схем за методикою Дж. Янга: соціальної ізоляції/відчуження, емоційної депривації, дефективності/сорому, емоційна інгібіція, схема самопожертви, схема надвисоких стандартів, очікування неминучих невдач/некомпетентності, схема недовіри та покинення (таб. 2). Розмір ефекту для більшості показників є помірним, у той час, як схеми покинення та самопожертви за умов статистичної значущості продемонстрували слабкий ефект (менше 0,2). Виявлено значний розмір ефекту відмінностей у використанні схеми соціальної ізоляції та відчуженості, що відповідає очікуванням. Наша гіпотеза полягає в тому, що ця різниця є результатом використання схеми соціальної ізоляції як ключової когнітивної стратегії компенсації, що обумовлює патогенез соціальної тривоги та зумовлює суттєві відмінності в розподілі клінічно значущих симптомів соціальної тривоги між групами. Високий розмір ефекту різниці у вираженості схеми «надвисоких стандартів», на нашу думку, суттєво впливає на патогенез коморбідної депресії, зокрема в основній групі. У контексті спільної вразливості соціальної тривоги та стійкого пригніченого настрою й зменшення відчуття задоволення від досягнутого, розкриваються спільні ключові аспекти патогенетичної взаємодії: перфекціонізм і високі соціальні очікування; постійна самокритика та вплив на самооцінку; когнітивні фільтри негативного сприйняття інформації та саботування досягнень у контексті песимістичних очікувань; що може підтримувати депресивні думки та переконання і спонукати до соціального уникнення.

Таблиця 2

**Порівняльний аналіз вираженості ранніх дисфункційних схем у
групах з коморбідною депресивною симптоматикою**

Ранні дисфункційні схеми	Основна група n=737, M (SD)	Контрольна група n=582, M (SD)	Effect size Hedges' g (95% CI)
Схема соціальної ізоляції / відчуження	3,80 (1,36)	3,13 (1,12)	0,53 (0,42-0,64)
Схема недовіри	3,92 (1,13)	3,67 (0,90)	0,24 (0,13-0,35)
Схема емоційної депривації	3,12 (1,63)	2,63 (1,49)	0,31 (0,20-0,42)
Схема дефективності/сорому	3,14 (1,45)	2,56 (1,46)	0,40 (0,29-0,51)
Схема покинення	3,43 (1,40)	3,30 (1,02)	0,10 (-0,01-0,21)
Схема неминучих невдач / некомпетентності	3,65 (1,35)	3,06 (1,43)	0,43 (0,32-0,54)
Схема самопожертви	3,15 (1,03)	3,03 (1,02)	0,12 (0,01-0,23)
Схема емоційної інгібіції	4,06 (0,93)	3,69 (1,24)	0,34 (0,34-0,45)
Схема надвисоких стандартів	4,05 (0,92)	3,44 (1,12)	0,60 (0,49-0,71)

Схеми, які найбільш сильно корелюють із рівнем соціальної тривоги, включають соціальну ізоляцію/відчуження, емоційну депривацію, дефективність/сором, очікування неминучих невдач/некомпетентність та недовіри (коефіцієнти кореляції $r=0,40-0,59$, $p<0,000$). Щодо депресивної симптоматики за шкалою PHQ-9, основні зв'язки спостерігаються зі схемами соціальної ізоляції/відчуження, емоційною депривацією, дефективністю/соромом, емоційною інгібіцією, надвисокими стандартами та покиненням (коефіцієнти кореляції $r=0,40-0,51$, $p<0,000$). У відношенні до рівня симптомологічної вираженості депресивних ознак за шкалою SCL-90-R, виокремлюються схеми соціальної ізоляції/відчуження, дефективності/сорому, неминучих невдач/некомпетентності та надвисоких стандартів (коефіцієнти

кореляції $r=0,41-0,56$, $p<0,000$). Зазначені схеми відображають різноманітні чинники, такі як страх соціальної ізоляції, емоційна пригніченість, низька самооцінка, страх невдачі та надмірні стандарти. Ці чинники можуть взаємодіяти та співдіяти, сприяючи зміцненню когнітивних викривлень у сприйнятті та обробці інформації.

Результати регресійного аналізу в основній групі демонструють: 39,5% дисперсії показника депресивної симптоматики за PHQ-9 ($R^2=0,395$, $F_{(4; 732)} = 119,58$, $p<0,000$, Cohen's f^2 (CI95%) = 0,59) та 40% дисперсії показника вираженості соціальної тривоги за SPIN ($R^2=0,399$, $F_{(4; 732)} = 121,46$, $p<0,000$, Cohen's f^2 (CI95%) = 0,66), можуть бути пояснені когнітивним, емоційним та поведінковим реагуванням відповідно до схем: соціальної ізоляції/відчуження, надвисоких стандартів, дефективності/сорому та неминучих невдач/некомпетентності. Подальший регресійний аналіз варіативності показника вираженості симптомологічного дистресу через коморбідні прояви депресивних симптомів в осіб з соціальним тривожним розладом ($R^2=0,416$, $F_{(8; 728)} = 73,03$, $p<0,000$, Cohen's f^2 (CI95%) = 0,71) описується схеми соціальної ізоляції/відчуження, емоційної депривації, дефективності/сорому, неминучих невдач/некомпетентності, емоційна інгібіція, схема самопожертви, схема надвисоких стандартів та покинення.

Таблиця 3

Лінійна модель регресії із залежною змінною вираженості депресивної симптоматики в осіб з вираженою соціальною тривогою

Дисфункційні когнітивні схеми	B	Std. Error	Beta	t	p	Pearson Correlation
Схема соціальної ізоляції/відчуження	0,163	0,022	0,260	7,492	0,000	0,506
Схема неминучих невдач/некомпетентності	0,138	0,021	0,231	6,699	0,000	0,491
Схема дефективності/сорому	0,177	0,028	0,253	6,446	0,000	0,463
Схема надвисоких стандартів	0,149	0,026	0,190	5,668	0,000	0,424

Таким чином, вивчення впливу на дисфункційних схем у контексті вираженої соціальної тривоги на депресивну симптоматику, може бути пояснене порушенням почуття приналежності й соціальної

афіляції, що характерне для схеми «соціальної ізоляції/відчуженості». Описаний вплив може бути пов'язаний із досвідом відлучення чи обмеження від однолітків, або надмірним батьківським контролем, що призвело до поведінкової інгібіції при формуванні нових стосунків з однолітками (Аврамчук, 2022а; Аврамчук, Ніздрань, 2022; Аврамчук, 2022b). Особи, які відчувають відчуженість і несприйняття, навіть при зовнішній інтеграції у соціальні процеси, виражають невпевненість та відчуття меншовартості через суб'єктивні відмінності, що роблять їх «інакшими». Такі переконання, також можуть бути підкріплені схемами дефективності й сорому: підсилюючи відчуття неповноцінності й непотрібності, спонукає до самокритичності та негативного сприйняття власних можливостей (включаючи недовіру до власного досвіду).

Вищезазначені переконання, разом з досвідом надмірно високих вимог до себе, що в основному розвиваються через неявні соціальні вимоги у контексті батьківської опіки й підтримки, закріплюються у стосунках з однолітками чи іншими значущими особами. Тривале перебування у ситуації некомпетентності може обмежувати розвиток самостійності та самоефективності під час соціальної взаємодії. У цих стосунках, такі особи можуть виявляти захисну унікаючу поведінку, обмежуючи прояви емоцій, турботи та піклування про інших, щоб не виглядати нав'язливими чи виявитися некомпетентними. Вони можуть також обмежувати соціальну взаємодію, що змушує проявляти емоції чи ділитися своїми переживаннями. Відчуття «інакшості» й неможливості бути такими, як усі, може привести до гіперкомпенсації шляхом встановлення надмірно високих (невиправданих) очікувань до себе й реакції оточення на них.

Порівняльний аналіз групи осіб із соціальним тривожним розладом та контрольної групи показав, що хоча фактичні показники за схемами «самопожертви» та «покинення» у групі із соціальним тривожним розладом були вищими, розмір ефекту виявився низьким, що може свідчити про випадковий характер відмінностей між групами. Проте вважаємо, що така закономірність може бути відображенням інтерналізації соціально значущих суб'єктів та стосунку з ними. На нашу думку, це може пояснювати внутрішнє прагнення щодо вимогливості відповідати соціальним нормам та очікуванням, які спонукають людину пристосуватися до потреб інших, нехтуючи власними.

Висновки і перспективи. Аналіз результатів емпіричного дослідження підтверджує тісний зв'язок між дисфункційними переконаннями та вираженістю ключової психопатології в осіб з соціальним тривожним розладом. На підставі отриманих результатів можемо стверджувати, що депресивний стан віддзеркалює почуття власної меншовартості та некомпетентності в соціальних ситуаціях або взаємодіях. В цих ситуаціях відчувається потреба відповідати очікуванням інших чи встановленим соціальними ролями та атрибутами оточення.

Таким чином, стандартні переконання, які є характерними для соціальної фобії та пов'язані з очікуванням негативної оцінки від інших (внаслідок невдач у демонструванні своєї некомпетентності та надмірної сором'язливості у соціальній взаємодії), підсилюються негативними думками, які є характерними для депресивного настрою. На нашу думку, це приводить до того, що людина, уникаючи прямих соціальних контактів через страх покинення, вибирає непродуктивні стратегії захисної поведінки, такі як емоційна депривація та соціальне відсторонення, а також раціоналізує порушене почуття соціальної приналежності.

Подальші дослідження можуть бути скеровані на розширення ролі ранніх дисфункційних схем у патогенезі коморбідних станів завдяки медіаційному аналізу ролі механізмів уникнення когнітивного, емоційного (негативного) чи поведінкового у здобутті коригуючого досвіду як аспекту психологічної негнучкості та порушень адаптації.

Література

1. Аврамчук, О. (2022a) Роль інтроверсії, поведінкової інгібіції та сором'язливості у патогенезі соціального тривожного розладу: огляд літератури. *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*, 1: 84-93. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-1-11>
2. Аврамчук, О. (2022b) Роль соціального відсторонення та відкинення у патогенезі соціального тривожного розладу: огляд закордонної літератури. *Psychological Prospects Journal*, 40, 10–23 <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-avr>
3. Аврамчук, О., Ніздрань, О. (2022) Батьківські моделі поведінки як фактор вразливості до соціального тривожного розладу: огляд літератури. *Психологічний часопис*, 8(2), 63-73. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2>
4. Aderka, I. M., Hofmann, S. G., Nickerson, A., Hermesh, H., Gilboa-Schechtman, E., & Marom, S. (2012). Functional impairment in social anxiety disorder. *Journal of anxiety disorders*, 26(3), 393–400. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2012.01.003>
5. Beesdo, K., Bittner, A., Pine, D. S., Stein, M. B., Höfler, M., Lieb, R., & Wittchen, H. U. (2007). Incidence of social anxiety disorder and the consistent risk for secondary depression

in the first three decades of life. *Archives of general psychiatry*, 64(8), 903–912. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.64.8.903>

6. Belzer, K., & Schneier, F. R. (2004). Comorbidity of anxiety and depressive disorders: issues in conceptualization, assessment, and treatment. *Journal of psychiatric practice*, 10(5), 296–306. <https://doi.org/10.1097/00131746-200409000-00003>

7. Bittner, A., Goodwin, R. D., Wittchen, H. U., Beesdo, K., Höfler, M., & Lieb, R. (2004). What characteristics of primary anxiety disorders predict subsequent major depressive disorder?. *The Journal of clinical psychiatry*, 65(5), 618–730. <https://doi.org/10.4088/jcp.v65n0505>

8. Calvete, E., Orue, I., & Hankin, B. L. (2013). Early maladaptive schemas and social anxiety in adolescents: the mediating role of anxious automatic thoughts. *Journal of anxiety disorders*, 27(3), 278–288. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2013.02.011>;

9. Dalrymple, K. L., & Zimmerman, M. (2007). Does comorbid Social Anxiety Disorder impact the clinical presentation of principal Major Depressive Disorder?. *Journal of affective disorders*, 100(1-3), 241–247. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2006.10.014>

10. Dalrymple, K. L., & Zimmerman, M. (2011). Age of onset of social anxiety disorder in depressed outpatients. *Journal of anxiety disorders*, 25(1), 131–137. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2010.08.012>

11. Harb, G. C., Heimberg, R. G., Fresco, D. M., Schneier, F. R., & Liebowitz, M. R. (2002). The psychometric properties of the Interpersonal Sensitivity Measure in social anxiety disorder. *Behaviour research and therapy*, 40(8), 961–979. [https://doi.org/10.1016/s0005-7967\(01\)00125-5](https://doi.org/10.1016/s0005-7967(01)00125-5)

12. Koyuncu A, Ertekin E, Binbay Z, et al. The clinical impact of mood disorder comorbidity on social anxiety disorder. *Compr Psychiatry*. 2014;55(2):363–369. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2013.08.016>

13. Koyuncu, A., İnce, E., Ertekin, E., & Tükel, R. (2019). Comorbidity in social anxiety disorder: diagnostic and therapeutic challenges. *Drugs in context*, 8, 212573. <https://doi.org/10.7573/dic.212573>

14. Lydiard, R.B. (2001). Social anxiety disorder: comorbidity and its implications. *The Journal of clinical psychiatry*, 62(1), 17–24

15. Mairet K., Boag S., Warburton W. (2014) How important is temperament? The relationship between coping styles, early maladaptive schemas and social anxiety. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 14(2), pp. 171-190.

16. Norton, A.R., Penney, E.S., & Abbott, M.J. (2023). An exploratory investigation of schema modes in social anxiety disorder: Empirical findings and case conceptualization. *Journal of Clinical Psychology*, 79, 1021–1038. <https://doi.org/10.1002/jclp.23457>

17. Ohayon, M.M., Schatzberg A.F. (2010). Social phobia and depression: *Prevalence and comorbidity*, 68(3), 0–243. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2009.07.018>

18. Penney, E.S., & Norton, A.R. (2022). A Novel Application of the Schema Therapy Mode Model for Social Anxiety Disorder: A Naturalistic Case Study. *Clinical Case Studies*, 21(1), 34–47. <https://doi.org/10.1177/15346501211027866>

19. Väänänen J.-M., Marttunen M., Helminen M. & Kaltiala-Heino R. (2014) Low perceived social support predicts later depression but not social phobia in middle adolescence. *Health Psychology and Behavioral Medicine*, 2(1), 1023-1037, <https://doi.org/10.1080/21642850.2014.966716>

References

1. Avramchuk, O. (2022a) The role of introversion, behavioral inhibition, and shyness in the pathogenesis of social anxiety disorder: a review of the literature. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series «Psychological Sciences»*, 1: 84-93. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2022-1-11> [in Ukrainian].
2. Avramchuk, O. (2022b). The role of social withdrawal and rejection in the pathogenesis of social anxiety disorder: a review of the literature. *Psychological Prospects Journal*, (40), 10–23. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-avr> [in Ukrainian].
3. Avramchuk, O., Nizdran, O. (2022) Parental models of behavior as a factor of vulnerability to social anxiety disorder: a literature review. *Psychological journal*, 8(2), 63-73. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.2> [in Ukrainian].
4. Aderka, I. M., Hofmann, S. G., Nickerson, A., Hermesh, H., Gilboa-Schechtman, E., & Marom, S. (2012). Functional impairment in social anxiety disorder. *Journal of anxiety disorders*, 26(3), 393–400. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2012.01.003>
5. Beesdo, K., Bittner, A., Pine, D. S., Stein, M. B., Höfler, M., Lieb, R., & Wittchen, H. U. (2007). Incidence of social anxiety disorder and the consistent risk for secondary depression in the first three decades of life. *Archives of general psychiatry*, 64(8), 903–912. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.64.8.903>
6. Belzer, K., & Schneier, F. R. (2004). Comorbidity of anxiety and depressive disorders: issues in conceptualization, assessment, and treatment. *Journal of psychiatric practice*, 10(5), 296–306. <https://doi.org/10.1097/00131746-200409000-00003>
7. Bittner, A., Goodwin, R. D., Wittchen, H. U., Beesdo, K., Höfler, M., & Lieb, R. (2004). What characteristics of primary anxiety disorders predict subsequent major depressive disorder?. *The Journal of clinical psychiatry*, 65(5), 618–730. <https://doi.org/10.4088/jcp.v65n0505>
8. Calvete, E., Orue, I., & Hankin, B. L. (2013). Early maladaptive schemas and social anxiety in adolescents: the mediating role of anxious automatic thoughts. *Journal of anxiety disorders*, 27(3), 278–288. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2013.02.011>;
9. Dalrymple, K. L., & Zimmerman, M. (2007). Does comorbid Social Anxiety Disorder impact the clinical presentation of principal Major Depressive Disorder?. *Journal of affective disorders*, 100(1-3), 241–247. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2006.10.014>
10. Dalrymple, K. L., & Zimmerman, M. (2011). Age of onset of social anxiety disorder in depressed outpatients. *Journal of anxiety disorders*, 25(1), 131–137. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2010.08.012>
11. Harb, G. C., Heimberg, R. G., Fresco, D. M., Schneier, F. R., & Liebowitz, M. R. (2002). The psychometric properties of the Interpersonal Sensitivity Measure in social anxiety disorder. *Behaviour research and therapy*, 40(8), 961–979. [https://doi.org/10.1016/s0005-7967\(01\)00125-5](https://doi.org/10.1016/s0005-7967(01)00125-5)
12. Koyuncu A, Ertekin E, Binbay Z, et al. The clinical impact of mood disorder comorbidity on social anxiety disorder. *Compr Psychiatry*. 2014;55(2):363–369. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2013.08.016>
13. Koyuncu, A., İnce, E., Ertekin, E., & Tükel, R. (2019). Comorbidity in social anxiety disorder: diagnostic and therapeutic challenges. *Drugs in context*, 8, 212573. <https://doi.org/10.7573/dic.212573>
14. Lydiard, R.B. (2001). Social anxiety disorder: comorbidity and its implications. *The Journal of clinical psychiatry*, 62(1), 17–24

15. Mairer K., Boag S., Warburton W. (2014) How important is temperament? The relationship between coping styles, early maladaptive schemas and social anxiety. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 14(2), pp. 171-190.
16. Norton, A.R., Penney, E.S., & Abbott, M.J. (2023). An exploratory investigation of schema modes in social anxiety disorder: Empirical findings and case conceptualization. *Journal of Clinical Psychology*, 79, 1021–1038. <https://doi.org/10.1002/jclp.23457>
17. Ohayon, M.M., Schatzberg A.F. (2010). Social phobia and depression: *Prevalence and comorbidity*, 68(3), 0–243. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2009.07.018>
18. Penney, E.S., & Norton, A.R. (2022). A Novel Application of the Schema Therapy Mode Model for Social Anxiety Disorder: A Naturalistic Case Study. *Clinical Case Studies*, 21(1), 34–47. <https://doi.org/10.1177/15346501211027866>
19. Väänänen J.-M., Marttunen M., Helminen M. & Kaltiala-Heino R. (2014) Low perceived social support predicts later depression but not social phobia in middle adolescence. *Health Psychology and Behavioral Medicine*, 2(1), 1023-1037, <https://doi.org/10.1080/21642850.2014.966716>

Received: 13.11.2023

Accepted: 28.11.2023

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕЖИВАННЯ ЗАГРОЗ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Вінков Веніамін

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

м. Київ, Україна

ven.vinkov@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1237-0637>

Метою статті ставилося емпірично дослідити, яким чином залежно від проявів ідентичності відбувається переживання загроз у громадян України.

Методи. Онлайн-опитування, семантичний диференціал; частотний аналіз, кореляційний аналіз за критерієм Спірмена, інтерпретація та узагальнення результатів емпіричного дослідження.

Результати. Загальна вибірка респондентів проведеного дослідження становила 451 особу. Емпіричне дослідження включало вивчення таких видів ідентичності, як місцева або локальна, громадянська, східнослов'янська, європейська, професійна, релігійна. На наявність загроз респондентами оцінювалися дії з боку близького оточення, української влади, суспільства загалом, громадян інших країн, росіян. Крім того досліджувалася оцінка респондентами з різними видами ідентичності таких психологічних показників, як міри власної травматизації, спрямованості своєї поведінки в момент небезпеки щодо інших людей, посилення уваги до проблем безпеки, впливу подій на їхню активність та оптимізм.

Висновки. З'ясовано, що громадяни України, які мають виражені місцеву і громадянську ідентичності, позитивно сприймають українську владу, близьке оточення і суспільство та не бачать загроз з їхнього боку, що можна характеризувати як прояв консолідованої позиції під час війни. Водночас у них спостерігаються високі показники психологічної травматизації, спрямованості їхньої поведінки в момент небезпеки щодо інших людей, посилення уваги до проблем безпеки, впливу подій на активність та оптимізм. Такі прояви свідчать про ознаки зарадзувальної поведінки в момент небезпеки, де з одного боку, проблема загроз не зникає з поля зору і навіть посилюється увага до неї. З другого боку, зростає активність таких громадян, вони зберігають надію, що їм вдасться впоратися із цими випробуваннями. Найбільшу загрозу для громадян з вираженою місцевою, громадянською, європейською варіантами ідентичності несуть росіяни. Перспективи подальших досліджень полягає у розширенні емпіричного дослідження впливу війни на ідентичність громадян України.

Ключові слова: соціальна ідентичність, загрози ідентичності, соціальні зміни, безпека, війна.

Veniamin Vinkov. Social and Psychological Aspects of Experience Threats to Identity in the War Conditions.

Purpose. The purpose of the article was to empirically investigate how the citizens of Ukraine experience threats depending on the manifestations of identity.

Methods. Online survey, semantic differential; frequency analysis, correlation analysis according to Spearman's test, interpretation and generalization of empirical research results.

Results. The total sample of respondents of the research was 451 people. Empirical research included the study of such types of identity as local, civic, East Slavic, European, professional, religious. The respondents assessed the presence of threats the side from their close environment, the Ukrainian authorities, society in general, citizens of other countries and Russians. In addition, the assessment of respondents with different identity types of such psychological indicators as the degree of their own traumatization, the orientation of their behavior at the moment of danger in relation to other people, increased attention to security problems, the impact of events on their activity and optimism was investigated.

Conclusions. It was found that citizens of Ukraine who have a pronounced local and civic identity, positively perceive the Ukrainian authorities, their close environment and Ukrainian society and do not see threats from their side, which can be characterized as a manifestation of a consolidated position during the war. At the same time, they have high level of psychological traumatization, orientation of their behavior at the moment of danger towards other people, increased attention to safety issues, impact of danger events on their activity and optimism. Such manifestations testify to signs of coping strategy in the danger situation, where on the one hand the problem of threats does not disappear from the field of view and even increases attention to it. On the other hand the activity of such citizens is increasing, they keep the hope that they will be able to cope with these trials. Russians was the greatest threat to Ukrainian citizens with pronounced local, civic, and European variants of identity. Prospects for further research lie in expanding the empirical study of the impact of war on the identity of Ukrainian citizens.

Keywords: social identity, identity threats, social changes, safety, war.

Вступ. Актуальність дослідження викликана соціальною ситуацією, яка спричинена війною і тими соціально-психологічними наслідками, що несуть загрозу розвитку і збереженню ідентичності громадян України.

Ідентичність нерозривно пов'язано із соціальним середовищем і будь-які зміни в цьому середовищі неодмінно впливають на її розвиток. За своїм походженням ідентичність є соціальною, оскільки вона формується в результаті взаємодії особи з іншими людьми та зумовлюється змінами в соціальному оточенні (Абрашкевичус, 2012; Кухарук, 2019; Лукасевич, 2020; Яблонська, 2010). Протягом свого

життя людина встановлює відносини з різними соціальними групами, набуває їхніх характеристик, свідомо здійснюючи вибір або несвідомо засвоюючи їх, що у підсумку поєднується або у досить інтегрований і гармонійний, або навпаки, дезінтегрований і розщеплений образ Я та образ Ми, що може явно або неявно позначатися на взаєминах із оточуючим світом.

Віднесення людиною себе до різних груп свідчить про багатовекторність у розвитку ідентичності, формує її адаптивність до соціальних змін, проте і закладає підґрунтя до поглиблення внутрішнього конфлікту, переживання кризи ідентичності, коли людина змушена здійснити власний вибір внаслідок впливу певних подій на її життя.

У соціальній психології і соціології існує значна кількість праць, що присвячена вивченню загроз ідентичності. Серед причин таких загроз дослідники виділяють кризу ідентичності, породжену політикою невизнання з боку суспільства права на спільнотну належність (Бистрицький, 2013; Зеленкевич, 2019) та пов'язані із цим такі негативні явища як маргіналізація, соціокультурні деструкції, аномія (Хашієва, 2015), суспільні зміни (Набруско, 2012; Степико, 2012) та глобалізаційні процеси (Римаренко, 2017), війни, катастрофи, терористичні акти, травмівні соціальні події (Горностай, 2012), шкідливі інформаційні впливи (Бойко, 2019, Кулалаєва, 2015).

Війна, як і будь-яка подія, що несе загрозу для існування і збереження ідентичності, змушує людину, яка ж і є носієм цієї ідентичності, переосмислювати крихкість життя, переоцінювати наявні соціальні зв'язки, звертатися до ресурсів спільноти, до якої вона себе відносить (Povrzanovic, 1997). У випадку знайдення таких ресурсів шанс зберегти ідентичність зростає, проте в інших випадках, де такий пошук є неможливим або запропоновані моделі розвитку не відповідають наявним потребам, людина переорієнтовує себе на пошук інших соціальних груп, які допомогли б задовольнити ці потреби.

Із 2014 року значна частина громадян України опинилася на окупованих територіях і емпіричні дослідження G. Sasse і A. Lackner зафіксували послаблення громадянської ідентичності, пов'язаної з українською державою (Sasse, Lackner, 2018). Інше дослідження показало, що відбулося посилення громадянської ідентичності українців на підконтрольних Києву територіях протягом зазначеного

періоду (Kulyk, 2016; Onuch, Hale, Sasse, 2018). Але починаючи з 2022 р. дослідники фіксують посилення громадянської ідентичності серед більшості громадян України (Wilson, 2023).

Відповідно **метою** дослідження ставилося емпірично дослідити, яким чином залежно від проявів ідентичності відбувається переживання загроз у громадян України.

Методи та процедура дослідження. У лютому 2023 р. науковими співробітниками лабораторії психології мас і спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України було проведено емпіричне дослідження, метою якого було виявити особливості взаємодії спільнотних ідентичностей в умовах війни. Питання опитувальника були розподілені згідно досліджуваних сфер (індивідуальних тем співробітників лабораторії): фінансово-майнові відносини, владно-підвладна взаємодія, масова комунікація, освіта, а також міграційна, безпекова та екологічна сфери. Проте у цій статті ми презентуємо результати проведеного опитування, що стосується безпекового аспекту спільнотної взаємодії.

Опитування проводилося он-лайн із використанням Google-форми. За своєю суттю питання анкети включали три блоки питань: дослідження проявів ідентичності, загроз з боку різних соціальних груп та психологічний блок, що мав показати, як реагує респондент в умовах небезпеки.

Обговорення результатів. Загальна вибірка респондентів проведеного дослідження становила 451 особу, з них – 67,4% жінок і 32,6 % чоловіків. Вибірka розподілилася на наступні вікові групи: 18-29 років – 55,4 %, 30-44 роки – 24,8 %, 45-59 років – 16,4 %, старше 60 років – 3,3 %.

Запропоновані індикатори мали вигляд біполярного семантичного диференціалу, які стосуються оцінки респондентом власної ідентичності. Респондентам було запропоновано оцінити свою ідентичність за тим, наскільки їм важливо почуватися представником тієї чи іншої спільноти, обравши між двома протилежними за змістом твердженнями. Серед таких варіантів були: місцева, релігійна, професійна, громадянська, східнослов'янська, європейська.

Серед відповідей щодо визначення своєї належності до спільноти респонденти більшою мірою виявилися схильними вибирати громадянську – 80,9% (лише для 8,6 % неважлива, а 10,4 %

вагаються або перебувають в невизначеному стані), місцеву – 54,5 %, європейську – 54,5 %, професійну – 54,1 %, натомість релігійна та східнослов'янська важлива лише для 16,9 % і 22,4 % респондентів відповідно. Найвищі показники з громадянської ідентичності серед інших варіантів ідентичності явно демонструють важливість для респондентів віднесення самих себе до громадян України в такий складний період для держави. У мирний час можливо громадянська ідентичність могла мати важливість для значно меншої кількості громадян. Тобто можна сказати, що війна та наслідки, які вона несе для кожного, спричинили суттєві зрушення в національній самосвідомості громадян в бік посилення громадянської ідентичності. По суті такі зрушення можна вважати реакцією українського суспільства на війну, усвідомлення, що війна може знищити державу, націю, цінності вплинуло на переосмислення цінності громадянства для більшості українців.

Інші індикатори, що стосувалися безпекової сфери, включали питання, що мали з'ясувати, хто для респондента несе найбільшу загрозу його ідентичності. Серед варіантів, які запропоновано оцінити, були: близьке оточення, українська влада, українське суспільство, громадяни інших країн, росіяни.

Серед загроз своїм цінностям і переконанням найбільше бачать загрозу з боку росіян 69,6 % респондентів (18,4 % не бачать в них загрози, 12 % – не визначилися), громадян інших країн – 32,8 % (41,9 % не бачать в них загрози), а найменше з боку українського суспільства – 20,4 % (53,7 % – не відчувають загрози), близького оточення – 14,6 % (65,9 % не бачать в ньому загрози), української влади – 13,7 % (60,5 % не бачать в ній загрозу). Ці результати свідчать про те, що для більшості респондентів росіяни не тільки становлять головну небезпеку через те, що розпочали війну і несуть загрозу їхньому життю, але і те, що їхні дії можуть зашкодити всьому, що втілює в себе українська ідентичність та цінності.

Водночас найменше бачать загрози з боку близького оточення, української влади і всередині українського суспільства, що говорить про позитивні тенденції в консолідації різних позицій українських громадян задля досягнення загальнонаціональної мети – звільнення окупованих українських територій, перемоги над ворогом, долучення до військового блоку НАТО, вступ в Європейський союз тощо.

Далі одним із завдань ставилося проаналізувати чи є взаємозв'язок між проявом ідентичності українських громадян, з одного боку, та баченням загроз з боку близького оточення, української влади, суспільства, громадян інших держав та росіян, з другого боку. Для цього було використано кореляційний аналіз за критерієм Спірмена (див. Рис.1).

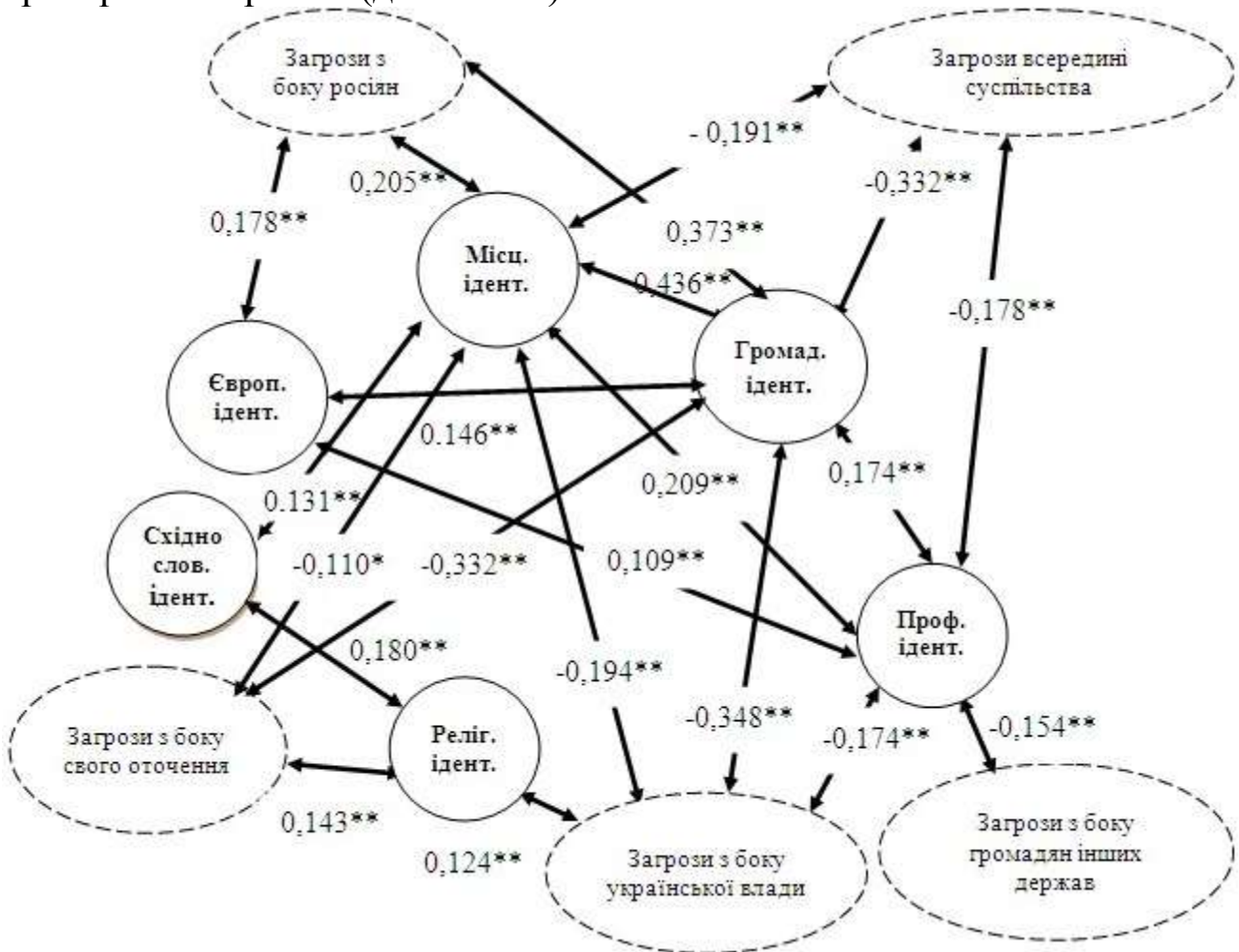

Рис. 1. Кореляційні зв'язки між проявами ідентичності та загрозами

Примітки: ** - $p \leq 0,01$; * - $p \leq 0,05$.

Місцева ідентичність показала хоч і слабкий, проте взаємозв'язок з такими видами загроз: загроза з боку свого оточення (-0,110, $p \leq 0,05$), загроза з боку влади (-0,194, $p \leq 0,01$), загроза з боку суспільства (-0,191, $p \leq 0,01$), загроза з боку росіян (0,205, $p \leq 0,01$). Цікавим є те, що прояв цієї ідентичності має обернений зв'язок із загрозами з боку свого оточення, суспільства і влади, що говорить про довіру громадян з вираженою місцевою ідентичністю до цих груп. Водночас ставлення до росіян має характер, як до тих, хто несе небезпеку.

Професійна ідентичність має обернений взаємозв'язок із загрозою з боку влади ($-0,174, p \leq 0,01$), загрозою з боку суспільства ($-0,178, p \leq 0,01$), загрозою з боку громадян інших країн ($-0,154, p \leq 0,01$), що говорить про позитивне сприймання їх досліджуваними. Взаємозв'язки між професійною ідентичністю та загрозами з боку свого оточення та росіян не проявилися.

Громадянська ідентичність проявила більш сильні обернені взаємозв'язки, порівняно з іншими варіантами ідентичності, із загрозою з боку влади ($-0,348, p \leq 0,01$), загрозою з боку суспільства ($-0,332, p \leq 0,01$), загрозою з боку свого оточення ($-0,332, p \leq 0,01$), а також взаємозв'язок із загрозою з боку росіян ($0,373, p \leq 0,01$).

Європейська ідентичність найбільш чутливою виявилася до загроз з боку росіян ($0,178, p \leq 0,01$). Такий зв'язок показує протиставлення ідей європейськості та «русськава міра», що відбивається в ідентичності сучасного українця і сприйманні ним майбутнього України.

Релігійна ідентичність виявилася більш чутливою до загроз з боку української влади ($0,124, p \leq 0,01$) та загроз з боку свого оточення ($0,143, p \leq 0,01$). Тут проявляється тенденція маргіналізації громадян з релігійною ідентичністю від свого оточення, можливо появи певного нерозуміння позицій української влади стосовно питань релігії. Проте це питання потребує більш глибокого дослідження, щоб робити більш точні висновки.

Крім питань, що стосувалися оцінки безпеки з боку соціальних груп, важливо було з'ясувати, чи відбувся вплив сьогоденних подій на переосмислення небезпек і в чому це проявилось. Поставлені респондентам питання стосувалися міри психологічної травматизації, посилення уваги до проблем безпеки, спрямованості поведінки у момент небезпеки стосовно себе і оточення, впливу подій на активність та оптимізм.

Для визначення міри психологічної травматизації респондентам було запропоновано оцінити протилежні за змістом твердження «Події, що відбулися, не завдали / завдали мені психологічної травми». Найбільш чутливими до цих подій виявилися респонденти з вираженою місцевою ($0,173, p \leq 0,01$), громадянською ($0,270, p \leq 0,01$) та релігійною ($-0,128, p \leq 0,01$) ідентичностями. Для громадянської ідентичності більш-менш зрозумілим є цей зв'язок. Воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну та наслідки для

таких громадян, хто ідентифікує себе з українцями, виявилися надто болісним явищем, навіть для тих, хто був далеко від лінії фронту. Проте для громадян з вираженою місцевою ідентичністю такий зв'язок із травматизацією може бути пояснений сприйняттям вторгнення як загрози для всього, що є для них цінним, для них загроза є більш матеріальна і втілюється у конкретних речах, адже для багатьох стало шоком те, що велика кількість громадян змушені були покинути свої домівки та кардинально змінити звичний спосіб життя задля власного порятунку або порятунку рідних.

Не менш цікавим є обернений взаємозв'язок релігійної ідентичності з травматизацією. Тут можна сказати, що ідентифікація себе з віруючими та відповідно сформований релігійний світогляд оберігає таких громадян від травми. Можливо сприйняття причин сьогоденних подій як таких, що залежать від зовнішніх сил, готовність сприйняти їх як неминуче, та те, що все залежить від Бога і останнє слово буде за Ним, певним чином знімає тривогу, яку можна спостерігати в інших громадян.

Для з'ясування того, чи посилилася увага до проблем власної безпеки респондентам було надано оцінити таке твердження «Моя увага до особистої безпеки не змінилась / посилилась». Посилення уваги до безпеки проявилася у більшості респондентів з вираженою місцевою (0,113, $p \leq 0,01$), громадянською (0,232, $p \leq 0,01$), європейською (0,109, $p \leq 0,05$), професійною (0,226, $p \leq 0,01$) ідентичностями, що вказує на адаптаційну здатність в умовах війни до особистісних змін, що допоможуть вберегти їхнє життя і здоров'я. У респондентів з іншими варіантами ідентичності, як східнослов'янська і релігійна, такого взаємозв'язку не було виявлено.

Визначення спрямованості поведінки у момент небезпеки стосовно себе і оточення здійснювалося шляхом оцінки твердження «У разі небезпеки я насамперед думаю про себе / інших». Це твердження найбільш виявилось пов'язаним із місцевою (0,138, $p \leq 0,01$) та громадянською (0,175, $p \leq 0,01$) ідентичностями. Переживання про інших людей в момент небезпеки, а не про себе у респондентів з високими показниками прояву місцевої ідентичності показує, що близьке оточення і люди, які є представниками спільної територіальної громади, мають більшу цінність для них і викликають більш сильні переживання, ніж якби небезпека стосувалася самих себе. Можливо, в цьому і криється одна з причин того, що громадяни

України не хочуть покидати місця свого проживання, навіть тоді, коли ведуться сильні бої і обстріли. І, можливо, єдиним аргументом для переконування їх покинути рідні місця буде безпека їхніх близьких. Такий аргумент може стати корисним у роботі з населенням задля їхньої безпеки при евакуації з прифронтової зони.

У респондентів з високими показниками прояву громадянської ідентичності орієнтація на інших у разі небезпеки є ознакою співпереживання своїм співгромадянам та колективного почуття єдності з ними, незалежно від того, де б вони перебували, за межами країни, чи в межах, в зоні бойових дій чи більш-менш спокійних регіонах України.

Оцінка впливу подій на активність відбувалася шляхом вибору між двома крайніми за змістом твердженнями «Небезпеки спонукають мене бути більш пасивним (-ою) / активним (-ою)». Взаємозв'язок впливу подій на активність більш простежується з вираженою місцевою (0,095, $p \leq 0,05$), громадянською (0,182, $p \leq 0,01$) та європейською (0,139, $p \leq 0,01$) ідентичностями є важливим показником соціального благополуччя громадян. У таких громадян небезпека не руйнує їхній спосіб життя, а навпаки, змушує боротися за те, що їм цінне, і активно протидіяти наслідкам війни. Можна сказати, що цінності, які пов'язані з місцевим, громадянською та європейською ідентичностями, задають сенс боротьбі за своє життя на своїх умовах відповідно до своїх уявлень. Проте безумовно, що є відмінності між цими варіантами ідентичності. Із вираженою місцевою ідентичністю така активність буде прямо чи опосередковано допомагати швидкому відновленню місця їхнього проживання, створенню певних громадських організацій для вирішення локальних завдань на місцевому рівні. Активність громадян з вираженою громадянською ідентичністю може проявитися на загальноукраїнському рівні у вигляді участі в політичних рухах, в партійній, волонтерській, просвітницькій діяльності тощо. А європейскість громадян є індикатором політичних настроїв, із якими політичні партії, а також теперішній і майбутні президенти змушені будуть рахуватися при формуванні програми розвитку країни.

Вплив подій на оптимізм було вивчено через оцінку респондентами тверджень «Попри спричинені війною небезпеки я зберігаю надію / Спричинені війною небезпеки викликають у мене

безнадію». Тут взаємозв'язок оптимізму проявився з вираженою місцевою ($-0,268$, $p \leq 0,01$), громадянською ($-0,484$, $p \leq 0,01$), європейською ($-0,153$, $p \leq 0,01$), професійною ($-0,140$, $p \leq 0,01$) ідентичностями. Обернена кореляція вказує на той факт, що оптимізм пов'язаний з високим проявом цих варіантів ідентичності.

Покладання надії на те, що ті випробовування, які звалилися на громадян, варто докласти зусиль, щоб відстояти свою незалежність і вибороти своє право на краще життя в Європейському Союзі, приведе до того, що життя зміниться в кращий бік.

Підсумовуючи вище наведене, можна сказати, що воєнна агресія і окупація територій України з боку Російської федерації по-різному вплинуло на відчуття безпеки і оцінку загроз громадянами нашої держави залежно від їхньої ідентичності. Найбільш близькими за переживанням загроз виявилися громадяни з вираженою місцевою і громадянською ідентичністю. Такі види ідентичності не відчувають загроз із боку свого оточення, української влади, всередині суспільства і скоріше проявляють консолідовану позицію стосовно зазначених подій, зберігають довіру до представників інститутів влади, органів місцевого самоврядування, а також до пересічних громадян України. Але почувають найбільшу загрозу з боку росіян, що є цілком закономірним результатом наслідків російської агресії.

У респондентів з вираженою місцевою і громадянською ідентичністю проявилися схожі показники з психологічної травматизації, що вказує на чутливість таких видів ідентичності не просто до воєнної агресії, але і до її характеру. Тут варто висловити припущення і вказати на різницю громадян з різними проявами ідентичності, адже вони по-своєму переживають наслідки агресії. Громадяни з вираженою місцевою ідентичністю мають травму більше пов'язану з тими проблемами, які виникли внаслідок окупації, де значна частина громадян змушені були покинути місця постійного проживання, тоді громадяни з вираженою громадянською ідентичністю більше мають переживань від самого факту порушення кордонів України і загроз життю і здоров'ю громадянам загалом, незалежно від того, наскільки близько вони знаходяться до кордону, або наскільки така загроза може бути фізичного, або інформаційно-психологічного характеру.

Так само у цих громадян є схожість спрямованості їхньої поведінки в момент небезпеки щодо інших людей. Такі громадяни

швидше за все більш будуть задіяні в різні громадські ініціативи стосовно різного роду допомоги іншим людям. Різниця може проявитися лише в контексті ареалу поширення цієї допомоги. Громадяни з вираженою місцевою ідентичністю, можливо, краще будуть залученими у процесах, пов'язаних із місцевим самоврядуванням, або допомоги вузькому колу жителів села, містечка, міста. Тоді як громадяни з вираженою громадянською ідентичністю більш мотивованим і залученими виявляться у допомозі іншим людям без прив'язки до конкретного місця проживання.

У громадян з вираженою місцевою, громадянською і європейською ідентичностями схожими виявилися показники з посилення уваги до проблем безпеки, впливу подій на їхню активність та оптимізм. Такі прояви свідчать про ознаки зараджувальної поведінки в момент небезпеки. З одного боку, проблема загроз не зникає з поля зору і навіть посилюється уваги до неї. З другого боку, зростає активність у таких громадян, вони не опускають руки, діють, а також зберігають надію, що їм вдасться впоратися із цими випробуваннями. Можливо таким взаємозв'язком можна пояснити роль різних громадянських об'єднань і волонтерських організацій, які беруть активну участь у протистоянні нашої держави агресору.

І релігійна ідентичність має обернений взаємозв'язок із травматизацією, що говорить про захисну роль релігії від психологічних травм, викликаних війною.

Висновки і перспективи. Отже, громадяни України, які мають виражені місцеву і громадянську ідентичності, позитивно сприймають українську владу, близьке оточення і суспільство та не бачать загроз з їхнього боку, що можна характеризувати як прояв консолідованої позиції під час війни. Найбільшу загрозу для громадян з вираженою місцевою, громадянською, європейською варіантами ідентичності несуть росіяни.

Найбільш близькими за переживанням загроз виявилися громадяни з вираженою місцевою і громадянською ідентичністю. У них спостерігаються високі показники психологічної травматизації, спрямованості їхньої поведінки в момент небезпеки щодо інших людей, посилення уваги до проблем безпеки, впливу подій на активність та оптимізм. Такі прояви свідчать про ознаки зараджувальної поведінки в момент небезпеки, де з одного боку,

проблема загроз не зникає з поля зору і навіть посилюється увага до неї. Із другого боку, зростає активність таких громадян, вони зберігають надію, що їм вдасться впоратися із цими випробуваннями.

Перспективи подальших досліджень полягає у розширенні емпіричного дослідження впливу війни на ідентичність громадян України, пошуку стратегій подолання наслідків війни, розробки програм допомоги постраждалим від війни.

Література

1. Абрашкевичус, Г. О. (2012). Вплив соціокультурної взаємодії на проблеми ідентичності. *Таврійські студії. Культурологія*, 2. http://nbuv.gov.ua/UJRN/tsk_2012_2_6
2. Бистрицький, Є. (2013). Ідентичність, спільнота і політичне судження. *Філософська думка*, 4, 41–61. <http://journal.philosophy.ua/article/nid6768>
3. Бойко, С. Т. (2019). Психологічна безпека особистості в умовах розірваного інформаційного простору. *Психологія: теорія і практика*, 1 (3), 32–43. [http://dx.doi.org/10.31339/2617-9598-2019-1\(3\)-32-43](http://dx.doi.org/10.31339/2617-9598-2019-1(3)-32-43)
4. Горностаї, П. П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. Психологічні перспективи. *Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*, 2, 89–95. <http://dx.doi.org/10.33120/popp-vol21-year2018-5>
5. Зеленкевич, Л.П. (2019). Ідентичність в умовах об'єднаних громад. *Науково-теоретичний альманах Грани*, 22(2), 5–15. <http://dx.doi.org/10.15421/1720192>
6. Кулалаєва, Н. В. (2015). Мінімізація інформаційних загроз людини засобами культури безпеки. *Збірник наукових праць Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*, 4, 27–30.
7. Кухарук, О. Ю. (2019). Суспільні трансформації та ідентичність українців у контексті теорії соціальної ідентичності. *Проблеми політичної психології*, 22 (1), 63–73. <http://dx.doi.org/10.33120/popp-vol22-year2019-34>
8. Лукасевич О. А. (2020). Проблема формування ідентичності особистості: сучасний контекст. *Проблеми сучасної психології*, 1 (17), 45–51.
9. Набруско, І. Ю. (2012). Споживання як механізм конструювання ідентичності. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 15, 6–12.
10. Римаренко, С. (2017). Глобалізація та криза ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 5–6 (91–92), 171–181. <http://dx.doi.org/10.31558/2617-0248.2018.3.1>
11. Степико, М. Т. (2012). Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій. *Стратегічні пріоритети*, 4 (25), 5–13.
12. Хашиєва, Л. В. (2015). Глобалізація та ідентичність: взаємозв'язок глобального та локального. *Актуальні проблеми державного управління*, 2 (48), 38–44. <http://dx.doi.org/10.35432/1993-8330appa2782019179068>
13. Яблонська, Т. М. (2010). Ідентичність як предмет психологічного аналізу. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, 38, 378–386.
14. Kulyk, V. (2016). National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War, *Europe-Asia Studies*, 68:4, 588-608 <https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1174980>
15. Onuch, O., Hale, H.E. & Sasse, G. (2018). Studying identity in Ukraine, *Post-Soviet Affairs*, 34:2-3, 79-83 <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1451241>
16. Povrzanovic, M. (1997). "Identities in War", *Ethnologia Europaea*, 27 (2), 153-162. <https://doi.org/10.16995/ee.873>

17. Sasse, G. & Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine, *Post-Soviet Affairs*, 34:2-3, 139-157 <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>
18. Wilson, A. (2023). Ukraine at war: Baseline identity and social construction. *Nations and Nationalism*, 1–10. <https://doi.org/10.1111/nana.12986>

References

1. Abrashkevichus, G. O. (2012). Vplyv sotsiokulturnoi vzaiemodii na problemy identychnosti [The Influence of Sociocultural Interaction on Identity Problems]. *Tavriiski studii. Kulturolohiia - Taurian studios. Culturology*. http://nbuv.gov.ua/UJRN/tsk_2012_2_6 [in Ukrainian].
2. Bystryts'kyi, E. (2013). Identychnist, spilnota i politychne sudzhennia [Identity, community and political judgement]. *Filosofska dumka - Philosophical Thought*, 4, 41–61. <http://journal.philosophy.ua/article/nid6768> [in Ukrainian]
3. Boiko, S. T. (2019). Psykholohichna bezpeka osobystosti v umovakh rozirvanoho informatsiinoho prostoru [Psychological Personality Safety in the Conditions of the Broken Informational Space]. *Psykholohiia: teoriia i praktyka - Psychology: Theory and Practice: Collection of Scientific Articles*, 1 (3), 32-43. [http://dx.doi.org/10.31339/2617-9598-2019-1\(3\)-32-43](http://dx.doi.org/10.31339/2617-9598-2019-1(3)-32-43) [in Ukrainian].
4. Gornostai, P. P. (2012). Kolektyvna travma ta hrupova identychnist [Collective Trauma and Group Identity]. *Aktualni problemy psykholohii malykh, serednikh ta velykykh hrup – Actual problems of psychology of small, medium and large groups*, 2, 89–95. <http://dx.doi.org/10.33120/popp-vol21-year2018-5> [in Ukrainian].
5. Zelenkevich, L.P. (2019). Identychnist v umovakh obiednanykh hromad [Identity in the conditions of the united communities]. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani – Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (2), 5–15. DOI: <https://doi.org/10.15421/171916> [in Ukrainian].
6. Kulalaieva, N. V. (2015). Minimizatsiia informatsiinykh zahroz liudyny zasobamy kultury bezpeky [Minimization of Information Threats to Human Security by Means of Culture]. *Zbirnyk naukovykh prats Lvivskoho derzhavnoho universytetu bezpeky zhyttiediialnosti – Zbirnyk naukovykh prats Lvivskoho derzhavnoho universytetu bezpeky zhyttiediialnosti* [Lviv State University of Life Safety: Collection of Scientific Articles], 4, 27–30. [in Ukrainian].
7. Kukharuk, O. Y. (2019). Suspilni transformatsii ta identychnist ukraintsiv u konteksti teorii sotsialnoi identychnosti [Public Transformations and Ukrainians' Identity through Social Identification Theory]. *Problemy politychnoi psykholohii – Problems of Political Psychology*, 22 (1), 63–73. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-34> [in Ukrainian].
8. Lukasevich, O. A. (2020). Problema formuvannia identychnosti osobystosti: suchasnyi kontekst [The Problem of Personality Identity Formation: Contemporary Context]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of Modern Psychology*, 1 (17), 45–51. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-4> [in Ukrainian].
9. Nabrusko, I. Y. (2012). Spozhyvannia yak mekhanizm konstruiuvannia identychnosti [Consumption as a Mechanism of Social Construction of Identity]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky – Actual Problems of Sociology, Psychology, Pedagogy*, 15, 6–12. [in Ukrainian].
10. Rymarenko, S. (2017). Hlobalizatsiia ta kryza identychnosti [Globalization and Identity Crisis]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific Proceedings of Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS Ukraine*, 5-6 (91–92), 171–181. <http://dx.doi.org/10.31558/2617-0248.2018.3.1> [in Ukrainian].
11. Stepyko, M. T. (2012). Ukrainska identychnist v umovakh suspilno-politychnykh transformatsii [Ukrainian Identity in a Time of Socio-Political Transformation]. *Stratehichni priorityty – Strategic Priorities*, 4 (25), 5–13. [in Ukrainian].
12. Khashiyeva, L. V. (2015). Hlobalizatsiia ta identychnist: vzaiemozv'iazok hlobalnoho ta lokalnoho [Globalization and Identity: Interrelation of Global and Local]. *Aktualni problemy*

derzhavnoho upravlinnia – Pressing problems of public administration, 2 (48), 38–44. <http://dx.doi.org/10.35432/1993-8330appa2782019179068> [in Ukrainian].

13. Yablonska, T. M. (2010). Identychnist yak predmet psykholohichnoho analizu [Identity as a subject of psychological analysis]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN – Scientific Proceedings of G.S. Kostiuk Institute of Psychology*, 38, 378–386. [in Ukrainian].

14. Kulyk, V. (2016). National Identity in Ukraine: Impact of Euromaidan and the War. *Europe-Asia Studies*, 68:4, 588-608 <https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1174980>

15. Onuch, O., Hale, H.E. & Sasse, G. (2018). Studying identity in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 34:2-3, 79-83 <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1451241>

16. Povrzanovic, M. (1997). Identities in War. *Ethnologia Europaea*, 27 (2), 153-162. <https://doi.org/10.16995/ee.873>

17. Sasse, G. & Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 34:2-3, 139-157 <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>

18. Wilson, A. (2023). Ukraine at war: Baseline identity and social construction. *Nations and Nationalism*, 1–10. <https://doi.org/10.1111/nana.12986>

Received: 15.11.2023

Accepted: 01.12.2023

СУЧАСНА МІЛІТАРНА ПСИХОЛОГІЯ : РІЗНОВЕКТОРНІСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ

Гошовська Дарія

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Hoshovska.Darija@vnu.edu.ua

ORCID : <http://orcid.org/0000-0003-2675-8015>

Гошовський Ярослав

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна

Hoshovskyj.Jaroslav@vnu.edu.ua

ORCID : <https://orcid.org/0000-0003-1026-386X>

Мета. У статті здійснено узагальнений огляд поліваріантності висвітлення особливостей мілітарної психології, зокрема типові тематичні вектори й ракурси вивчення мілітарно-психологічної проблематики.

Методи. Для реалізації дослідницької мети нами було задіяно методи науково-теоретичного вивчення: аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, що дало змогу встановити специфіку сучасних різновекторних досліджень у галузі мілітарної психології.

Результати. Огляд науково-психологічної джерелознавчої бази з проблем мілітарної психології дав підстави констатувати широку тематичну розімкнутість досліджень. Активними науковими студіями охоплено розлогий спектр мілітарно-психологічної тематики : від особливостей гібридної та реальної війни до специфіки бойового стресу, травми, психічного здоров'я, психореабілітації тощо. Здійснено аналітичний огляд типових тематичних домінант, які висвітлюються у сучасній мілітарній психології.

Висновки. Мілітарна психологія набуває все більшої актуальності насамперед у зв'язку з необхідністю психологічного обґрунтування і пояснення зростаючої геополітичної наstabільності у світі і збільшення кількості воєнних конфліктів. В Україні збільшення кількості науково-психологічних досліджень відбувається насамперед через російсько-українську війну. Психологічне вивчення людини мілітарної постає одним з домінуючих векторів наукового пошуку. Сучасні науково-психологічні дослідження в царині мілітарної психології відзначаються різновекторністю тематики: від психогенези мілітарної ідентичності до організованої допомоги військових під час пандемії

COVID-19, від проблем надання психологічної допомоги учасникам бойових дій до особливостей вживання алкоголю молоддю, яка йде на службу в армію, від негативних наслідків для військових, зумовлених депривацією сну, до психології віртуальної кіберзлочинності.

Ключові слова: мілітарна психологія, військовослужбовці, мілітарна ідентичність, російсько-українська війна, психічне здоров'я військових, когнітивна й афективна стресостійкість військовослужбовців, соціальна адаптація і психореабілітація ветеранів.

Daria Hoshovska, Yaroslav Hoshovskiy. Modern military psychology: diversity of research.

Purpose. The article provides a general overview of the multivariate coverage features of military psychology, in particular typical thematic vectors and perspectives of studying military-psychological problems.

Methods. To realize the research goal, we used such methods of scientific and theoretical study: analysis, synthesis, abstraction, generalization, which made it possible to establish the specificity of modern multi-vector research in branch of military psychology.

Results. Review of the scientific and psychological resource base on problems of military psychology gave grounds to state a broad thematic openness of the research. Active scientific studies cover a wide range of military-psychological topics: from peculiarities of hybrid and real war to the specifics of combat stress, trauma, mental health, psychorehabilitation, etc. An analytical review of the typical thematic dominants that are highlighted in modern military psychology was carried out.

Conclusions. Military psychology is becoming more and more relevant, first of all, in connection with the need for psychological justification and explanation of the growing geopolitical instability in the world and the increase in the number of military conflicts. In Ukraine, the increase in the number of scientific and psychological research is primarily due to the Russian-Ukrainian war. The psychological study of the military man appears as one of the dominant vectors of scientific research. Modern scientific and psychological research in the field of military psychology is characterized by a variety of topics: from the psychogenesis of military identity to the organized assistance of the military during the COVID-19 pandemic; from the problems of providing psychological assistance to combatants to the specifics of alcohol consumption by young people who are going to serve in the army; from negative consequences for the military caused by sleep deprivation to the psychology of virtual cybercrime.

Keywords: military psychology, military personnel, military identity, Russian-Ukrainian war, mental health of the military, cognitive and affective stress resistance of military personnel, social adaptation and psychorehabilitation of veterans.

Вступ. В умовах воєнного лихоліття цілком закономірно істотно зростає кількість науково-психологічних студій, дослідницьким ракурсом яких постає якнайширше коло актуальної військово-психологічної проблематики. Сучасна мілітарна психологія відзначається розгалуженою багатогранністю, а охоплювана тематика містить численний перелік як узагальнювальних методологічних філософсько-психологічних дискурсів про сутність війни, так і конкретних емпіричних замірів певних компонентів психології військовиків. Якщо у першому випадку йдеться, наприклад, про *existencia militaria* як досвід аналітики мілітарної свідомості людства (Лобода, 2010) або про феноменологію мілітарної ідентичності (Зливков, 2022), то в іншому висвітлюються, наприклад, особливості впливу на військових депривації сну (Good, Brager, Capaldi, Mysliwies, 2020) або специфіки вживання ними алкоголю (Ayscock, Mallawaarachchi, Klesges, Wang, Cassidy, Wiseman, Krunnfusz, Kundu, Patience, Burns, Talcott, 2023).

Провідні українські академічні інституції (військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка), науково-дослідні установи (Інститут соціальної та політичної психології НАПН України та ін.) у співпраці з широкою науковою спільнотою нашої держави і зарубіжжя (університети Австрії, Литви, Норвегії, Польщі, Фінляндії та ін.) провели низку міжнародних конференцій, зокрема із циклу «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи». В роботі таких наукових форумів активно розглядається широкий і розлогий спектр мілітарно-психологічної тематики : від особливостей гібридної та реальної війни до специфіки бойового стресу, травми, реабілітації тощо. По суті, зауважуємо, що вся вітчизняна науково-психологічна теорія і практика прямо й опосередковано ключовим дослідницьким вектором обирає мілітарну психологію, причому як у теоретичному (осмислення психології сутнісних, причинно-наслідкових, глобальних, регіональних, особистісних основ війни тощо), так і прикладному (розробка психореабілітаційних, ревіталізаційних, адаптаційних технологій надання допомоги військовим, членам їх сімей, біженцям, усім постраждалим від війни людям тощо) вимірах.

Мета статті – здійснити узагальнений огляд поліваріантності висвітлення особливостей мілітарної психології, зокрема типові

тематичні вектори й ракурси вивчення мілітарно-психологічної проблематики.

Методи та процедура дослідження. Для реалізації дослідницької мети нами було задіяно методи науково-теоретичного вивчення : аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, що дало змогу встановити специфіку сучасних різновекторних досліджень у галузі мілітарної психології.

Обговорення результатів. Сучасна психологічна думка поміж інших актуальних тематичних напрямів активно вивчає особливості мілітарної психології людини як цивілізованої, культурної, інтелектуальної біосоціальної істоти, яка на зламі другого і третього тисячоліть повсякчасно продовжує вирішувати проблеми шляхом агресії, війни, геноциду та іншими антигуманними засобами, способами і методами. Нижче пропонуємо аналітичний огляд типових тематичних домінант, які висвітлюються у сучасній мілітарній психології. Безперечно, тематичне коло є вкрай осяжним, тому акцент зроблено на тих, які видаються актуальними й цікавими через типовість/нетиповість дослідницьких підходів авторів.

У сучасній вітчизняній психології можна виокремити тематичні дослідження В. Зливкова, присвячені аналітичному теоретико-емпіричному вивченню феноменології мілітарної ідентичності українців. Автор відзначає чітке євроінтеграційне спрямування загального ототожнення українства, зорієнтованість на цивілізовану систему мілітарно-ціннісних орієнтацій і традицій. У цьому векторі мілітарна ідентичність розглядається дослідником як насичена багатьма змістами дефініція, визначальними компонентами якої постають насамперед патріотизм, агресивність, войовничість і колективізм. У ключі моральної ідентичності як умовної альтернативи розглядаються такі моральні риси як героїзм, справедливість, альтруїзм і духовність. На підставі розлогого джерелознавчого вивчення майже сотні наукових публікацій, присвячених дослідженню різних видів, варіантів і аспектів мілітарної та моральної ідентичності у військових з різних країн і континентів (США, Китай, Ізраїль, Норвегія, Боснія і Герцеговина та ін.), В. Зливков вичленовує найістотніші й найтипівіші параметри мілітарної ідентичності : патріотизм, отримання задоволення від участі у бойових діях, ставлення до армії як до другої родини, командна згуртованість, колективізм, ідентифікація себе із

захисником знедолених, героїзм, деіндивідуалізація, агресивність. Наголошено, що українці в умовах воєнного часу засадничими ракурсами творення мілітарної ідентичності обирають насамперед діаду «національна ідентичність – патріотизм». На думку автора, цілком закономірно, що у перехресних вимірах мілітарної та моральної ідентичності ролі преференції українців вибудовуються як домінування героїзму і захисту. Вказується, що такі складові морального самототожнення як загострене й підвищене відчуття справедливості, високий рівень милосердя, виражена чесність, висока духовність тісно корелюють із симптоматикою мілітарної ідентичності. По суті, виокремлюється основна ідентифікаційна перевага українства над ворогом, що проявляється на рівні бінарної опозиційності : культивування системи ідентифікації високих духовних цінностей захисника й оборонця Вітчизни з українського боку і практикування спотворених деіндивідуалізаційних варіантів агресивного ототожнення російських окупантів-ординців (Зливков, 2022).

Першовитоки вивчення мілітарної ідентичності, на думку В. Зливкова і Л. Лукомської, знаходяться у працях з військової соціології, особливо ж у контексті вивчення культури, цінностей, мотивації, атитюдів та інших базальних понять. Проведено паралелі щодо пунктів перетину мілітарної ідентичності із соціальною ідентичністю, зокрема зазначено, що становлення обох відбувається насамперед через інтеграцію із самооцінкою. Стверджується, що в такому випадку цивільна ідентичність своєрідним чином розмивається, а натомість істотно посилюється мілітарне ототожнення. Проживання і переживання спільного військового досвіду в бойовому підрозділі, армійська дружба і взаємовиручка, екстремальні форми діяльності з ризиком для життя істотно пришвидшують і посилюють процеси набуття мілітарної ідентичності. Мілітарна самооцінка в контексті загальновійськової архітекτονіки життєдіяльності суттєво посилюється і закріплюється та сприяє повномірнішому самоусвідомленню військових. Науковці констатують помітні тенденції до накладання особистісної та соціальної ідентичностей через домінування тривало запроваджуваних мілітарних наративів у житті цивільних людей (Зливков, Лукомська, 2023).

У монографічному дослідженні А.Артеменко і К. Батаєвої висвітлено розлогий аналітичний спектр проблем мілітарної ідентичності й соціальної адаптації ветеранів АТО/ООС (Артеменко, Батаєва, 2022). Дослідниці концептуалізують сутнісні аспекти феномену мілітарної ідентичності, а також розкривають багатогранність його впливу на складні й болісні процеси соціальної адаптації/реадаптації українських ветеранів АТО/ООС. Установлено систему чинників, які впливають на формування стійкого, ситуативного і несформованого типів мілітарної ідентичності ветеранів війни, детально розкрито особливості ключових соціально-екзистенційних контекстів, в яких відбувається адаптація ветеранів у процесі того, як вони реадаптуються (ресоціалізуються, реінкультуруються) до цивільного соціуму.

Про подібне веде мову А. Іщенко, який у контексті психології війни, української мілітарної ментальності пропонує психологічні підходи для того, як допомогти ветеранам АТО повернутися до нормального життя, адже вони зазнають численних проблем фрустраційного, стресового, депресивного, агресивного, суїцидального та іншого походження і нагально потребують психологічної реабілітації (Іщенко, 2018).

L. Zasiiekina, O. Kokun, M. Kozihora, T. Fedotova, O. Zhuravlova & M. Wojko, здійснивши концептуальний аналіз моральної шкоди в наративах військовослужбовців Національної гвардії України, у клінічно-психологічному ракурсі констатували, що моральна травма виступає потужним емоційним дистресом. У контексті визнання тісної кореляції між моральною травмою та посттравматичним стресовим розладом дослідники встановили співмірність і особливості їхньої діагностики, симптоматики, нейронної зумовленості і лікування. Моральна травма трактується як джерело і наслідок емоційних страждань і дезадаптивних поведінкових моделей, а отже виступає однією із знакових дефініцій мілітарної психології (Zasiiekina, Kokun, Kozihora, Fedotova, Zhuravlova, Wojko, 2022).

У дослідженні, присвяченому вивченню психічного здоров'я військовослужбовців, Н. Коструба на підставі теоретичного огляду окресленої проблематики констатує, що найтравмогенніший вплив справляють посттравматичні стресові і тривожні розлади, депресія, моральна травма, переживання горя, почуття провини, суїцидальні

схильності. Названо базові фактори стресу, зокрема умови постійної небезпеки і загрози життю, невизначеність, значне психофізичне перевантаження, моральні дилеми, відносна ізоляваність, втрати, спостереження за психофізичними стражданнями інших людей (Коструба, 2023).

А. Flood й R. Keegan досліджують особливості когнітивної стресостійкості у військовослужбовців, які внаслідок специфіки професійної діяльності змушені часто виконувати складні когнітивні операції, причому в доволі унікальних умовах інтенсивного стресу. Дослідники пропонують, що оскільки ймовірне погіршення інтелектуальної діяльності внаслідок дії різноманітних стресорів може негативно впливати на перебіг і успіх військових операцій та збереження життя солдатів, насамперед під час бойових дій, то потрібно задіювати спеціальні моделі оптимізації та підвищення їхньої когнітивної стійкості (Flood, Keegan, 2022).

А. Hajek, В. Kretzler & Н. König презентують дослідження, метою якого є вивчення зв'язку між страхом війни (як звичайної, так і нуклеарної) та психічним здоров'ям населення Німеччини, насамперед у ракурсі ймовірних проявів тривоги й депресії. Констатовано екзистенційну важливість страху війни для психічного здоров'я дорослого населення ФРН, виокремлено, що в умовах геополітичних викликів, зокрема військового конфлікту та гуманітарної кризи у Східній Європі, може відбутися поворотний момент в історії, тому глибинні архетипні страхи перед війною є вкрай травмівними, гострими й актуальними для німців (Hajek, Kretzler, König, 2022).

Про особливості поведінки людини у військових умовах ідеться в дослідженні американських психологів, які відзначають, що якраз людська поведінка є осердям і найважливішими чинником та запорукою військової ефективності. Наголос зроблено на розкритті найширшого кола психології людини, яка функціонує у вкрай складній мілітарній системі. Людина мілітарна повинні мати знання, навички і здібності, щоб якісно й ефективно виконувати свої ролі і статуси, тому важливими називаються насамперед ті риси, що пов'язані із силою волі, темпераментом і характером, функціональним інтелектом, лідерством, соціальною взаємодією. Виокремлено шість пріоритетних сфер дослідження, на які виділяється найбільше зусиль і коштів через їхню актуальність, вплив

і своєчасність для військових потреб: 1) міжкультурна компетентність; 2) команди в складних умовах; 3) технологічне навчання; 4) невербальна поведінка; 5) емоції/афекти; 6) поведінкова нейрофізіологія. Основними напрямками називаються ті, які стимулюють проведення досліджень у поведінкових і соціальних науках, а також здатні істотно збагатити спроможність військових вербувати, навчати і покращувати продуктивність свого персоналу, як організаційно, так і з урахуванням полікультурності людей (Human Behavior in Military Contexts, 2008).

Nathan H. White пише про необхідність зміцнення армійських систем для підтримки навчання в емоційній сфері, адже солдати армії США виконують дедалі складніші операції, які потребують особливого напруження/перенапруження їхньої афективності. Констатовано, що такі афективні компетенції як стійкість, сила духу, емоційний інтелект є життєво важливими для сучасних воїнів, тому потрібно переглянути застарілі підходи й культивувати найсучасніші психотехнології для оптимізації їхньої мілітарної афективності (White, 2022).

Про значущість врахування емоційний інтелекту для сучасних військових пише M. Waxler. Цікаво, що як сержант першого класу першого батальйону четвертої бригади сприяння Силам безпеки армії США дослідник відзначає, що в його підрозділі, функціональною ознакою якого є діяти, тренуватися та розгортатися по всьому світу, важливе значення відводиться якраз емоційному інтелекту. Сержанти бригади добре навчені і є одними з найкращих тактичних лідерів в армії, тому окрім того, щоб невинно підтримувати виняткову фізичну форму, володіти характером, інтелектом і бути здатними мислити поза межами традиційних ролей і обов'язків, вони мають володіти емоційним інтелектом, щоб досягти успіху. Відзначено найтіснішу кореляцію між емоційним інтелектом військового і лідерством, а також дуже важливе значення самосвідомості й саморегуляції як спроможності знати свої емоції, сильні і слабкі сторони, бажання, цінності та цілі. Важливо вміти розпізнавати їхній вплив на інших, використовуючи ці навички для прийняття вольових армійських командних рішень (Waxler, 2020).

В. Мушкевич, Л. Пасічник крізь призму вивчення фрустрації як чинника психоемоційного вигорання військовослужбовців юнацького віку виокремлюють психологічні особливості копінг-поведінки

військових та цивільного населення в умовах бойових дій (Мушкевич, Пасічник, 2022).

В. Демидюк аналізує особливості психологічного супроводу військовослужбовців із високим рівнем емоційного вигорання і психофізичної втоми (Демидюк, 2022), а Н. Жигайло й О. Матеюк висвітлюють специфіку психологічного супроводу військовослужбовців у зоні ведення бойових дій, наголошуючи на афективно-регуляторних аспектах цього складного процесу (Жигайло, Матеюк, 2022).

Jiri Nema, Denisa Mankova, Miroslav Bures & Jan Novak досліджують проблему якості і тривалості сну як ключа до задоволеності життям серед студентів-військових. Відзначаючи, що військова служба є дуже специфічною і складною професією з численними ризиками для здоров'я і життя, дослідники роблять наголос на значенні депривації сну. В умовах повсякденного розпорядку дня, виконання службових і навчальних обов'язків курсанти повинні бути добре фізично підготовленими та психічно витривалими. Оскільки військова служба потребує досить часто нерегламентованого розпорядку дня (ранні підйоми за тривоги, скорочення тривалості сну під час несення каруальної служби тощо), то депривація сну постає потужним чинником впливу на психофізичне здоров'я студентів-військових. Крім скорочення часу сну як чинника зниження фізичної та розумової працездатності можуть відбуватися й інші розлади, що загалом негативно впливає на задоволеність життям. Дослідники встановили істотний зв'язок між якістю сну, тривалістю сну та задоволеністю життям у студентів військової медицини. Акцентовано важливість навчання гігієні сну як протидії деприваційним обмеженням, насамперед у процесі підготовки майбутніх офіцерів та під час військових навчань і згодом упродовж військової служби (Nema, Mankova, Bures, Novak, 2023).

Ми вважаємо, що різновидова депривація, зокрема харчова, сенсорна, сексуальна, екстремальна, психомоторна, депривація сну та ін., зумовлює численні обмеження для повносправного функціонування психофізичних параметрів і біосоціальних ритмів особистості, а також доволі часто зумовлює хибну або й девіантну специфіку самоусвідомлення (Гошовська, Гошовський, 2022). Особистість в умовах воєнних загроз і викликів переживає численні ризиконебезпечні ситуації та психостани, тому їй зазвичай

притаманні підвищена тривожність, вербальна й інструментальна агресивність, перманентна фрустрованість, депресивність та інші амортизаційні тенденції, тому важливим завданням є задіяння саногенних ревіталізаційних підходів (Гошовська, Гошовський, 2022).

Крізь призму нейропсихофармакологічних підходів С. Good, А. Brager, V. Capaldi, V. Mysliwiec пишуть про специфіку сну в армії Сполучених Штатів. Стресогенне довкілля фахової діяльності військовослужбовців (мілітарні операції під час навчання й бойового розгортання, патрулювання, караульна служба тощо) породжують унікальні психофізичні виклики, тому вкрай важливим завданням є їхня спроможність і навченість досягати міцного, відновного сну. Констатовано істотні психічні й фізичні дисфункції, спричинені погіршенням метаболічного, серцево-судинного, скелетно-м'язового і когнітивного здоров'я, які доволі часто є наслідками недостатнього/відсутнього сну та/або циркадних збоїв. Дослідники відзначають, що недостатній сон і, як наслідок, втома/перевтома, вигорання, виснаження можуть складати загрозу особистій і національній безпеці. Хронічна депривація сну і розладнані циркадні ритми асоціюються з іншими розладами сну, зокрема із безсонням, обструктивним апное уві сні та парасомніями. Акцентовано, що навіть посттравматичний стресовий розлад, підвищена фрустраційна тривожність, серцево-судинні захворювання та деменція також пов'язані з хронічно недостатнім сном. Для військових усе ускладнено вимогами конкретної місії чи операції, необхідністю виконувати ризиковані завдання вночі, швидким перевключенням і акліматизацією у часові пояси тощо. Щоб запобігти негативному впливові депривації сну на військових дослідники пропонують цілеспрямовані фармакологічні та нефармакологічні контрзаходи для оптимізації їхньої життєстійкості й ефективності, які залежать від суті та завдань виконуваної військової місії та інших симптомів (Good, Brager, Capaldi, Mysliwiec, 2020).

Цікавим вектором мілітарної психології є дослідження Fabio Ibrahim, Jonas Schumacher, Lars Schwandt & Philipp Yorck Herzberg, присвячене вивченню впливу тактичного дихання (управління стресом на основі дихання) на результати влучної стрільби в рандомізованому плані між суб'єктами. За допомогою симулятора стрільби фіксувалися не лише результати влучання та вплив на них

тактичного дихання, але й вплив нейротизму, страху невдачі і стійкості на ефективність стрільби. Було досліджено також взаємодію цих рис із умовами експерименту й констатовано, що ні одна з рис особистості істотно не вплинула на початковий удар, і не було жодної взаємодії між умовою експерименту й рисами особистості. Крім того, було вивчено вплив нейротизму, страху невдачі та стійкості на ефективність стрільби та взаємодію цих рис із умовами експерименту. Загалом, загальна оцінка влучень показала сильний ефект максимальної суми, тому складніший початковий влучний результат використовувався в основному як критерій ефективності. Жодна з рис особистості суттєво не вплинула на початковий удар, і не було жодної взаємодії між умовою експерименту та рисами особистості. Правда, було зафіксовано значну різницю в початковому попаданні між контрольною та експериментальною групою, оскільки група тактичного дихання (ЕГ) відстрілялася значно краще. Встановлено, що загалом тактичне дихання виявилось ефективним прийомом підвищення влучності під час стрільби (Ibrahim, Schumacher, Schwandt, Herzberg, 2023).

Завдяки епідеміологічному спостереженню Chase A. Ayscock, Indika Mallawaarachchi, Robert C. Klesges, Xin-Qun Wang, Daniel G. Cassidy, Kara P. Wiseman, Andrea E. Krunnusz, Debamita Kundu, Marc A. Patience, Rosemary Estevez Burns & G. Wayne Talcott вдалося встановити особливості зменшення вживання алкоголю серед молоді, яка йде на службу у ВПС США. На підставі проведення на репрезентативній вибірці американських військовослужбовців військово-повітряних сил анонімно тесту на виявлення розладу вживання алкоголю (AUDIT), зокрема для констатації вживання алкоголю до служби, вдалося встановити певні тенденції. Завдяки логістичному регресійному аналізу було здійснено вимірювання популяційних тенденцій упродовж тривалості дослідження зі стратифікацією за віком (<21 проти ≥ 21) та оцінкою специфічної алкогольної поведінки. Зазначено, що у період з 2016 до 2019 року частка молодих військовослужбовців, які схвалюють будь-яке вживання алкоголю, значно зменшилася в обох вікових групах.. Науковці відзначають, що попри те, що зловживання алкоголем і ризиковане вживання алкоголю є серйозною соціальною проблемою, особливо ж непропорційно поширеною серед тих, хто не досяг законного віку, все ж помітним є зміщення у бік утримання та

зменшення запою серед цієї групи молодих призовників. Також узагальнено, що помітні тенденції зниження рівня алкоголізації в когорті військовослужбовців ВПС США такого ж віку, зумовлені як профілактичними заходами, так і страхом за наслідки для здоров'я та юридичну відповідальність (Ayscock, Mallawaarachchi, Klesges, Wang, Cassidy, Wiseman, Krunnusz, Kundu, Patience, Burns, Talcott, 2023).

Про медико-психологічні аспекти протидії пандемії COVID-19 завдяки зусиллям армії йдеться в дослідженні R. Griffith, C. Dostal, N. Moon, D. Fedele, які відзначають, що якраз мілітарність отримала і проявила уроки готовності та стійкості щодо пандемійності. Військові організації в усьому світі намагаються істотно розширити свої можливості й досягнути успіхів у боротьбі зі смертельним вірусом, тому готовність і адаптація до глобальних суспільних кризових ситуацій повинна враховувати особливості людей з мілітарною психологією. Військова підтримка цивільним медичним закладам і фахівцям проявлялася не лише у транспортуванні медикаментів, забезпеченні порядку при вакцинації, але й у захисті фізичного та психічного здоров'я цивільних, самих військовослужбовців і членів їхніх сімей. Висока мобілізаційна готовність армії на організаційному, командному та індивідуальному рівнях виступила запорукою швидкого й оперативного вирішення багатьох вкрай складних завдань. Згуртованість військового підрозділу як команди, функціональна оперативність і міць дали змогу убезпечити соціум від масових панічних збурень, випадків фізичного і сексуального насилля, грабежів тощо, а фахова допомога військових психологів посприяла зниженню посттравматичних стресових розладів, тривожності, фрустрації та інших дискомфортних психологічних станів (Griffith, Dostal, Moon, Fedele, 2023).

Про військовий підхід як протиотруту для перемоги над COVID-19, тобто про неминучий перехід до «війни» зі смертельною пандемією, ведуть мову Rakesh Jetly, Eric Vermetten, Bethany Easterbrook, Ruth Lanius & Margaret McKinnon. Дослідники відзначають, що під час лиха в масовій культурі дуже часто застосовуються якраз метафори війни. Насамперед задіяння аналогій з війною сприяє створенню клімату войовничої готовності й образів хоробрості, відчайдушності та жертвності. Правда, констатовано, що зазвичай наголос робиться виключно на негативних аспектах війни,

що може інколи мати зворотній негативний і фруструючий, а не «допомагальний» ефект. Пропонується використовувати інші життєстверджувальні переваги мілітарності, зокрема потужність і результативність військових стратегій і досвіду, переваги чіткого лідерства, військові навички формування стійкості тощо. Безперечно, такий позитивний імідж мілітарності може позитивно впливати на спроможність людства подолати поширення SARS-COV-2 (Jetly, Vermetten, Easterbrook, Lanius, McKinnon, 2020).

Ni Komang Triana Andini, Ni Made Ayu Nadia Putri Damayanti, Ni Kadek Wintan Purnama Sari, Egidius Fkun висвітлюють цікавий ракурс своєї віртуальної мілітарності, пишучи про кіберзлочинність і загрози виборчій системі. Дослідники зазначають, що кібератаки як постійно зростаюча інтенсивна форма війни стали зростаючою загрозою в контексті виборів у всьому світі, адже складають значні ризики для цілісності, безпеки та надійності виборчих систем у сучасну цифрову епоху, в якій ключову роль відіграють інформаційні технології. Виокремлено найпоширеніші типи атак (відмова в обслуговуванні (DoS), фішинг і зловмисне програмне забезпечення). Пропонується імператив розвитку спроможності громадян у розбудові кібербезпеки та суверенітету даних, з особливим акцентом на захист і збереження їхніх особистих даних у цифровій сфері та в індивідуальному життєвому психопросторі (Andini, Damayanti, Sari, Fkun, 2023).

Висновки і перспективи досліджень. Узагальнюючи, зазначимо, що мілітарна психологія набуває все більшої актуальності насамперед у зв'язку з необхідністю психологічного обґрунтування і пояснення зростаючої геополітичної нестабільності у світі, збільшення кількості воєнних конфліктів і негативних тенденцій унаслідок цього. В Україні збільшення кількості науково-психологічних досліджень відбувається насамперед через російсько-українську війну, яка спричинила загибель людей, руйнацію економіки, знищення культурної спадщини, масову внутрішню та зовнішню міграцію населення. Психологічне вивчення людини мілітарної постає одним з домінуючих векторів наукового пошуку.

Сучасні науково-психологічні дослідження в царині мілітарної психології відзначаються різновекторністю тематики : від психогенези мілітарної ідентичності до організованої допомоги військових під час пандемії COVID-19, від проблем надання

психологічної допомоги учасникам бойових дій до особливостей вживання алкоголю молоддю, яка йде на службу в армію, від негативних наслідків для військових, зумовлених депривацією сну, до психології віртуальної кіберзлочинності. Проблемогенне коло мілітарної психології є надзвичайно широким, водночас зауважуємо невпинне кількісне збільшення і подальше розширення психологічної тематики, присвяченої військовій діяльності, оскільки екзистенційні загрози постають і загострюються перед людством якраз через культивування мілітарної свідомості як спроби агресивного вирішення геополітичних, національних, релігійних та інших конфліктів.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у теоретико-емпіричному вивченні особливостей мілітарного самоусвідомлення людей різного віку, а також у проведенні крос-культурних досліджень з метою встановлення ментально-психологічних збігів/розбіжностей у мілітарній самоакцептації різноетнічних вибірок.

Література

1. Артеменко, А., Батаєва, К. (2022). Мілітарна ідентичність та соціальна адаптація ветеранів АТО/ООС: монографія. Харків: Вид-во ХГУ «НУА».
2. Гошовський, Я., Гошовська, Д. (2022). Психологічні особливості тривожності й саногенності депривованої особистості. *Психологічні перспективи*, 39, 56–68. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-hos>
3. Гошовська, Д., Гошовський, Я. (2022). Девіантна специфіка самосвідомості людини з харчовою адикцією : теоретичний ракурс проблеми. *Психологічні перспективи*, 40, 24–37. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-hosh>
4. Демидюк, В. (2022). Особливості психологічного супроводу військовослужбовців із високим рівнем емоційного вигорання. *Психологічний журнал*, 8 (3), 46–54. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.3.4>
5. Жигайло, Н., Матеюк, О. (2022). Психологічний супровід військовослужбовців у зоні ведення бойових дій. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*, 13, 64–70. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.13.8>
6. Зливков В.Л. (2022). Євроінтеграційний вектор становлення мілітарної ідентичності українців. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. Спецвипуск*, 47–54. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.7>
7. Зливков, В. Л., Лукомська, Л.О. (2023). Психологічні засади становлення мілітарної ідентичності особистості. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості : зб. наук праць за матеріалами VIII Усеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Соціально-психологічні технології розвитку особистості»* (м. Херсон, 07 квітня 2023 р.). (с. 213–216). Херсон : Херсон ; Івано-Франківськ : ХДУ.
8. Іщенко, А. (2018). Психологія війни: як допомогти ветеранам АТО повернутися до нормального життя. *Сьогодні*, 4. <https://ukr.segodnya.ua/regions/donetsk/psihologiya-voyny-kak-pomoch-veteranam-ato-vernutsya-k-normalnoy-zhizni-1117099.html>.

9. Коструба, Н. (2023). Психічне здоров'я військовослужбовців. *Психологічні перспективи*, 41, 120–132. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-kos>
10. Лобода, Ю.О. (2010). Existencia militaria : досвід аналітики мілітарної свідомості. *Вісник Дніпропетровського університету. Філософія*, 9/2, 150–156.
11. Мушкевич, В., Пасічник, Л. (2022). Психологічні особливості копінг-поведінки військовослужбовців та цивільного населення в умовах бойових дій. *Психологічні перспективи*, 40, 104–120. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-mus>
12. Chase, A. Aycok, I., Mallawaarachchi, R. C., Klesges, at all. (2023). Decreasing alcohol use among young adults presenting for service in the U.S. Air Force: An epidemiological surveillance study. *Military Psychology*. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2259283>
13. Ibrahim, F., Schumacher, J., Schwandt, L., & Herzberg, P. Y. (2023). The first shot counts the most: Tactical breathing as an intervention to increase marksmanship accuracy in student officers. *Military psychology : the official journal of the Division of Military Psychology, American Psychological Association*, 1–12. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2258737>
14. Flood, A., & Keegan, R. J. (2022). Cognitive Resilience to Psychological Stress in Military Personnel. *Frontiers in psychology*, 13, 809003. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.809003>
15. Griffith, R. L., Dostal, C., Moon, N. A., & Fedele, D. (2023). The COVID-19 pandemic and the military: Lessons learned for readiness and resilience. *Military psychology : the official journal of the Division of Military Psychology, American Psychological Association*, 35(5), 377–382. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2237392>
16. Good, C. H., Brager, A. J., Capaldi, V. F., & Mysliwiec, V. (2020). Sleep in the United States Military. *Neuropsychopharmacology : official publication of the American College of Neuropsychopharmacology*, 45(1), 176–191. <https://doi.org/10.1038/s41386-019-0431-7>
17. Hajek, A., Kretzler, B., & König, H. H. (2023). Fear of war and mental health in Germany. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 58(7), 1049–1054. <https://doi.org/10.1007/s00127-022-02394-9>
18. Human Behavior in Military Contexts. (2008). Washington, D.C. : The National Academies Press.
19. Nema, J., Mankova, D., Bures, M., & Novak, J. (2023). Sleep quality and duration: A key to life satisfaction among military students. *Military psychology : the official journal of the Division of Military Psychology, American Psychological Association*, 1–11. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2259778>
20. White, N. H. (2022). Strengthening Army Systems to Support Learning in the Affective Domain. *Military Learning*, 6 (2), 19–37.
21. Waxler, M. (2020). Emotional intelligence and the modern military advisor. *NCO Journal*.
22. Andini, N. K. T., Damayanti, N. M. A. N. P., Sari, N. K. W. P., Fkun, E., & Erkamim, M. (2023). Cybercrime and Threats to the Electoral System. *Journal of Digital Law and Policy*, 3(1), 26-37. <https://doi.org/10.58982/jdlp.v3i1.508>
23. Zasiékina, L., Kokun, O., Kozihora, M., Fedotova, T., Zhuravlova, O. & Bojko, M. A (2022). Concept Analysis of Moral Injury in Ukrainian National Guard Service Members' Narratives: A Clinical Case Study. *East European Journal of Psycholinguistics*, 9(1), 296–314. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2023.10.1.zas>

References

1. Artemenko, A., Bataieva, K. (2022). *Militarna identychnist ta sotsialna adaptatsiia veteraniv ATO/OOS [Military identity and social adaptation of ATO/OO veterans]*. Kharkiv: Vydvo KhHU «NUA». [in Ukrainian].
2. Hoshovska, D., & Hoshovskyi, Y. (2022). Psykholohichni osoblyvosti tryvozhnosti y sanohennosti depriyovanoi osobystosti [Psychological peculiarities of anxiety and sanogenicity of

the deprived person]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, 39, 56–68. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-hos> [in Ukrainian].

3. Hoshovska, D., & Hoshovskiy, Y. (2022). Deviantna spetsyfika samosvidomosti liudyny z kharchovoiu adyktsiieiu : teoretychnyi rakurs problemy [Deviant specificity of self-awareness of a person with food addiction: a theoretical perspective of the problem]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, 40, 24–37. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-hosh> [in Ukrainian].

4. Demydyuk, V. (2022). Features of psychological support of military personnel with a high level of emotional burnout [Osoblyvosti psykhologichnoho suprovodu viiskovosluzhbovtziv iz vysokym rivnem emotsiinoho vyhorannia]. *Psykhologichnyi zhurnal – Psychological journal*, 8(3), 46–54. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.3.4> [in Ukrainian].

5. Zhyhaylo, N., Mateyuk, O. (2022). Psychological support of military persons in the zone of combat actions [Psykhologichnyi suprovid viiskovosluzhbovtziv u zoni vedennia boiovykh dii]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii psykhologichni nauky – Visnyk of the Lviv University. Series Psychological sciences*, 13, 64–70. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.13.8> [in Ukrainian].

6. Zlyvkov, V. (2022). The european integration vector of forming the military identity of ukrainians [Yevrointehratsiinyi vektor stanovlennia militarnoi identychnosti ukrainsiv]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii psykhologichni nauky. Spetsvyypusk – Visnyk of the Lviv University. Series Psychological sciences. Special issue.*, 47–54. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.7> [in Ukrainian].

7. Zlyvkov, V. L., Lukomska, L.O. (2023). Psykhologichni zasady stanovlennia militarnoi identychnosti osobystosti [Psychological foundations of the formation of the military identity of the individual]. *Sotsialno-psykhologichni tekhnologii rozvytku osobystosti : zb. nauk prats za materialamy VIII Useukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii molodykh vchenykh, aspirantiv ta studentiv «Sotsialno-psykhologichni tekhnologii rozvytku osobystosti» - Socio-psychological technologies of personality development: coll. Sciences of the works based on the materials of the 8th All-Ukrainian scientific and practical conference of young scientists, graduate students and students "Social and psychological technologies of personality development"* (m. Kherson, 07 kvitnia 2023 r.). (s. 213–216). Kherson : Kherson ; Ivano-Frankivsk : KhDU [in Ukrainian].

8. Ishchenko, A. (2018). Psykhologhiia viiny: yak dopomohty veteranam ATO povernutysia do normalnoho zhyttia [The psychology of war: how to help ATO veterans return to normal life]. *Sohodni – Today*, 4. <https://www.segodnya.ua/ua/regions/donetsk/psihologiya-voyny-kak-pomoch-veteranam-ato-vernutsya-k-normalnoy-zhizni-1117099.html> [in Ukrainian].

9. Kostruba, N. (2023). Psykhichne zdorovia viiskovosluzhbovtziv [Mental health of military servicemen]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, 41, 120–132. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-kos> [in Ukrainian].

10. Loboda, Yu.O. (2010). Existentia militaria : dosvid analityky militarnoi svidomosti [Existentia militaria: the experience of the analysis of military consciousness]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Filosofii –Bulletin of Dnipropetrovsk University. Philosophy*, 9/2, 150–156. [in Ukrainian].

11. Mushkevych, V., & Pasichnuk, L. (2022). Psykhologichni osoblyvosti kopinh-povedinky viiskovosluzhbovtziv ta tsyvilnoho naseleння v umovakh boiovykh dii [Psychological features of the coping behavior of military officers and the civilian population in combat conditions]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, 40, 104–120. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2022-40-mus> [in Ukrainian].

12. Chase, A. Aycock, I., Mallawaarachchi, R. C., Klesges, at all. (2023). Decreasing alcohol use among young adults presenting for service in the U.S. Air Force: An epidemiological surveillance study. *Military Psychology*. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2259283>

13. Ibrahim, F., Schumacher, J., Schwandt, L., & Herzberg, P. Y. (2023). The first shot counts the most: Tactical breathing as an intervention to increase marksmanship accuracy in student

officers. *Military psychology : the official journal of the Division of Military Psychology, American Psychological Association*, 1–12. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2258737>

14. Flood, A., & Keegan, R. J. (2022). Cognitive Resilience to Psychological Stress in Military Personnel. *Frontiers in psychology*, 13, 809003. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.809003>

15. Griffith, R. L., Dostal, C., Moon, N. A., & Fedele, D. (2023). The COVID-19 pandemic and the military: Lessons learned for readiness and resilience. *Military psychology : the official journal of the Division of Military Psychology, American Psychological Association*, 35(5), 377–382. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2237392>

16. Good, C. H., Brager, A. J., Capaldi, V. F., & Mysliwiec, V. (2020). Sleep in the United States Military. *Neuropsychopharmacology : official publication of the American College of Neuropsychopharmacology*, 45(1), 176–191. <https://doi.org/10.1038/s41386-019-0431-7>

17. Hajek, A., Kretzler, B., & König, H. H. (2023). Fear of war and mental health in Germany. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 58(7), 1049–1054. <https://doi.org/10.1007/s00127-022-02394-9>

18. *Human Behavior in Military Contexts*. (2008). Washington, D.C. : The National Academies Press.

19. Nema, J., Mankova, D., Bures, M., & Novak, J. (2023). Sleep quality and duration: A key to life satisfaction among military students. *Military psychology : the official journal of the Division of Military Psychology, American Psychological Association*, 1–11. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/08995605.2023.2259778>

20. White, N. H. (2022). Strengthening Army Systems to Support Learning in the Affective Domain. *Military Learning*, 6 (2), 19 –37.

21. Waxler, M. (2020). Emotional intelligence and the modern military advisor. *NCO Journal*.

22. Andini, N. K. T., Damayanti, N. M. A. N. P., Sari, N. K. W. P., Fkun, E., & Erkamim, M. (2023). Cybercrime and Threats to the Electoral System. *Journal of Digital Law and Policy*, 3(1), 26-37. <https://doi.org/10.58982/jdlp.v3i1.508>

23. Zasiékina, L., Kokun, O., Kozihora, M., Fedotova, T., Zhuravlova, O. & Bojko, M. A. (2022). Concept Analysis of Moral Injury in Ukrainian National Guard Service Members' Narratives: A Clinical Case Study. *East European Journal of Psycholinguistics*, 9(1), 296–314. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2023.10.1.zas>

Received: 05.09.2023

Accepted: 30.09.2023

СПІЛЬНА РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ У СПІЛЬНІЙ ТРАВМАТИЧНІЙ РЕАЛЬНОСТІ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ: ДОСВІД УКРАЇНИ ТА НАЙКРАЩІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Засєкіна Лариса

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна

Zasyekina.larisa@vnu.edu.ua

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8456-0774>

Бурцан Володимир

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна

Burtsan.volodymyr2022@vnu.edu.ua

ORCID <https://orcid.org/0009-0007-6727-2800>

Мета. Метою дослідження є теоретичне й емпіричне вивчення спільної резильєнтності практичних психологів на початку їхньої професійної кар'єри, а також вивчення найкращих практик Євросоюзу для розвитку спільної резильєнтності.

Методи. У дослідженні було використано комплекс психодіагностичних методик: шкала професійного посттравматичного зростання в травматичній реальності (Shared Traumatic and Professional Posttraumatic Growth), STPPG (Tosone, 2016); шкала готовності до роботи з клієнтами із травмами (Readiness to Work with Trauma-Exposed Patients Scale), RTEPS (Kazlauskas, 2022); коротка шкала психологічної резильєнтності (Brief Resilient Coping Scale), BRCS (Sinclair & Wallston, 2004); вимірювання оцінки спільної резильєнтності громади (Conjoint Community Resiliency Assessment Measure), CCRAM (Leykin et al., 2013). Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою процедур описової статистики, регресійного та кореляційного аналізу комп'ютерної математично-статистичної програми IBM SPSS Statistics, 23. Вибірка представлена студентами старшокурсниками (n=85) факультету психології Волинського національного університету імені Лесі Українки, які мали досвід практичної роботи. Опитування здійснювалося у вересні 2023 року та проводилось онлайн через покликання на Google Forms.

Результати. Результати дослідження свідчать про те, що спільна резильєнтність громади має позитивні кореляційні зв'язки із показниками спільної травми й професійного посттравматичного зростання та готовністю до роботи із травмою. Результати регресійного аналізу свідчать про те, що спільна травма, посттравматичне зростання, участь у волонтерстві, наявність дітей та власний досвід проходження терапії взяті сукупно є значущими предикторами спільної резильєнтності.

Висновки. Важливо підтримувати обмін знаннями, зокрема досвідом Євросоюзу щодо розвитку спільної резильєнтності в умовах спільної травматичної реальності, зумовленої воєнним станом.

Ключові слова: спільна резильєнтність, спільна травматична реальність, практичні психологи, найкращі практики Євросоюзу.

Larysa Zasiakina, Volodymyr Burtsan. Shared Resilience in the Shared Traumatic Reality of Applied Psychologists: the Ukrainian Experience and the Best Practices of the European Union.

Purpose. The study aims to theoretically and empirically study the shared resilience in applied psychologists at the beginning of their professional career, as well as to study the best practices of the European Union for the development of shared resilience.

Methods. The study applies a set of standardized measures: the Shared Traumatic and Professional Posttraumatic Growth Scale (STPPG) (Tosone 2016); the Readiness to Work with Trauma-Exposed Patients Scale (RTEPS) (Kazlauskas 2022); Brief Resilient Coping Scale (BRCS) (Sinclair & Wallston, 2004); Conjoint Community Resilience Assessment Measure (CCRAM) (Leykin et al. , 2013). Statistical processing of the data was carried out using descriptive statistics, regression and correlation analysis of the software tool IBM SPSS Statistics, 2023. The participants were represented by a sample of senior students (n=85) of the Faculty of Psychology at Lesya Ukrainka Volyn National University who had clinician's or psychologist's professional experience. The survey was carried out in September 2023 and was conducted online through a link on Google Forms.

Results. The results indicate that shared is positively associated with shared trauma, professional post-traumatic growth and readiness to work with trauma. The results of the regression analysis show that shared trauma, posttraumatic growth, volunteering, having children, and personal experience of getting therapy are predictors of shared resilience.

Conclusions. Moreover, learning and implementing the best practices of European Union to develop the applied psychologists' shared resilience is of crucial importance in the context of shared traumatic reality in Ukraine.

Key words: shared resilience, shared traumatic reality, applied psychologists, the best practices of European Union.

Вступ. Починаючи з 24 лютого 2022 року, населення України переживає численні травми, які призводять до посттравматичних ефектів, зокрема посттравматичного стресового розладу (ПТСР), депресії, тривоги та моральної травми. Фахівці з охорони психічного здоров'я, які є громадянами України, зіткнулися з новими викликами, намагаючись надавати клінічну допомогу окремим особам і групам, що живуть в умовах спільної травматичної реальності. Постійні сирени, вибухи, місця бойових дій, фізичні ушкодження тіла та майна стали основними стресами для українських фахівців допомагаючих професій, які не стикалися із цим раніше і змушені були поділяти спільно цю реальністю з отримувачами психологічних послуг. Особливі посттравматичні ефекти торкнулися молодих фахівців, які ще не пройшли шлях професійного становлення й не мали достатньо досвіду впоратися із професійними труднощами.

Термін «спільна реальність» у науковий обіг уперше ввели Echterhoff et al. (2009). В останніх дослідженнях конструкт «спільна реальність» використовується у ситуаціях, коли фахівці допомагаючих професій та отримувачі послуг піддаються впливу однакових травматичних подій (Dekel et al., 2016; Namid et al., 2020). Термін перетворився на «спільну травматичну реальність» і широко використовувався у науковому обігу після терористичних атак у США 11 вересня 2001 року. Зміст спільної травматичної реальності відображає ситуацію, в якій ті, хто надає допомогу, і ті, хто її отримує, страждають від подібних травматичних інцидентів і належать до однієї і тієї ж травмованої спільноти (Nuttman-Shwartz, 2015). Спільна травматична реальність характеризується такими умовами: (1) травма впливає на цілу громаду; (2) фахівці й отримувачі психологічних послуг є частиною однієї травмованої громади; (3) подія є поточною.

Зважаючи на відносну новизну терміну спільної травматичної реальності, поза увагою вчених залишається вивчення резильєнтності молодих фахівців, які знаходяться на початку власної професійної кар'єри і не мають досвіду впоратися з викликами воєнного стану. Водночас індивідуальна й спільна резильєнтність цих фахівців визначає якість психологічних послуг для збереження здоров'я української громади під час воєнного та повоєнного стану, відтак, потребує комплексного дослідження. Цим зумовлено актуальність дослідження спільної резильєнтності практичних психологів в умовах

спільної травматичної діяльності повного вторгнення в Україну, а також вивчення й імплементація найкращих практик Євросоюзу для розвитку громадської резильєнтності як чинника національної безпеки.

Метою дослідження є теоретичне й емпіричне вивчення спільної резильєнтності практичних психологів на початку їхньої професійної кар'єри, а також вивчення найкращих практик Євросоюзу для розвитку громадської резильєнтності.

Концепт «спільної резильєнтності» досить ґрунтовно розглядається у працях Nuttman-Shwartz (2015). Вчена вивчає це поняття в контексті травматичної реальності та визначає його як основу для визначення позитивних ефектів роботи з постраждалими в ситуаціях, коли терапевти та інші спеціалісти, що допомагають жертвам, знаходяться в однакових травматичних умовах, що й їхні клієнти (Nuttman-Shwartz, 2015). Вона зазначає, що прояви спільної резильєнтності в травматичній реальності можуть включати посилення емпатії та терапевтичної близькості в результаті впливу однакової колективної травми, поглиблення зв'язку із клієнтами та збільшення співчуття до них, а також зростання задоволення від роботи та підвищення рівня професійної компетентності (Nuttman-Shwartz, 2015).

Концепція спільної резильєнтності оснований на останніх дослідженнях спеціалістів, що працюють із вразливими категоріями отримувачів психологічних послуг у спільній травматичній реальності. За отриманими результатами було виявлено, що окрім негативних тенденцій, спостерігаються й позитивні феномени, зокрема спільна резильєнтність. За результатами досліджень працівники в сфері психічного здоров'я вказали, що вони самі й отримувачі медичних послуг виявилися морально сильнішими, ніж вони думали до цього (Nuttman-Shwartz, 2016). В контексті діадичних відносин «терапевт-клієнт» було відзначено, що терапевти не лише отримували задоволення від своєї спроможності допомагати іншим, але й визнали, що вони таким чином допомагали і собі (Dekel et al., 2016). Крім того, терапевти зазначали, що від отримувачів медичних послуг вони мали цінну інформацію про те, як справлятися із викликами спільної травматичної реальності. Це давало змогу розробляти нові методи терапевтичного втручання, що виявилися корисними та ефективними як для отримувачів медичних послуг, так

і для них самих (Nuttman-Shwartz & Dekel, 2009). Таким чином, можна сказати, що коли терапевт або клієнт демонструють резильєнтність і здатні функціонувати в травматичній реальності, це позитивно впливає на їхній стосунок та породжує спільну резильєнтність.

Спільна резильєнтність може функціонувати як на рівні мікрогрупи, так і на рівні макрогрупи. На рівні макрогрупи виокремлюють громадську резильєнтність та національну резильєнтність (Засєкіна & Глова, 2022; Kimhi, 2016). Громадська резильєнтність передбачає способи, якими громади формують стійкість, реагуючи на стрес та відновлюючись після нього (Kirmauer et al., 2009). Громадська резильєнтність також визначається як ступінь адаптації громади до мінливих обставин і непередбачуваних викликів та її здатність до функціонування у надзвичайних обставинах (Cui & Han, 2019; Jewett et al., 2021). Національна резильєнтність стосується різних способів, якими держава підтримує власну стійкість в умовах національної небезпеки. Національна резильєнтність також визначається як здатність нації успішно справлятися з такими суспільними проблемами, як бідність, тероризм, війна або корупція, зберігаючи при цьому стабільність, інклюзію та сталість (Eshel & Kimhi, 2016).

Отже, позитивні наслідки спільного досвіду переживання травматичних подій включають не лише стосунки між терапевтами та отримувачами психологічних послуг, але й стосунки у громаді та на національному рівні. Широкий спектр інших взаємодій, таких як стосунки з колегами та керівниками на робочому місці, стосунки з членами родини, в умовах спільної реальності, також відносяться до концепту спільної резильєнтності (Nuttman-Shwartz, 2015).

Дослідження є складником комплексної науково-дослідної теми державного замовлення «Моральна травма та моральне зцілення учасників бойових дій: нейрокогнітивні кореляти та психологічні інтервенції» (0122U000945), яка виконується упродовж 2022-2023 рр. Дослідження погоджено Комітетом з етики наукових досліджень Волинського національного університету імені Лесі Українки (довідка від 20.05.2022 № 03-24/01/1105).

Для реалізації мети дослідження та вирішення визначених емпіричних завдань було поставлено такі **дослідницькі запитання**:

ДЗ₁: Чи існують кореляційні зв'язки між показниками спільної

резильєнтності та проживання спільної травми, професійного посттравматичного зростання, професійної готовності до роботи із травмою та індивідуальної резильєнтності?

ДЗ₂: Чи є спільна травма, посттравматичне зростання, участь у волонтерстві, наявність дітей та власний досвід проходження терапії значущими предикторами спільної резильєнтності?

У дослідженні були використані такі **методи**: *теоретичні*: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наукової літератури з означеної проблеми; *емпіричні*: комплекс психодіагностичних методик: шкала професійного посттравматичного зростання в травматичній реальності (Shared Traumatic and Professional Posttraumatic Growth), STPPG (Tosone, 2016); шкала готовності до роботи з клієнтами із травмами (Readiness to Work with Trauma-Exposed Patients Scale), RTEPS (Kazlauskas, 2022); коротка шкала психологічної резильєнтності (Brief Resilient Coping Scale), BRCS (Sinclair & Wallston, 2004); вимірювання оцінки спільної резильєнтності громади (Conjoint Community Resiliency Assessment Measure), CCRAM (Leykin et al., 2013), яка культурно адаптована й стандартизована різними мовами (Cui & Han, 2019). Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою процедур описової статистики, регресійного та кореляційного аналізу комп'ютерної математично-статистичної програми IBM SPSS Statistics, 2023.

Для проведення емпіричного дослідження було сформовано вибірку із студентів-старшокурсників із досвідом практичної роботи факультету психології Волинського національного університету імені Лесі Українки. Опитування респондентів відбулось у вересні 2023 року та проводилось онлайн через розповсюдження покликання на Google Forms, яке старости викладали у своїх групах у Viber. Характеристики отриманої вибіркової сукупності подані у таблиці 1:

Таблиця 1

Демографічні дані вибіркової сукупності (n=85)

	Показник	Відсоток, %
Вік	Середній (SD) 20,6 (4,4)	Мін.-Макс. 18-35
Стать		
чоловік	10	11,8
жінка	75	88,2
Сімейний статус		
неодружена(-ий)	74	87,1

одружена(-ий)	7	8,2
розлучена(-ий)	3	3,5
вдова(вдівець)	1	1,2
Діти		
є	5	5,9
немає	80	94,1
Вища психологічна освіта		
магістр	1	1,2
навчаюся на магістратурі	6	7,0
бакалавр	4	4,7
навчаюся на бакалавраті	74	87,1
Досвід практичної роботи психологом		
так, є досвід	9	10,6
досвід тільки на базах практики	42	49,4
ні, немає досвіду	34	40
Досвід волонтерської роботи		
є	51	60
немає	34	40
Досвід роботи із військовими		
є	19	22,4
немає	66	77,6
Досвід роботи із ВПО		
є	17	20
немає	68	80
Додаткове навчання по роботі із травмою		
є	16	18,8
немає	66	77,6
проходжу таке навчання	3	3,6
Навчання у психотерапевтичній модальності		
так, проходжу навчання	7	8,2
ні	77	90,6
уже завершила(-в) навчання	1	1,2
незавершене навчання у минулому	0	0
Власний досвід психотерапії		
є	30	35,3
немає	55	64,7
Військовослужбовці у сім'ї		
так	53	62,4
ні	32	37,6
Постраждали від війни у сім'ї		
так	40	47,1
ні	45	52,9
Трансгенераційна травма у родині		
так	32	37,6
ні	53	62,4

Обговорення результатів. За результатами кореляційного аналізу Пірсона для визначення взаємозв'язків між показниками громадської резильєнтності та проживання спільної травматичної реальності, зокрема спільної травми та професійного

посттравматичного зростання, професійної готовності до роботи із травмою та індивідуальної резильєнтності було отримано такі коефіцієнти кореляції (див. таблиця 2):

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу показників спільної резильєнтності та проживання спільної травматичної діяльності

	СТППЗ	ШГРТ	КШПР	ВОСРГ
СТППЗ	1	,332**	,138	,288**
ШГРТ	,332**	1	,368**	,295**
КШПР	,138	,368**	1	,119
ВОСРГ	,228**	,295**	,119	1

Примітка **>0,01, СТППЗ= Спільна травма та професійне посттравматичне зростання, ШГРТ= Шкала готовності до роботи із травмою та ПТСР, КШПР= Коротка шкала психологічної резильєнтності, ВОСРГ= Вимірювання оцінки спільної резильєнтності громади

Як видно з таблиці 2, спільна резильєнтність громади має позитивний кореляційний зв'язок із показниками спільної травми і професійного посттравматичного зростання та готовністю до роботи із травмою. Це можна пояснити тим, що всі три показники мають у своїй основі спільне – взаємодію з іншими членами суспільства, спільний досвід переживання травматичних подій та спільні способи подолання психотравми. При цьому відсутні кореляційні зв'язки між показниками спільної резильєнтності громади та індивідуальної психологічної резильєнтності, що є суголосним результатам інших досліджень. Зокрема отримані нами результати узгоджуються із результатами дослідження Leukin et al. (2013), які свідчать про відсутність кореляції між показниками спільної резильєнтності громади та показником індивідуальної резильєнтності, який вимірювався короткою шкалою Single Item Assessing Individual Resilience. Відтак, можна припустити, що ці два види резильєнтності є якісно різними утвореннями, які не впливають один на одного та формуються незалежно під дією різних факторів. Таким чином, не можна розглядати спільну резильєнтність як суму індивідуальних резильєнтностей, про що зазначається також в останніх працях (Засекіна & Глова, 2022).

Спільна резильєнтність є якісно іншим утворенням, яке потребує комплексного дослідження з позиції факторів ризику та

ресурсних факторів, а також розроблення цілеспрямованої програми інтервенцій для її розвитку. Для визначення факторів ризику та ресурсних факторів було використано множинний регресійний аналіз, де спільна резилієнтність є залежною змінною, а спільна травма, посттравматичне зростання, а також такі демографічні характеристики, як участь у волонтерстві, наявність дітей та власний досвід проходження терапії – залежні змінні.

Припущення щодо лінійного зв'язку між даними, однорідності, автокореляції залишків першого порядку (Durbin Watson $d=2,108$), пропорція варіації змінних (середній показник толерантності $=0,61 > 0,1$, і $VIF=1,66$, отже $1 < VIF < 10$), які є необхідними для здійснення регресійного аналізу, були підтверджені.

Результати регресійного аналізу свідчать про те, що спільна травма, посттравматичне зростання, участь у волонтерстві, наявність дітей та власний досвід проходження терапії взяті сукупно є значущими предикторами спільної резильєнтності. Ці змінні пояснюють 41,6 %, $R^2 = 0,173$, $F(5, 79) = 3,298$, $p = 0,009$. Водночас лише одна з цих змінних – спільна травма як маркер спільної травматичної реальності є значущим незалежним предиктором спільної резильєнтності ($B=1,139$, 95% CI $[0,007; 2,271]$, $\beta = 2,269$, $t = 2,003$, $p=0,049$).

Таким чином, важливим предиктором для розвитку громадської резильєнтності у практичних психологів на початку їхньої професійної кар'єри є переживання спільної травматичної реальності. Це свідчить про те, що воєнний стан може слугувати поштовхом для розвитку спільної резильєнтності цих фахівців за умови їхньої участі у волонтерстві, схильності до посттравматичного зростання, проходження власної терапії та наявності власних дітей. Ці результати мають важливі практичні імплікації та можуть бути покладені у розробку програми інтервенцій для молодих фахівців допомагаючих професій під час воєнного стану.

Незважаючи на отримані результати, дослідження має методологічні обмеження, оскільки поперечний дизайн дослідження не дає змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки, а лише фіксує кореляційний зв'язок між спільною резильєнтністю та іншими змінними.

Важливим завданням нашого дослідження є вивчення кращих практик Європейського Союзу формуванні спільної резильєнтності як

чинника національної безпеки й інклюзії. Зокрема останнім документом є прийняті рекомендації стосовно формування громадської резильєнтності Європейською комісією від 8 лютого 2023 року (Dusa & Gugg, 2023). До основних кроків належать комплексне управління надзвичайними ситуаціями у цілісному циклі: запобігання, готовність, реагування та відновлення; робота на випередження: прогнозування основних ситуацій ризику та забезпечення належної готовності до ефективного та дієвого реагування на ці ситуації; міжсекторальне і транскордонне співробітництво: активізація співпраці між державами, які мають спільні ризики. Співпраця та координація повинні сприяти узгодженості, оптимізувати синергію та сприяти послідовним діям між секторами, різними рівнями управління, включаючи регіони, органи влади та зацікавлені сторони. Усі дії повинні ґрунтуватися на знаннях та фактах, спираючись на глибоке розуміння ситуацій ризиків, зокрема сукупності економічних, екологічних та соціальних наслідків цих ситуацій.

Висновки і перспективи. За результатами проведеного дослідження можна дійти висновків про те, що показники спільної резильєнтності мають кореляційні зв'язки з показниками спільної травми та професійного посттравматичного зростання, професійної готовності до роботи із травмою. Це має важливі практичні імплікації і може використовуватися у програмах психосоціальної підтримки працівників допомагаючих професій. Водночас важливо зазначити, що показники спільної резильєнтності не мають кореляційних зв'язків із показниками індивідуальної резильєнтності. Відтак, ці два види резильєнтності є якісно різними утвореннями, які потребують окремих діагностичних програм й програм інтервенцій.

Результати регресійного аналізу свідчать про те, що спільна травма, посттравматичне зростання, участь у волонтерстві, наявність дітей та власний досвід проходження терапії сукупно є значущими предикторами спільної резильєнтності. При цьому, єдиним значущим позитивним предиктором для розвитку громадської резильєнтності у практичних психологів є переживання спільної травматичної реальності. Важливо підтримувати обмін знаннями, зокрема досвідом Євросоюзу щодо розвитку спільної резильєнтності в умовах спільної травматичної реальності, зумовленої воєнним станом. Отримані результати слугують сприятливим ґрунтом для розробки програми

психосоціальної підтримки фахівців допомагаючих професій в умовах спільної травматичної реальності, що й становить перспективи наших наукових пошуків.

Подяки і фінансування. Дослідження є складником комплексної науково-дослідної теми державного замовлення «Моральна травма та моральне зцілення учасників бойових дій: нейрокогнітивні кореляції та психологічні інтервенції» (0122U000945), яка виконується упродовж 2022-2023 рр.

Література

1. Засєкіна, Л.В. Глова, І.В. (2022). Розвиток громадської резильєнтності як співпраця між університетом и містом у воєнний час. *Університет і місто: стратегії та практики взаємодії*: колективна монографія за ред. Д. Шевчук, Л. Засєкіна, О. Лагоднюк, 166-188. <https://doi.org/10.25264/978-617-8041-17-5>
2. Cui, K., & Han, Z. (2019). Cross-cultural adaptation and validation of the 10-item conjoint community resiliency assessment measurement in a community-based sample in southwest China. *International Journal of Disaster Risk Science*, 10, 439-448. <https://doi.org/10.1007/s13753-019-00240-2>
3. Dekel, R., Nuttman-Shwartz, O., & Lavi, T. (2016). Shared traumatic reality and boundary theory: How mental health professionals cope with the home/work conflict during continuous security threats. *Journal of Couple & Relationship Therapy*, 15(2), 121-134. <https://doi.org/10.1080/15332691.2015.1068251>
4. Duca, G., & Gugg, G. (2023). Safety Culture in the Disaster-Resilient Society Context: A Conceptual Exploration. *Sustainability* 2023, 15, 12236. <https://doi.org/10.20944/preprints202306.0968.v1>
5. Echterhoff, G., Higgins, E. T., & Levine, J. M. (2009). Shared reality: Experiencing commonality with others' inner states about the world. *Perspectives on Psychological Science*, 4(5), 496-521. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2009.01116>
6. Eshel, Y., & Kimhi, S. (2016). A new perspective on national resilience: Components and demographic predictors. *Journal of Community Psychology*, 44(7), 833-844. <https://doi.org/10.1002/jcop.21811>
7. Hamid, A., Scior, K., & de C Williams, A. C. (2020). Qualitative accounts from Syrian mental health professionals: shared realities in the context of conflict and forced displacement. *BMJ open*, 10(5). <http://dx.doi.org/10.1136/bmjopen-2019-034291>
8. Jewett, R. L., Mah, S. M., Howell, N., & Larsen, M. M. (2021). Social cohesion and community resilience during COVID-19 and pandemics: A rapid scoping review to inform the United Nations research roadmap for COVID-19 recovery. *International Journal of Health Services*, 51(3), 325-336. <https://doi.org/10.1177/0020731421997092>
9. Kazlauskas, E., Jovarauskaite, L., & Gelezelyte, O. (2022). Measuring mental health professionals' trauma care competencies: Psychometric properties of the novel readiness to work with trauma-exposed patients scale. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. <https://doi.org/10.1037/tra0001231>
10. Kimhi, S. (2016). Levels of resilience: Associations among individual, community, and national resilience. *Journal of health psychology*, 21(2), 164-170. <https://doi.org/10.1177/1359105314524009>
11. Kirmayer, L. J., Sehdev, M., Whitley, R., Dandeneau, S. F., & Isaac, C. (2009). Community resilience: Models, metaphors and measures. *International Journal of Indigenous*

Health, 5(1), 62-117.

12. Leykin, D., Lahad, M., Cohen, O., Goldberg, A., & Aharonson-Daniel, L. (2013). Conjoint Community Resiliency Assessment Measure-28/10 Items (CCRAM28 and CCRAM10): A Self-report Tool for Assessing Community Resilience. *American Journal of Community Psychology*, 52(3-4), 313–323. <https://doi.org/10.1007/s10464-013-9596-0>

13. Nuttman-Shwartz, O. (2015). Shared resilience in a traumatic reality: A new concept for trauma workers exposed personally and professionally to collective disaster. *Trauma, Violence, & Abuse*, 16(4), 466-475. <https://doi.org/10.1177/1524838014557287>

14. Nuttman-Shwartz, O. (2016). Research in a shared traumatic reality: Researchers in a disaster context. *Journal of Loss and Trauma*, 21(3), 179-191. <https://doi.org/10.1080/15325024.2015.1084856>

15. Nuttman-Shwartz, O. and Dekel, R. (2009) 'Challenges for students working in a shared traumatic reality'. *British Journal of Social Work*, 39(3), 522-538. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcm121>

16. Sinclair, V. G., & Wallston, K. A. (2004). The Development and Psychometric Evaluation of the Brief Resilient Coping Scale. *Assessment*, 11(1), 94–101. <https://doi.org/10.1177/1073191103258144>

17. Tosone, C., Bauwens, J., & Glassman, M. (2016). The shared traumatic and professional posttraumatic growth inventory. *Research on Social Work Practice*, 26(3), 286-294. <https://doi.org/10.1177/1049731514549814>

References

1. Zasiakina, L., Hlova, I. (2022). *Rozvytok gromadskoyi resilientnosti yak spivpratsya miz univervsytetom ta mistom u voennyi chas [Developing public resilience as collaboration between university and city]*. Book Chapter, Ed. Shevchuk et al., 166-188. <https://doi.org/10.25264/978-617-8041-17-5>

2. Cui, K., & Han, Z. (2019). Cross-cultural adaptation and validation of the 10-item conjoint community resiliency assessment measurement in a community-based sample in southwest China. *International Journal of Disaster Risk Science*, 10, 439-448. <https://doi.org/10.1007/s13753-019-00240-2>

3. Dekel, R., Nuttman-Shwartz, O., & Lavi, T. (2016). Shared traumatic reality and boundary theory: How mental health professionals cope with the home/work conflict during continuous security threats. *Journal of Couple & Relationship Therapy*, 15(2), 121-134. <https://doi.org/10.1080/15332691.2015.1068251>

4. Duca, G., & Gugg, G. (2023). Safety Culture in the Disaster-Resilient Society Context: A Conceptual Exploration. *Sustainability* 2023, 15, 12236. <https://doi.org/10.20944/preprints202306.0968.v1>

5. Echterhoff, G., Higgins, E. T., & Levine, J. M. (2009). Shared reality: Experiencing commonality with others' inner states about the world. *Perspectives on Psychological Science*, 4(5), 496-521. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2009.01116>

6. Eshel, Y., & Kimhi, S. (2016). A new perspective on national resilience: Components and demographic predictors. *Journal of Community Psychology*, 44(7), 833-844. <https://doi.org/10.1002/jcop.21811>

7. Hamid, A., Scior, K., & de C Williams, A. C. (2020). Qualitative accounts from Syrian mental health professionals: shared realities in the context of conflict and forced displacement. *BMJ open*, 10(5). <http://dx.doi.org/10.1136/bmjopen-2019-034291>

8. Jewett, R. L., Mah, S. M., Howell, N., & Larsen, M. M. (2021). Social cohesion and community resilience during COVID-19 and pandemics: A rapid scoping review to inform the United Nations research roadmap for COVID-19 recovery. *International Journal of Health Services*, 51(3), 325-336. <https://doi.org/10.1177/0020731421997092>

9. Kazlauskas, E., Jovarauskaite, L., & Gelezelyte, O. (2022). Measuring mental health

professionals' trauma care competencies: Psychometric properties of the novel readiness to work with trauma-exposed patients scale. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*. <https://doi.org/10.1037/tra0001231>

10. Kimhi, S. (2016). Levels of resilience: Associations among individual, community, and national resilience. *Journal of health psychology*, 21(2), 164-170. <https://doi.org/10.1177/1359105314524009>

11. Kirmayer, L. J., Sehdev, M., Whitley, R., Dandeneau, S. F., & Isaac, C. (2009). Community resilience: Models, metaphors and measures. *International Journal of Indigenous Health*, 5(1), 62-117.

12. Leykin, D., Lahad, M., Cohen, O., Goldberg, A., & Aharonson-Daniel, L. (2013). Conjoint Community Resiliency Assessment Measure-28/10 Items (CCRAM28 and CCRAM10): A Self-report Tool for Assessing Community Resilience. *American Journal of Community Psychology*, 52(3-4), 313–323. <https://doi.org/10.1007/s10464-013-9596-0>

13. Nuttman-Shwartz, O. (2015). Shared resilience in a traumatic reality: A new concept for trauma workers exposed personally and professionally to collective disaster. *Trauma, Violence, & Abuse*, 16(4), 466-475. <https://doi.org/10.1177/1524838014557287>

14. Nuttman-Shwartz, O. (2016). Research in a shared traumatic reality: Researchers in a disaster context. *Journal of loss and trauma*, 21(3), 179-191. <https://doi.org/10.1080/15325024.2015.1084856>

15. Nuttman-Shwartz, O. and Dekel, R. (2009) 'Challenges for students working in a shared traumatic reality'. *British Journal of Social Work*, 39(3), 522-538. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcm121>

16. Sinclair, V. G., & Wallston, K. A. (2004). The Development and Psychometric Evaluation of the Brief Resilient Coping Scale. *Assessment*, 11(1), 94–101. <https://doi.org/10.1177/1073191103258144>

17. Tosone, C., Bauwens, J., & Glassman, M. (2016). The shared traumatic and professional posttraumatic growth inventory. *Research on Social Work Practice*, 26(3), 286-294. <https://doi.org/10.1177/1049731514549814>

Received: 07.10.2023

Accepted: 01.11.2023

ДИНАМІКА КОЛЕКТИВНОЇ ТРАВМИ В КОНТЕКСТІ ТРАНСГЕНЕРАЦІЙНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У СІМЕЙНІЙ СИСТЕМІ

Королович Оксана

Територія розвитку та освіти Оксани Королович,
м. Київ, Україна

info.korolovych@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8055-1424>

Метою статті є виявлення основних теоретичних положень проблеми трансгенераційної передачі колективної травми у сімейній системі.

Методи. У дослідженні застосовано методи аналізу та систематизації психологічних знань, висловлювань, ідей щодо динаміки трансгенераційної травми; методи аналізу базових категорій і понять феномену міжпоколінної передачі травми в сімейній системі.

Результати. Визначено зміст колективної травми, її проявів та наслідків. Виявлено, що психічна травма, отримана великою групою людей внаслідок соціальної, техногенної чи екологічної катастрофи або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів. Прояви колективної травми у індивідуальній психіці є різноманітними, найчастішим є розвиток симптомів посттравматичного стресового розладу. Механізмами та умовами колективної та індивідуальної травматизації є масштабність події, відчуття її несправедливості, нездатність протистояти її впливу через брак психологічних та соціальних ресурсів, неможливість емоційного її відреагування. Ті ж самі механізми запускають процес виникнення сімейної травми через її травмованих членів.

Висновки. Визначено основні ознаки наявності трансгенераційної травми та її впливу у сімейній системі: фантомні прояви (події, що нав'язливо повторюються без серйозної причини у декількох поколіннях); повторювані у декількох поколіннях симптоми соматичного, психосоматичного чи невротичного розладу, не пов'язаного з генетикою чи медично підтвердженими хворобами (фобії, психогенне безпліддя, тощо); вибіркова амнезія щодо травмуючої події; формування сімейних міфів, які фіксують спотворене стереотипне самосприйняття; порушення розподілу ролей у сім'ї; порушення здатність до адекватного сприйняття себе та оточуючих людей у сімейній системі, конфліктно-негативна ідентичність; сімейна комунікація розвивається за трьома основними сценаріями, що відтворюють травму: емоційне дистанціювання, тривожне злиття, деструктивні конфлікти.

Ключові слова: психічна травма, колективна травма, трансгенераційна

передача, сімейна система, сімейний сценарій, сімейні міфи.

Oksana Korolovich. Collective trauma dynamics in the context of transgeneration connections in the family system.

Purpose of the article is to reveal the main theoretical positions of the problem of transgenerational transmission of collective trauma in the family system.

Methods. The research uses methods of analysis and systematization of psychological knowledge, statements, and ideas regarding the transgenerational trauma dynamics; analysis methods of basic categories and concepts of the intergenerational trauma transmission in the family system phenomenon.

Results. The content of collective trauma, its manifestations and consequences are determined. It was found that the mental trauma received by a large group of people as a result of a social, man-made or ecological disaster or criminal actions of political or other social subjects. Manifestations of collective trauma in the individual psyche are diverse, the most common is the development of symptoms of post-traumatic stress disorder. The mechanisms and conditions of collective and individual traumatization are the scale of the event, the feeling of its injustice, the inability to resist its influence due to the lack of psychological and social resources, the impossibility of emotional reaction to it. The same mechanisms trigger the process of family trauma through its traumatized members.

Conclusions. The main signs of the presence of transgenerational trauma and its influence in the family system are identified: phantom manifestations (events that obsessively repeat themselves for no serious reason in several generations); symptoms of a somatic, psychosomatic or neurotic disorder, repeated in several generations, not related to genetics or medically confirmed diseases (phobias, psychogenic infertility, etc.); selective amnesia regarding a traumatic event; the formation of family myths that record a distorted stereotypical self-perception; violation of the distribution of roles in the family; violation of the ability to adequately perceive oneself and surrounding people in the family system, conflict-negative identity; family communication develops according to three main scenarios that reproduce the trauma: emotional distancing, anxious fusion, destructive conflicts.

Key words: mental trauma, collective trauma, transgenerational transmission, family system, family scenario, family myths.

Вступ. Наразі українці переживають колективну травму, пов'язану із російським вторгненням. Іншими тяжкими колективними травмами дослідники називають: геноцид, епідемії, терористичні акти, загибель політичних та культурних кумирів, техногенні та екологічні катастрофи, рабство, депортацію. Найсильнішими за своїм впливом на психологічний стан людей вважаються колективні травми, спричинені людиною.

Колективна травма не зникає сама по собі, вона є протяжною у

часі, виникає у великої кількості людей та передається нащадкам через механізми трансгенераційної передачі. Передаються як емоційні реакції (страх, безпорадність), так і неадаптивні моделі поведінки (Волков, 2023; Bezo & Maggi, 2015; Bürgin et al., 2022; Holman, 2020).

Вплив трансгенераційної травми проявляється в таких сферах особистості, як сфера Я, сфера стосунків, емоційна та когнітивна сфери (Volkan, 2001). Трансгенераційна травма має несвідому природу, об'єкт (наступні покоління) та механізми (власне трансгенераційна передача).

Дослідники вперше звернули увагу на колективні травми та їх передачу між поколіннями у 1970-х роках, коли психіатри спостерігали поведінкові проблеми, такі як низька самооцінка, кошмари, тривога та почуття провини у дітей батьків, які пережили Голокост (Kellermann, 2001). Аналогічні проблеми спостерігалися в дітей ветеранів В'єтнаму.

Фундаментальні наукові розвідки феномену трансгенераційної травми належать західному психоаналізу, зокрема представлені у роботах В. Bezo, I. Boszormenyi-Nagy, Y. Danieli, B. Engdahl, S. Fraiberg, D.B. Kampenhout, S. Maggi, A.A. Schützenberger, L. Szondi, V.D. Volkan та інші.

Перспектива розповсюдження та поглиблення колективної травми війни українців та її трансгенераційної передачі у наступні покоління вимагає ретельного вивчення цього психологічного феномену та вибудовування шляхів її подолання. **Метою** цього дослідження ми ставимо простежити динаміку колективної травми від індивідуальної свідомості до сімейної системи.

Методи та процедура дослідження. У дослідженні застосовано методи аналізу та систематизації психологічних знань, висловлювань, ідей щодо динаміки трансгенераційної травми; методи аналізу базових категорій і понять феномену міжпоколінної передачі травми в сімейній системі.

Обговорення результатів. Парадигма дослідження динаміки колективної травми у сімейній системі вимагає початкове визначення ключового поняття – психічної травми. Травмою у психологічних науках називають сукупність негативних явищ (соматичних, психічних, психологічних), джерелом яких постала якась екстремальна ситуація або подія, яка перевищувала захисну

ресурсність людини (або соціальної групи, наприклад сім'ї або нації) (Яковенко, 2018).

Не будь-яка подія може викликати травму і не в будь-якій людині (чи соціальній групі) травма може вчинити психічні зміни та закріпити їх. Головною умовою є масштабність (емоційно-психічна насиченість) цієї ситуації чи події. З іншого боку, те, що в одних людей (чи у соціальних групах) викликає травматизацію, для інших – лише додатковий стимул для дій та психологічного зростання. Тож зауважимо, що мова йде не тільки про саму подію, але й про психологічні ресурси, що витрачаються на її подолання і якщо їх виявляється недостатньо, виникає психічна травма та ті хворобливі зміни, що вона викликає (Kostruba, Fishchuk, 2023).

Найчастішим наслідком травми, що не була подоланою, є постратравматичний стресовий розлад (ПТСР), симптомами якого є репереживання, що повторюються (флешбекі), дисоціації (наприклад амнезія щодо травматичної події, повна або часткова), кошмари та порушення сну, віктимність, тощо (Турина, 2018). Від травмуючої події до виникнення стійкого ПТСР є відстань, що вибудовується за наступною логікою (рис.1):

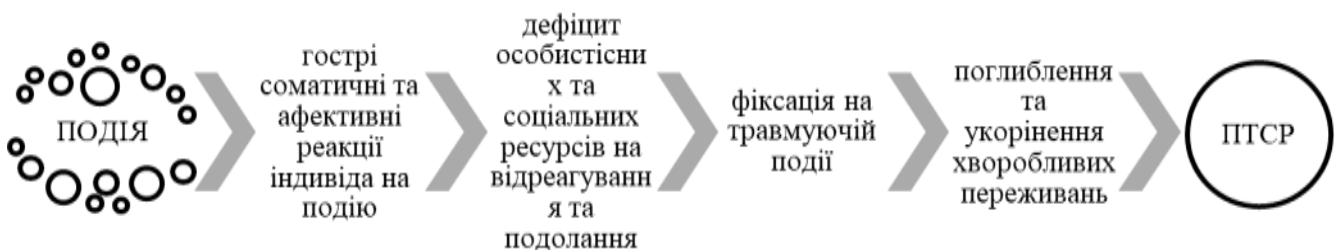

Рис.1. Динаміка виникнення постратравматичного стресового розладу

Динаміка, що представлена на рисунку вище, стосується індивідуального досвіду, тим часом виникає питання при яких умовах та яким чином травма людини стає травмою сімейної системи, крім того у нашому дослідженні мова йде не про індивідуальну травму, а про колективну (тобто групову). Тож визначимось зі змістом феномену колективної травми.

Колективна травма – це травма, що отримана великою кількістю людей (у тому числі цілою нацією або суспільством), її чинником можуть бути катастрофічні події, злочинні дії політичних чи соціальних суб'єктів. Основними відмінними рисами колективної травми є дві: по-перше, вона виникає у великій кількості людей, як у

безпосередніх учасників, так і навіть, у прямо не причетних до самої події або катастрофи, тобто колективна травма не обмежується у просторі; по-друге – колективна травма не обмежується у часі, вона може мати свій вплив не тільки на те покоління, яке її переживає, але й на наступні через історичну пам'ять та інші механізми закріплення (Горностаї, 2018).

Колективна травма має декілька різновидів (історична, культурна, національна, інформаційна). Трансгенераційна травма також є одним з видів і одночасно механізмом передачі нащадкам усіх вище перелічених.

У масштабах української нації та суспільства таких травм можна назвати декілька основних:

- хрещення Русі - зміна символів природної язичницької віри, примусове втілення релігії;
- гніт татаро-монголів, поляків, австро-угорців, великоросів - порушення або зміна національної ідентичності;
- війни, революції, окупація іншими країнами;
- розкуркулювання;
- Голодомор (1932-1933, 1946-1948 років ХХ століття);
- масові переслідування та репресії;
- примусове переселення західних українців на Схід, та інші.

П. Горностаї (2008) визначає феномен трансгенераційної травми як «травма, яка передається від першого покоління тих, хто пережив травмування, до другого і наступних поколінь нащадків через складні механізми посттравматичного стресового розладу».

Він також виділяє основні чинники травматизації та низку загальних характеристик колективної травми. Серед факторів визначається: масштабність події, рівень переживання несправедливості (ступеня невинності загиблих), нездатність протистояти дії трагедії (часто вимушена пасивність жертв) та нездатність емоційного відреагування трагедії (через, наприклад, заборону).

Основні характеристики колективної травми визначаються на двох рівнях – суспільному та індивідуальному (рис. 2):

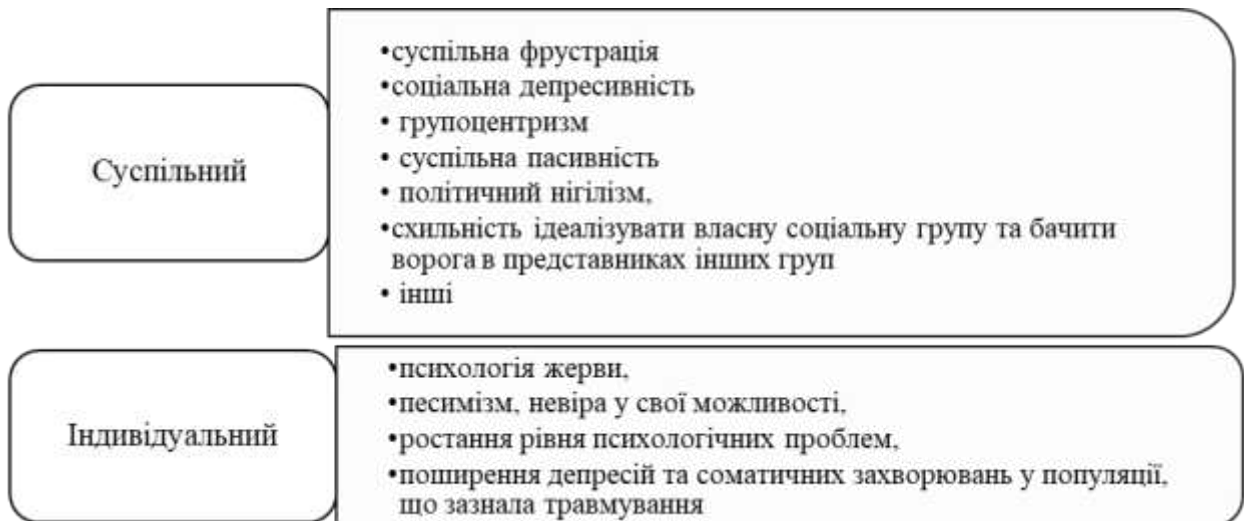

Рис. 2. Рівні виявлення колективної травми

Таким чином, колективна травма має свої чинники та характеристики, а також механізми передачі, як, наприклад, емоційне зараження (від одного члена групи до іншого) та міжпоколінна передача (від батьків до дітей та нащадків).

Слід також зазначити, що зв'язок між груповою травмою та її подальшою передачею сфокусований в індивідуальному полі, адже тільки у комунікації між людьми, де особистість є представником певної кількості великих та малих груп одночасно (нації, суспільства, професійного чи навчального колективу, сім'ї, найближчого кола друзів, тощо) можливими стають усі механізми травматизації та ретравматизації. Суспільство чи будь-яка інша велика група переживає трагедію. Ця трагедія має вплив на певну кількість (або на усіх) представників цієї групи. Сам вплив має широкий діапазон від суто психічної травми та її різноманітних проявів до включення захисних та адаптаційних ресурсів людей та викликає зміни у їх психічних властивостях, станах, переживаннях. І прямо чи опосередковано це викликає зміни у властивостях, станах та переживаннях, включає захисні та адаптаційні ресурси у менш великих групах людей (таких, наприклад, як сім'я).

Усі вище надані міркування відповідають основним тезам системного підходу. Сім'я – це жива, динамічна, самоорганізована система. Будь-яка система має зовнішнє середовище проживання, між системою та середовищем існує взаємовплив (Яковенко, 2018). Тобто і навколишнє впливає на сім'ю і сім'я впливає на навколишнє. Крім того існує вплив між однією системою та іншими (так сім'я може впливати на соціальну систему, соціальна система на політичну, політична на сімейну, соціальна на професійну, і далі до

нескінченності, включаючи обмін між сім'ями та мікросистемами, якою є людина). І також існує ще один закон систем, що вказує на те, що у системі процеси, які відбуваються з одним її елементом впливають на інші елементи цієї системи (Яковенко, 2018). Тобто якщо у сім'ї травмованою є один з членів, це має вплив і на інших членів родини. Тож спробуємо стосовно теми нашого дослідження простежити динаміку та трансгенераційну передачу колективної травми всередині сімейної системи.

Зауважимо, що стосовно будь-якої події у сім'ї як у системі існує взаємодія, емоційна та інформаційна (емоції це може більше інформація, ніж слова), вербальна та невербальна. П. Горностай (2008) вказував на те, що між членами родини транслуються також страхи, заборони, цінності, уявлення та стереотипи, родові сценарії та моделі поведінки (наприклад щодо протилежної статі, щодо поведінки у екстремальних ситуаціях, щодо грошей та заощаджень, тобто стосовно усього на світі), сімейні міфи і таємниці. Я. Данієлі вказує також на те, що передається також стратегії виживання, що складають постравматичний адаптаційний стиль батьків, тобто не тільки сама травма, але й те, як пращури справлялися (або не справлялися) із травматичною подією (Danieli, Ed., 2015).

Будь-яка поведінка учасників сімейної системи – це є повідомлення. Фрейд писав, що люди не можуть зберігати ніяких таємниць: той, чий губи мовчать – вибовтує кінчиками пальців, видає себе усіма порами. Тож навіть якщо тема у сім'ї заборонена – вона все одно (і, навіть, саме через заперечення чи замовчування) впливає на її членів та нащадків: Ф. Dolto - французька психотерапевтка – писала, що все, про що мовчить одне покоління – наступне носить у своєму тілі (Dolto, 1985).

Так, практика системно-сімейних терапевтів у методі геносоціограми А. Schützenberger, знаходить зв'язки між Голодомором 1932-1933 року та психогенним безпліддям жінок нинішнього покоління або випадками розвитку булімічного розладу (Schützenberger, 1998). Про останнє у своїх дослідженнях згадують В. Горбунова та В. Климчук (Горбунова, Климчук, 2021). Також використання геносоціограми для дослідження родинних життєвих ролей особистості детально описала Г.Б. Гандзілевська у своїх наукових працях (Гандзілевська, 2015).

За даними Абрамс відмова матері від дитини в ранньому віці

впливає на емоційний стан і життєвий світ нащадків щонайменше до третього покоління (Abrams, 1999). А скільки у звичайних сім'ях замовчується про ранні дитячі смерті чи аборти, родичів що сиділи у тюрмі або перебували у таборах у радянські часи, про небажаних родичів (наприклад, самовбивць або вбивць) тощо. І усі ці феномени через інтерсуб'єктну взаємодію членів сім'ї (часто невербальну) та трансгенераційну передачу травми нащадкам знаходять своє відображення у представників нашого покоління.

Л. Сонді писав про те, що родове несвідоме впливає долю людини через спадковий характер закріплених форм поведінки. У генотипі, психіка немовля вже має набір пристосувальних реакцій, які свого часу забезпечували виживання його предків. У родовому несвідомому спадковість проявляється у образі пращура, який є чинником усіх, часто також несвідомих, виборів людини і певним чинном обумовлює її долю (Szondi, 2004).

У низці соціально-психологічних і клінічних досліджень було показано, що діти та онуки учасників екстремальних подій (наприклад, жертв Голокосту або Голодомору) мали прояви психічної травми і навіть посттравматичного стресового розладу так, ніби вони брали безпосередню участь у тих драматичних подіях (Горбунова & Климчук, 2021; Маслюк, 2010; Kampenhout, 2008, Walkerdine, Olsvold & Rudberg, 2013, Danieli & Engdahl, 2018; Zasiakina et al., 2021).

За допомогою різних терапевтичних методів, що тим чи іншим чином стосуються біографії людини та сім'ї, зокрема це метод сімейних розстановок, геносоціограми (Schützenberger, 1998), системних ритуалів (Kampenhout, 2008), долеаналіз (Szondi, 2004) та інші, було виявлено декілька основних ознак наявності трансгенераційної травми та її впливу:

- мають місце так звані фантомні прояви - якісь події нав'язливо повторюються без серйозної причини у декількох поколіннях (Schützenberger, 1998): наприклад, фізичні каліцтва та нещасні випадки, розлучення, розриви відносин, самоушкодження. При цьому здатність усвідомлювати та контролювати ці процеси у членів сім'ї або відсутня, або виявляється суттєво зниженою;

- у сім'ї з травмою може повторюватися симптом якогось соматичного, психосоматичного чи невротичного розладу, не пов'язаного з генетикою чи медично підтвердженими хворобами: фобії, психогенне безпліддя, тощо;

- при міжпоколінній передачі травми має місце вибіркова амнезія того, що хоч якось належить до події, що травмувала. Мовчазне горе накладає заборону на вираження та обговорення хворобливих переживань та афектів (Schützenberger, 1998). Масоване витіснення травматичних переживань викликає стійкі емоційні порушення у формі депресії, тривоги та агресії. Заборона висловлення негативних почуттів, своєю чергою, запускає процеси соматизації. Будь-яке наближення до болючої теми викликає різке підвищення тривоги та включає стрімку дію захисту. У результаті формується категорична німа заборона на все, що може розбудити травматичні переживання (насамперед у першому та другому поколінні), тож сім'я охороняє таємницю, яка об'єднує її членів за принципом кругової поруки, але при цьому вона переживається окремими членами сім'ї, насамперед дітьми, як емоційне насильство, що призводить до відтворення травми та її подальшої передачі.

- іншим породженням замовчування та дії захисних механізмів є формування сімейних міфів, які фіксують спотворене стереотипне самосприйняття: «Ми сильні», «У нашій сім'ї ніхто ніколи не розлучався...», та інші. Вони надають сили і компенсують втрачену самоповагу, але позбавляють здатності реалістично оцінювати себе і те, що відбувається.

- Утруднюється нормальний розподіл ролей (зобов'язань та очікувань) у сім'ї, натомість мають місце перевернені конструкції: жінки беруть на себе функції глави сім'ї, чоловіки стають залежними, а діти перетворюються на батьків своїх батьків (парентифікація). Іншим проявом рольового неузгодженості стає розігрування стереотипної взаємодії: жертва – переслідувач – рятувальник (герой) – миротворець. Таким чином, можна констатувати, що у травмованих членів сім'ї порушується здатність до адекватного сприйняття себе та оточуючих людей, формується конфліктно-негативна ідентичність. Травмовані батьки, які перебувають у стані депресії, агресії чи замороженого афекту, сприймаються дітьми як нелюблячі, в дітей виникає відчуття провини за страждання дорослих, тож сімейна комунікація розвивається за трьома основними сценаріями, що відтворюють травму: емоційне дистанціювання, тривожне злиття, деструктивні конфлікти.

Таким чином, трансгенераційна травма має місце там і тоді, де деякі екстремальні події викликають такі кардинальні зміни в житті,

що колишне звичне нормальне функціонування сім'ї як системи утруднюється або стає неможливим. Якщо стресова подія проходить, а хворобливі зміни в системі сімейних відносин зберігаються, то говорять про непережиту травму та негативний вплив минулого на сімейне сьогодні. По суті, це конструкція, що забезпечує трансгенераційний травматичний зв'язок у сімейній системі.

Незалежно від джерела стресу, деякі сім'ї провалюються в травму і транслюють її наступним поколінням, а інші успішно адаптуються.

Узагальнюючі теоретичні та емпіричні дослідження проблеми трансгенераційної передачі, можна виділити наступні чинники переходу колективної травми у індивідуальну, а потім у сімейну:

1) трагедія трапляється несподівано, має масовий характер і викликає пікові переживання;

2) ця подія зачіпає всіх членів родини та найважливіші сфери життя сім'ї, загрожує її базовим цінностям, її цілісності чи безпеці;

3) сім'ї не вистачає внутрішніх ресурсів - члени сім'ї позбавлені можливості хоч якось вплинути на те, що відбувається, і відчують повне безсилля, при цьому вони не можуть отримати адекватної допомоги ззовні;

4) життя сім'ї кардинально змінюється на гірший бік, при цьому члени сім'ї не мають можливості (або/і здібності) відкрито обговорити і висловити горе, навпаки, подія цілеспрямовано перетворюється на небезпечну тему та таємницю, що розділяється.

В результаті описаних вище процесів формується специфічний сімейний травматичний комплекс, який передається з одного покоління до іншого. Він включає індивідуальну травму прабабків, але не зводиться до неї. Травмований дорослий член сім'ї може запустити негативну сімейну динаміку, наприклад, через систему подвійних повідомлень, при умові, що сімейна система не має ресурсів для її переробки.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Колективна травма – це травматичний психологічний досвід, який є спільним для цілих груп людей та глибоко впливає на кожного члена групи, тому стає частиною культурної ідентичності. Основними механізмами цього процесу є масштабність події, відчуття її несправедливості, нездатність протистояти її впливу, неможливість емоційного її відреагування. Саме ці механізми запускають розвиток

постравматичного розладу у окремої людини та у сімейній динаміці. Через трансгенераційну передачу неопрацьована та невідреагована травма передається наступним поколінням та закріплюється у сім'ї у вигляді травматичного комплексу.

Основними способами опрацювання впливу колективної травми на сімейну систему є система психотерапевтичних методів, таких як, наприклад геносоціограма, яка надає можливість глибинного аналізу сімейних сценаріїв, інтеркомунікацій, виявлення прихованих прихильностей, ідентичностей, що призвели до закріплення колективної травми у сімейній системі.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у емпіричному підтвердженні наших теоретичних міркувань.

Література

1. Волков, К. (2023). Травматичний досвід: історична експлікація вивчення в психології. *Психологічні перспективи*, (41), 55–73. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-vol>
2. Гандзілевська, Г.Б. (2015). Використання геносоціограми для дослідження родинних життєвих ролей особистості. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Психологія*, 1. 69-78
3. Горбунова, В. & Климчук, В., (2021). Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/>
4. Горностай, П.П. (2018). Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*, 7. 54-68. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>
5. Горностай, П.П. (2008). Групповые психологические феномены в семейной психотерапии. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Вип. 21(24). 23-35.
6. Данієлі, Я, Майдан, І. (2022). *Травматична спадщина поколінь*. <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/409>
7. Маслюк, А.М. (2010). Різновиди депривуючих чинників подій голодоморів в Україні першої половини ХХ століття. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*, № 38, 238-246. <https://core.ac.uk/download/pdf/19905988.pdf>
8. Туриніна, О. Л. (2017). *Психологія травмуючих ситуацій*. Київ: ДП "Видавничий дім "Персонал".
9. Яковенко, О. (2018). Системний підхід у сімейному консультиванні. *Психологія та психосоціальні інтервенції*, 1, 62–67. <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2018.62-67>
10. Abrams M. S. (1999). Intergenerational transmission of trauma: recent contributions from the literature of family systems approaches to treatment. *American journal of psychotherapy*, 53(2), 225–231. <https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.1999.53.2.225>
11. Bezo, B. & Maggi, S. (2015). The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: *The Ukrainian Experience*. <https://www.jscimedcentral.com/Psychiatry/psychiatry-3-1030.pdf>
12. Boszormenyi-Nagy, Ivan & L. Framo, James (1985). *Intensive Family Therapy: Theoretical And Practical Aspects*. Routledge; 1st edition
13. Bürgin, D., Anagnostopoulos, D., the Board and Policy Division of ESCAP. et al. (2022). Impact of war and forced displacement on children's mental health—multilevel, needs-

oriented, and trauma-informed approaches. *Eur Child Adolesc Psychiatry* 31, 845–853 <https://doi.org/10.1007/s00787-022-01974-z>

14. Dolto, F. (1985). *La Cause des enfants*, Paris, éd. Robert Laffont.
15. Danieli, Y. & Engdahl, B. (2018). Multigenerational legacies of trauma. In C. Nemeroff and C. Marmar C. (Eds.) *Post-Traumatic Stress Disorder*. New York, NY; Oxford University Press, 497-512. <https://doi.org/10.1093/med/9780190259440.003.0027>
16. Danieli, Y., Norris, F., Paisner, V., Engdahl, B. & Richter, J. (2015). The Danieli inventory of multigenerational legacies of trauma, part I: Survivors' posttrauma adaptational styles in their children's eyes. *Journal of Psychiatric Research*, 68, 167-175. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2015.06.011>
17. Fraiberg, S., Adelson, E., & Shapiro, V. (1975). Ghosts in the nursery. A psychoanalytic approach to the problems of impaired infant-mother relationships. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 14(3), 387–421. [https://doi.org/10.1016/s0002-7138\(09\)61442-4](https://doi.org/10.1016/s0002-7138(09)61442-4)
18. Holman, E. A., Garfin, D. R., Lubens, P., & Silver, R. C. (2020). Media Exposure to Collective Trauma, Mental Health, and Functioning: Does It Matter What You See. *Clinical Psychological Science*, 8(1), 111–124. <https://doi.org/10.1177/2167702619858300>
19. Kampenhou, D.B. (2008). *The Tears of the Ancestors: Victims and Perpetrators in the Tribal Soul*. Zeig, Tucker, and Theisen, Incorporated.
20. Kostruba, N., Fishchuk, O. (2023). Media Religiosity and War Coping Strategies of Young People in Ukraine. *J Relig Health* 62, 465–478. <https://doi.org/10.1007/s10943-022-01663-w>
21. Schützenberger, A. A. (1998). *The Ancestor Syndrome: Transgenerational Psychotherapy and the Hidden Links in the Family Tree*. New York. Psychology Press. <http://dx.doi.org/10.9791/ajpanz.1999.11>
22. Szondi, L (2004). *Schiksaalanalyse*. Basel : Schwabe Verlag.
23. Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730>
24. Walkerdine, V., Olsvold, A. & Rudberg, M. (2013). Researching Embodiment and Intergenerational Trauma using the work of Davoine and Gaudilliere: History walked in the door. *Subjectivity* 6, 272–297. <https://doi.org/10.1057/sub.2013.8>
25. Zasiakina, L., Leshem, B., Hordovska, T. ., Leshem, N., & Pat-Horenczyk, R. (2021). Forgotten Stories of Women: Intergenerational Transmission of Trauma of Holodomor and Holocaust Survivors' Offspring. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8(1). <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.1.zas>

References

1. Volkov, K. (2023). Travmatychnyi dosvid: istorychna eksplikatsiia vyvchennia v psykholohii [Traumatic experience: a historical explanation of psychological studies]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, (41), 55–73. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-vol> [in Ukrainian].
2. Handzilevska, H.B. (2015). Vykorystannia henosotsiogramy dlia doslidzhennia rodynnykh zhyttievyykh rolii osobystosti [The use of the genosociogram for the study of family life roles of the individual]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriiia : Psykhologhiia – Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". Series: Psychology*, 1, 69-78 [in Ukrainian].
3. Horbunova, V. & Klymchuk V. (2021). Psykhologichni naslidky Holodomoru v Ukraini [Psychological consequences of the Holodomor in Ukraine]. *Istorychna pravda – Historical truth*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/> [in Ukrainian].

4. Hornostai, P.P. (2018). Kolektyvna travma yak problema sotsialnoi ta politychnoi psykholohii [Collective trauma as a problem of social and political psychology]. *Problemy politychnoi psykholohii – Problems of political psychology*, 7, 54-68. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5> [in Ukrainian].
5. Hornostai, P.P. (2008). Hrupnovye psykholohycheskye fenomeny v semeinoy psykhoterapyi [Group psychological phenomena in family psychotherapy]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii – Scientific studies in social and political psychology*, 21(24), 23-35. [in Ukrainian].
6. Danieli, Ya, Maidan, I. (2022). *Travmatychna spadshchyna pokolin [The traumatic legacy of generations]*. <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/409> [in Ukrainian].
7. Masliuk, A.M. (2010). Riznovydy depryvuiuchykh chynnykiv podii holodomoriv v Ukraini pershoi polovyny XX stolittia [Types of depriving factors of famine events in Ukraine in the first half of the 20th century]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka APN Ukrainy – Scientific notes of the Institute of Psychology named after H.S. Bone of the APN of Ukraine*, 38, 238-246. <https://core.ac.uk/download/pdf/19905988.pdf> [in Ukrainian].
8. Turykina, O. L. (2017). *Psykholohiia travmuiuchykh sytuatsii [Psychology of traumatic situations]*. Kyiv: DP “Vydavnychi dim “Personal”.[in Ukrainian].
9. Iakovenko, O. (2018). Systemnyi pidkhid u simeinomu konsultuvanni [A systematic approach in family counseling]. *Psykholohiia ta psykosotsialni interventsii – Psychology and psychosocial interventions*, 1, 62–67. [in Ukrainian].
10. Abrams M. S. (1999). Intergenerational transmission of trauma: recent contributions from the literature of family systems approaches to treatment. *American journal of psychotherapy*, 53(2), 225–231. <https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.1999.53.2.225>
11. Bezo, B. & Maggi, S. (2015). The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: *The Ukrainian Experience*. <https://www.jscimedcentral.com/Psychiatry/psychiatry-3-1030.pdf>
12. Boszormenyi-Nagy, Ivan & L. Framo, James (1985). *Intensive Family Therapy: Theoretical And Practical Aspects*. Routledge; 1st edition
13. Bürgin, D., Anagnostopoulos, D., the Board and Policy Division of ESCAP. et al. (2022). Impact of war and forced displacement on children’s mental health—multilevel, needs-oriented, and trauma-informed approaches. *Eur Child Adolesc Psychiatry* 31, 845–853 <https://doi.org/10.1007/s00787-022-01974-z>
14. Dolto, F. (1985). *La Cause des enfants*, Paris, éd. Robert Laffont,.
15. Danieli, Y. & Engdahl, B. (2018). Multigenerational legacies of trauma. In C. Nemeroff and C. Marmar C. (Eds.) *Post-Traumatic Stress Disorder*. New York, NY; Oxford University Press, 497-512. <https://doi.org/10.1093/med/9780190259440.003.0027>
16. Danieli, Y., Norris, F., Paisner, V., Engdahl, B. & Richter, J. (2015). The Danieli inventory of multigenerational legacies of trauma, part I: Survivors' posttrauma adaptational styles in their children's eyes. *Journal of Psychiatric Research*, 68, 167-175. <https://doi.org/10.1016/j.jpsychires.2015.06.011>
17. Fraiberg, S., Adelson, E., & Shapiro, V. (1975). Ghosts in the nursery. A psychoanalytic approach to the problems of impaired infant-mother relationships. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 14(3), 387–421. [https://doi.org/10.1016/s0002-7138\(09\)61442-4](https://doi.org/10.1016/s0002-7138(09)61442-4)
18. Holman, E. A., Garfin, D. R., Lubens, P., & Silver, R. C. (2020). Media Exposure to Collective Trauma, Mental Health, and Functioning: Does It Matter What You See. *Clinical Psychological Science*, 8(1), 111–124. <https://doi.org/10.1177/2167702619858300>
19. Kampenhout, D.B. (2008). *The Tears of the Ancestors: Victims and Perpetrators in the Tribal Soul*. Zeig, Tucker, and Theisen, Incorporated.

20. Kostruba, N., Fishchuk, O. (2023). Media Religiosity and War Coping Strategies of Young People in Ukraine. *J Relig Health* 62, 465–478. <https://doi.org/10.1007/s10943-022-01663-w>
21. Schützenberger, A. A. (1998). *The Ancestor Syndrome: Transgenerational Psychotherapy and the Hidden Links in the Family Tree*. New York. Psychology Press. <http://dx.doi.org/10.9791/ajpanz.1999.11>
22. Szondi, L (2004). *Schiksaalanalyse*. Basel : Schwabe Verlag.
23. Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730>
24. Walkerdine, V., Olsvold, A. & Rudberg, M. (2013). Researching Embodiment and Intergenerational Trauma using the work of Davoine and Gaudilliere: History walked in the door. *Subjectivity* 6, 272–297. <https://doi.org/10.1057/sub.2013.8>
25. Zasiakina, L., Leshem, B., Hordovska, T. ., Leshem, N., & Pat-Horenczyk, R. (2021). Forgotten Stories of Women: Intergenerational Transmission of Trauma of Holodomor and Holocaust Survivors' Offspring. *East European Journal of Psycholinguistics*, 8(1). <https://doi.org/10.29038/eejpl.2021.8.1.zas>

Received: 10.08.2023

Accepted: 25.08.2023

ОСОБИСТІСНІ ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Коструба Наталія

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

м. Луцьк, Україна,

nataliia.kostruba@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3852-4729>

Ляшко Лілія

Волинський національний університет імені Лесі Українки,

м. Луцьк, Україна,

liashko.liliia2022@vnu.edu.ua

Мета. Стаття присвячена теоретичному вивченню та емпіричному дослідженню проявів психологічної стійкості молоді в умовах війни.

Методи. Для дослідження резильєнтності було використано 5 методик дослідження: Методика дослідження копінг-поведінки в стресових ситуаціях Н. Ендлер, Дж. Паркер, методика «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)» О. Савченко, О. Калюк, опитувальник «Стабільність психічного здоров'я – коротка форма» (К. Кіз) адаптація Е.Л. Носенко, А.Г. Четверик-Бурчак, Шкала резильєнтності (CD-RISC-10) та п'ятифакторний опитувальник особистості тірі (TIPI-UKR). Для статистичної обробки даних вираховано коефіцієнт кореляції Пірсона.

Результати. За результатами теоретичного аналізу, ми розглядаємо резильєнтність як здатність особистості зберігати внутрішню стійкість в кризових обставинах. У результаті емпіричних розвідок виявлено позитивні кореляційні взаємозв'язки психологічної стійкості із копінг-стратегією орієнтації на вирішення завдання, задоволеності власним життям, задоволеності відносинами з іншими, загальним рівнем задоволеності життям; із загальним показником стабільності психічного здоров'я, гедонічним, соціальним та психологічним благополуччя особистості, існує зв'язок із такими рисами особистості як дружелюбність, добросовісність, емоційна стабільність та відкритість новому досвіду. Виявлено обернену кореляцію із копінг-стратегією спрямованості на емоції.

Висновки. Емпіричні результати підтвердили думку про резильєнтність як багаторівневу структуру особистісних характеристик, що проявляються на поведінковому (конструктивні копінг-стратегії), афективному (здатність до регуляції емоцій, емоційної стабільності) та когнітивному рівні (відкритість

новому дозвіду). Перспективи дослідження вбачаємо у розробці тренінгова програма розвитку психологічної стійкості молоді в умовах війни на основі виявлених кореляційних зв'язків.

Ключові слова: резильєнтність, копінг-стратегії, психічне здоров'я, психологічне благополуччя, особистість.

Natalia Kostruba, Liliya Liashko. Personal characteristics of youth psychological resilience in war conditions.

Purpose. The article contains a theoretical study and empirical research of youth psychological stability manifestations in war conditions.

Methods. Five research methods were used to study resilience: Methodology for studying coping behavior in stressful situations N. Endler, J. Parker, the method "Cognitive features of subjective well-being (KOSB-3)" O. Savchenko, O. Kalyuk, questionnaire "Stability of mental health - short form" (K. Keys) adaptation of E.L. Nosenko, A.G. Chetverik-Burchak, Resilience Scale (CD-RISC-10) and five-factor tipi personality questionnaire (TIPI-UKR). For statistical data processing, the Pearson correlation coefficient was calculated.

Results. According to the theoretical analysis results, we consider resilience as the individual ability to maintain internal stability in crisis circumstances. As an empirical investigations result, positive correlations of psychological stability with the coping strategy of task-solving orientation, satisfaction with one's own life, satisfaction with relationships with others, and the general level of life satisfaction were revealed. Directly proportional correlations of psychological stability with the general indicator of individual's mental health stability, hedonic, social and psychological well-being were also revealed. There is a connection of resilience with such personality traits as friendliness, conscientiousness, emotional stability and openness to new experiences. An inverse correlation with the emotion-oriented coping strategy was revealed.

Conclusions. Empirical results confirmed the idea of resilience as a multi-level structure of personal characteristics manifested at the behavioral (constructive coping strategies), affective (ability to regulate emotions, emotional stability) and cognitive (openness to new experiences) level. The research prospects are the training program creation for the young people psychological resilience development in the war conditions based on the identified correlations.

Key words: resilience, coping strategies, mental health, psychological well-being, personality.

Вступ. Після початку повномасштабної війни в Україні надзвичайної актуальності набули питання психічного здоров'я та відновлення психологічного благополуччя населення нашої країни. Зважаючи на це, акцент уваги теоретичних та емпіричних досліджень українських науковців опинився на індивідуально-психологічних особливостях та стратегіях поведінки особистості, які здатні

активізувати механізми саморегуляції та самоцілення осіб, які потребують психологічної допомоги в умовах війни. Саме до таких феноменів і належить, зокрема, резильєнтність особистості.

Резильєнтність, як психологічна конструкція, широко вивчалася в контексті травматичного досвіду (Hatta et al., 2023; Mancini & Bonanno, 2006). Дослідження показали, що люди, які пережили травму, можуть проявляти широкий спектр реакцій, від серйозного психологічного стресу до стійкості або здатності підтримувати відносно стабільний, здоровий рівень психологічного та фізичного функціонування (Bonanno et al., 2007). Проте механізми, за допомогою яких травматичний досвід впливає на стійкість, є складними та багатограними, включаючи динамічну взаємодію індивідуальних, соціальних факторів і факторів середовища (Admadeli & Embu-Warho, 2021; Hatta, Yati, & Indra, 2023; Mancini & Bonanno, 2006; Serpa-Barrientos et al., 2023; Şimşir Gökalp, 2023).

Останніми роками з'являються все нові теорії резильєнтності, які розглядають дане поняття як складний процес, що складається з ряду компонентів. Так, Е. Morel виділяє такі компоненти резильєнтності особистості: оптимізм (який передбачає взяти відповідальність за своє життя у кризових, стресових ситуаціях); орієнтація на вирішення проблеми (унікнення ситуацій, які посилюють стрес); почуття відповідальності (тобто, готовність особистості брати на себе відповідальність); орієнтація на майбутнє (здатність залишатися дієздатним в особливо складних життєвих ситуаціях); орієнтація на мережу контактів (позитивне ставлення до взаємозв'язків з іншими людьми); самоусвідомлення (усвідомлення своєї гідності, яке допомагає взяти на себе відповідальність); прийняття (зменшення негативних емоцій, що дозволяє досягти свідомого зосередження на нових розв'язань проблеми) (Morel, 2021).

Д. Hellerstein, визначаючи феномен резильєнтності з позицій конструктивістського підходу, наголошує лише на двох його основних складових: вроджений компонент резильєнтності, представлений фізіологічними особливостями нервової системи як здатність толерувати стрес та зберігати самоефективність попри негативні модифікуючі фактори. В той же час, виділяє і психологічний компонент резильєнтності, що включає у собі соціальний капітал особистості, її здатність як будувати якісні соціальні зв'язки, так і можливість скористатись з допомоги та

підтримки оточення; екзистенційний пошук та віднайдення змістів у складних та травматичних життєвих обставинах; підвищення рівня обізнаності щодо сучасних підходів психологічної допомоги та відновлення після переживання стресогенних або травматичних подій (Hellerstein, 2011; Sisto et al., 2019).

Ще однією моделлю резильєнтності, яка варта нашої уваги є модель імунітету та психологічної еластичності (PI-PE). Вона розглядає резильєнтність, як динамічний процес, що охоплює низку тимчасово пов'язаних елементів, пояснює те як процес психологічної стійкості працює по-різному для різних людей і як підтримувати людей у їх процесі успішної та різної адаптації до стресорів (Intema et al., 2021).

Основна роль в даній моделі відводиться двом послідовним механізмам, умовам та результатам негативної адаптації після дії стресових чинників. Характерною рисою моделі PI-PE є те, що вона розрізняє два шляхи психологічної стійкості – психологічний імунітет і психологічну еластичність – з чотирма адаптивними результатами, а саме: стійкість, відновлення, трансформація та процвітання. Щоб пояснити, як люди досягають цих різних результатів, автори стверджують, що два послідовні механізми є критично важливими в цих шляхах. Перший з механізмів – це толерантність до певних стресових факторів, як ступінь, до якого людина утримується від захисної реакції на певний стресор. Саме цей механізм є критичним у динамічному процесі психологічної стійкості, оскільки пояснює чому на деяких людей не впливає конкретний стресор і вони звично функціонують, а на інші навпаки. Важливим аспектом механізму толерантності є те, що толерантність залежить від конкретного стресора, тобто, людина може бути толерантною до одного стресового чинника, шляхом боротьби з ним, але не до іншого. Саме цей досвід зміцнює психологічну стійкість людини до подібних майбутніх стресових факторів у різних обставинах.

Другий механізм в даній моделі - це нарративна конструкція, яка розглядається як ступінь, до якого людина здатна осмислити свій досвід і прийняти його (Meichenbaum, 2017). Це важливий механізм у динамічному процесі психологічної стійкості, оскільки він пояснює, чому одні люди, зазнавши впливу стресора, здатні відновитися, а інші ні. Таким чином, якщо резильєнтність не була представлена на

першій фазі через нетолерантну реакцію, побудова наративної конструкції означатиме другу фазу, на якій можна продемонструвати психологічну стійкість.

Модель представляє умови таким чином:

1) перед стресор, який функціонує як орієнтир, щоб визначити міру адаптації особистості до самого стресора до його впливу на неї;

2) стрес (конкретний стресор) як критична умова для запуску процесу психологічної стійкості;

3) особистісні властивості та фактори навколишнього середовища як змінні моделі, що впливають на зв'язок між стресором, механізмами резильєнтності та його результатами. Адже модель описує психологічний процес, через який проходить людина не як ізольований, а вбудований в конуретну людину та в певний контекст. Тож, на нього впливають як особистісні фактори, так і середовища. Внутрішні фактори представлені сильними та вразливими сторонами особистості людини, а зовнішні фактори – ризики та ресурси, інші стресори та відсутність підтримки, оточення.

Таким чином, результатом психологічної стійкості має бути певний тип позитивної адаптації, як видимий прояв резильєнтності особистості. У рамках даної моделі резильєнтності існує три типи позитивної адаптації такі як відновлення, трансформація і процвітання та два наслідки дезадаптації – ригідність та вразливість.

Ми розглядаємо резильєнтність як здатність особистості зберігати внутрішню стійкість в кризових обставинах. В структурі психологічної стійкості пропонуємо розглядати три компоненти: когнітивний (як здатність до розумової оцінки ситуації), афективний (як здатність регулювати емоційні реакції і бути емоційно-стабільною особистістю) та поведінковий (як використання конструктивних копінг-стратегій подолання стресу). Усі ці компоненти відображені частково у розглянутих нами моделях резильєнтності особистості (Hellerstein, 2011; Morel, 2021; Heshmat, 2020).

Війна завжди була і є найпотужнішим фактором, що потребує колосальної мобілізації всіх сил та психологічних ресурсів. Наразі це наша реальність. Переживання війни є одним з найбільш руйнівних переживань, з якими можуть зіткнутися люди. Досвід війни супроводжується багатьма труднощами, які часто доводять людей до межі своїх можливостей. Війни часто супроводжуються різноманітними вразливостями, які кидають виклик різним сферам

життя, від життя сім'ї та родичів до довгострокових труднощів і небезпек травм і навіть смерті. Руйнування будинків та майна, значні економічні та соціальні витрати та додаткові довгострокові негативні наслідки як фізичного так і психологічного характеру – це лише деякі аспекти життя, яких торкаються перебіг та наслідки конфліктів та воєн (Hang et al., 2021; Kimhi et al., 2023; Aydın, Şiriner, & Koç, 2022).

Відповідно, *метою* дослідження – емпірично вивчити прояв психологічної стійкості молоді в умовах війни.

Відповідно було сформульовано такі *завдання дослідження*:

1. Розробити, підготувати та провести емпіричне дослідження прояву резильєнтності молоді в умовах війни.

2. Здійснити аналіз взаємозв'язку психологічної стійкості з особливостями особистості (на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях).

Методи та процедура дослідження. Відповідно до запропонованої структури резильєнтності були підібрані методики дослідження. Методика дослідження копінг-поведінки в стресових ситуаціях Н. Ендлер, Дж. Паркер (поведінковий компонент), методика «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)» О. Савченко, О. Калюк, (когнітивний компонент) (Карамушка, 2023), опитувальник «Стабільність психічного здоров'я – коротка форма» (К. Кіз) адаптація Е.Л. Носенко, А.Г. Четверик-Бурчак (афективний компонент) (Носенко, Четверик-Бурчак, 2014). А також ми використали Шкалу резильєнтності (CD-RISC-10) (Кіреєва та ін., 2020) та п'ятифакторний опитувальник особистості тіпі (TIPI-UKR) (Кліманська, Галецька, 2019) для узагальнених результатів показників стійкості та рис особистості.

Експериментальну базу дослідження склали студенти закладів вищої освіти Волинської області. В опитуванні загалом взяло участь 50 осіб, студентів 1-6 курсів, Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцького національного технічного університету, Фахового коледжу технологій, бізнесу та права ВНУ імені Лесі Українки та Волинського фахового коледжу Національного університету харчових технологій, віком 18-24 роки.

Вибірка дослідження включає в себе 50 % осіб жіночої статі та 50 % чоловічої. Щодо вікового розподілу респондентів дослідження, у ньому взяли участь 66 % осіб віком 18 років, 10 % - 19 років, студентів віком 20 років – 8 %, 21 років – 2 %, а віком 22 роки 8 %, 87

2% віком 23 роки та 4% - 24 роки. З них у Волинському національному університеті імені Лесі Українки навчається 86 % опитуваних, 10 % - у Луцькому національному технічному університеті та по 2% респондентів навчаються у Фаховому коледжі технологій, бізнесу та права ВНУ імені Лесі Українки та Волинському фаховому коледжі Національного університету харчових технологій.

Обговорення результатів.

Так, для аналізу взаємозв'язку психологічної стійкості молоді та копінг поведінки у стресовій ситуації нами був застосований метод обрахунку кореляційних зв'язків Пірсона. Таким чином, було виявлено статистично значимі взаємозв'язки психологічної стійкості та копінг-стратегій молоді (див. табл. 1).

Таблиця 1

Аналіз взаємозв'язку психологічної стійкості та копінг-стратегій	
	Психологічна стійкість
Орієнтація на вирішення завдань	0,548**
Спрямованість на емоції	-0,385**
Уникнення	0,107
Відволікання	-0,119
Соціальне відволікання	0,224

Примітка: ** рівень статистичної значущості ($p < 0,01$).

Аналізуючи отримані статистично значущі коефіцієнти кореляції психологічної стійкості та копінг-стратегій молоді, бачимо, що статистично значимий позитивний взаємозв'язок психологічної стійкості існує із копінг-стратегією орієнтація на вирішення завдань ($r = 0,548$; $p < 0,01$) та обернений статистично значущий зв'язок із копінг-стратегією спрямованість на емоції ($r = -0,385$; $p < 0,01$).

Отримані результати свідчать про те, що молоді люди із високим рівнем психологічної стійкості у стресових ситуаціях схильні обирати копінг-стратегію орієнтовану на вирішення завдань. Тобто, вони використовують активну поведінкову стратегію, прагнучи використовувати особистісні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми, які допомагають індивіду пережити стресову для нього ситуацію зі збереженням психологічного благополуччя та безпеки особистості. Тобто, психологічна стійкість допомагає людям краще справлятися із викликами та завданнями у стресових ситуаціях. І навпаки, молодь із низьким показником психологічної стійкості не схильні

використовувати конструктивну поведінку орієнтовану на вирішення завдань, що знижує позитивний потенціал, сприяє формуванню невпевненості у своїх силах. Також, із отриманих статистично значущих показників оберненої кореляції із копінг-стратегією спрямованості на емоції, можемо зробити висновок, що студенти із високим показником психологічної стійкості можуть менше використовувати копінг-стратегію спрямованості на емоції у випадку стресових ситуацій. Тобто, молодь із високими показниками психологічної стійкості у ситуації стресу не оцінює її як незмінну, не схильна занурюватись у свій біль та страждання, звинувачувати себе за те, що опинились в такій ситуації, за нерішучість, за те, що не знають як правильно вчинити. Навпаки, схильні більше покладатися на стратегії раціонального розв'язання проблем, ніж вираження емоцій.

Також нами було досліджено взаємозв'язок когнітивних особливостей суб'єктивного благополуччя молоді та психологічної стійкості. Отримані статистично значущі результати представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Аналіз взаємозв'язку когнітивних особливостей суб'єктивного благополуччя та психологічної стійкості

	Психологічна стійкість
Задоволеність власним життям	0,628**
Невдоволеність собою та розчарування в житті	0,090
Задоволеність відносинами з іншими	0,613**
Загальний рівень задоволеності життям	0,565**

Примітка: ** рівень статистичної значущості ($p < 0,01$).

З отриманих статистично значущих показників бачимо рівень статистичної значущості психологічної стійкості існує із задоволеністю власним життям ($r = 0,628$; $p < 0,01$), задоволеністю відносинами з іншими ($r = 0,613$; $p < 0,01$) та загальним рівнем задоволеності життям ($r = 0,565$; $p < 0,01$).

Отримані результати демонструють, що високі показники психологічної стійкості у молоді пов'язуються із задоволеністю власним життям. Тобто, психологічно стійкі люди задоволені тим, що відбувається в їхньому житті, емоційно позитивно ставляться до життя та для них характерне превалювання різних за інтенсивністю та тривалістю позитивних емоцій, що і формує переживання

суб'єктивного благополуччя. Також, статистично значущі позитивні коефіцієнти кореляції демонструють, що психологічно стійкі люди є більш задоволеними відносинами з іншими. Таким чином, індивіди із високими показниками психологічної стійкості задоволені своїм колом спілкування, мають поряд людей, з якими можуть розділити як власні проблеми, так і досягнення, а у відносинах з іншими є достатньо відвертими та щирими, схильні довіряти іншим, розраховують на підтримку оточуючих, оцінюють своє коло спілкування як безпечне та надійне. Також, позитивна кореляція психологічної стійкості існує із загальним рівнем задоволеності життям молоді, тобто вони отримують задоволення від різних аспектів свого життя, сприймають життєві умови як комфортні та безпечні для реалізації своїх цілей та намірів, високо оцінюють свої досягнення, адекватно порівнюючи їх з результатами інших. Також схильні будувати підтримуючі, довірливі та довготривалі стосунки з іншими, а більшість подій, що трапляються у їхньому житті, трактуються ними позитивно, вони впевнені в своїх силах, в можливості отримати допомогу та підтримку від інших. Таким чином, психологічна стійкість може мати позитивний вплив на задоволеність власним життям, відносинами з іншими та загальним рівнем задоволеності життям.

Також, в ході дослідження, нами було виявлено статистично значимі взаємозв'язки психологічної стійкості молоді та стабільності психічного здоров'я (див. табл. 3).

Таблиця 3

Аналіз взаємозв'язку психологічної стійкості молоді та стабільності психічного здоров'я

	Психологічна стійкість
Загальний показник стабільності психічного здоров'я	0,654**
Гедонічне благополуччя	0,476**
Соціальне благополуччя	0,447**
Психологічне благополуччя	0,730**

Примітка: ** рівень статистичної значущості ($p < 0,01$).

Таким чином, виявлено статистично значимі взаємозв'язки психологічної стійкості та загального показника стабільності психічного здоров'я ($r = 0,654$; $p < 0,01$), гедонічного благополуччя ($r = 0,476$; $p < 0,01$), соціального благополуччя ($r = 0,447$; $p < 0,01$) та психологічного благополуччя ($r = 0,730$; $p < 0,01$).

З отриманих результатів бачимо, що люди із високим показником психологічної стійкості демонструють високий рівень стабільності психічного здоров'я. Тобто, молоді люди із високою психологічною стійкістю здатні залишатись певною мірою незалежними від зовнішніх впливів, підтримувати баланс між силою особистісного впливу та чутливістю до впливу навколишнього середовища, зокрема стресових ситуацій в умовах війни, а також переважання позитивних емоцій над негативними. Так, психологічна стійкість має важливе значення для збереження загального рівня психічного здоров'я.

Також бачимо, що існує зв'язок психологічної стійкості із переживанням гедонічного благополуччя, тобто, психологічна стійкість пов'язується із відчуттям щастя у житті, інтересом до життя та задоволеності ним. Так, психологічна стійкість може допомагати людям краще справлятися із переживанням негативних подій, особливо в умовах війни, а також зберігати позитивний емоційний стан. Такий же значущий позитивний зв'язок психологічної стійкості бачимо із соціальним благополуччям, це пов'язано із відкритістю соціальному досвіду, готовністю до соціалізації, побудови довірливих та підтримуючих стосунків з іншими, сприйняття свого кола оточення та відчуття себе його частиною, що дає можливість зробити власний соціальний внесок у це середовище, успішно протидіяти соціальним викликам, що є важливо в аспекті психічного здоров'я людини. Також, як бачимо, психологічна стійкість пов'язана із переживанням психологічного благополуччя, що вказує на те, що люди із вищим показником психологічної стійкості можуть відчувати більше задоволення власним життям, краще себе почувати психологічно, відчувати самоцінність та внутрішню гармонію.

І навпаки, низькі показники психологічної стійкості пов'язуються із значно нижчими рівнями стабільності психічного здоров'я, а відповідно і гедонічного, соціального та психологічного благополуччя.

Також нами було виявлено кореляційний зв'язок психологічної стійкості та психологічних рис особистості. Результати представлені в таблиці 4.

Таблиця 4

Аналіз взаємозв'язку психологічних рис особистості та психологічної стійкості

	Психологічна стійкість
Екстраверсія	0,183
Дружелюбність	0,355**
Добросовісність	0,431**
Емоційна стабільність	0,392**
Відкритість новому досвіду	0,659**

Примітка: ** рівень статистичної значущості ($p < 0,01$).

Аналізуючи отримані статистично значущі позитивні коефіцієнти кореляції психологічної стійкості та психологічних рис особистості демонструють, що статистично значущий взаємозв'язок психологічної стійкості існує із такими рисами особистості, як дружелюбність ($r = 0,355$; $p < 0,01$), добросовісність ($r = 0,431$; $p < 0,01$), емоційна стабільність ($r = 0,392$; $p < 0,01$) та відкритість новому досвіду ($r = 0,659$; $p < 0,01$). Таким чином, психологічна стійкість пов'язується із дружелюбністю, що свідчить про вираженість у молоді чутливості та зацікавленості щодо інших, альтруїстичних, дружніх та емпатійних якостей на противагу відсутності довіри та прагнення співпраці, нездатності до співчуття і схильності до конкурентного ставлення. Також існує зв'язок із такою рисою як добросовісність, що стосується мотивації та наполегливості у ставленні людини до цілей та дій, про відповідальність, розсудливість та надійність. Отримані показники демонструють наявність зв'язку психологічної стійкості із емоційною стабільністю, що означає здатність контролювати і долати стрес, не відчуваючи напруги, дратівливості чи страху, здатності до емоційної адаптації, долання труднощів, врівноваженості та саморегуляції у разі переживання негативних емоцій, зокрема страху, гніву, провини, незадоволення, що є оптимальним для збереження психічного здоров'я в умовах війни. Також, бачимо значущі показники психологічної стійкості та відкритості новому досвіду, що свідчить про наявність жвавого інтересу до усього, креативність, розвиненість уяви, нетрадиційність, водночас незалежність суджень у прийнятті рішень.

Отже, в ході емпіричного дослідження, нами було досліджено домінуючі копінг-стратегії молоді в умовах стресових ситуаціях. Так, виявлено, що найбільш вираженою копінг - поведінкою є «орієнтація на вирішення завдання», а найменш притаманною їм виступає

«соціальне відволікання». За отриманими результатами дослідження когнітивних особливостей суб'єктивного благополуччя молоді, було виявлено, що серед вибіркової сукупності дослідження домінує середній рівень виявлення суб'єктивного благополуччя. На рівень когнітивного компонента суб'єктивного благополуччя значний вплив має війна в країні. Респонденти прагнуть змінити умови власного життя. Водночас навчилися реалістично оцінювати власні ресурси та відчувають задоволення від власних досягнень. Нами було досліджено, що у більшості студентів стабільне психічне здоров'я, визначене, в термінах динаміки проживання особистістю відповідних психічних станів, що відображають рівень задоволеності /незадоволеності людини життям, а також психологічним і соціальним благополуччям. Переважаючий середній рівень стабільності психічного здоров'я молоді проявляється у цілісному, реалістичному погляді на життя, відкритості до нового досвіду, безпосередності і природності переживань. Також отримані результати за методикою оцінки рівня резильєнтності молоді, засвідчили те, що серед більшості респондентів переважає високий рівень резильєнтності, а саме 52%, 40% - демонструють середній рівень. Це підкреслює здатність молоді адаптуватися до змін, продовжувати розвиватися і навчатися в складних життєвих ситуаціях, актуалізувати власні ресурси та відновлюватися після несприятливих умов. Нами було встановлено, що з п'ятифакторної моделі рис особистості найбільш вираженою у студентської молоді є «дружелюбність», що свідчить про готовність до співчуття, лагідність, скромність та прихильність до інших і готовність допомогти. Найменш вираженою є «емоційна стабільність», що стосується здатності молоді до емоційної адаптації, додання стресу, врівноваженості та саморегуляції у разі переживання негативних емоцій. Так, низький показник свідчить про меншу здатність емоційної саморегуляції, схильність до занепокоєння, сором'язливості та розгубленості у присутності інших, переживання страху і напруги, що є характерними рисами для сучасного стану молоді, враховуючи умови повномасштабної війни.

Також, нами було виявлено позитивні кореляційні взаємозв'язки психологічної стійкості із копінг-стратегією орієнтації на вирішення завдання, задоволеності власним життям, задоволеності відносинами з іншими, загальним рівнем задоволеності життям. Отримані

кореляційні показники демонструють зв'язок психологічної стійкості із загальним показником стабільності психічного здоров'я, гедонічним, соціальним та психологічним благополуччя особистості, існує зв'язок із такими рисами особистості як дружелюбність, добросовісність, емоційна стабільність та відкритість новому досвіду та виявлено обернену кореляцію із копінг-стратегією спрямованості на емоції.

Висновки і перспективи. Резильєнтність передбачає суб'єктивну готовність особистості до будь-яких непередбачуваних зовнішніх змін, що можуть мати несприятливий характер, при цьому її головною функцією є можливість будувати ефективну взаємодію та знаходити оптимальні шляхи саморозвитку особистості у складних життєвих обставинах.

В результаті емпіричного дослідження виявлено позитивні кореляційні взаємозв'язки психологічної стійкості із копінг-стратегією орієнтації на вирішення завдання, задоволеності власним життям, задоволеності відносинами з іншими, загальним рівнем задоволеності життям. Отримані кореляційні показники демонструють зв'язок психологічної стійкості із загальним показником стабільності психічного здоров'я, гедонічним, соціальним та психологічним благополуччя особистості, існує зв'язок із такими рисами особистості як дружелюбність, добросовісність, емоційна стабільність та відкритість новому досвіду та виявлено обернену кореляцію із копінг-стратегією спрямованості на емоції.

Література

1. Карамушка, Л. М. (Ред.). (2023). *Методики дослідження психічного здоров'я та благополуччя персоналу організацій : психологічний практикум*. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
2. Кіресва, З.О., Односталко, О.С., Бірон, Б.В. (2020). Психометричний аналіз адаптованої версії шкали резильєнтності (CD-RISC-10). *ГАБІТУС*, 14, 110-116. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.17>
3. Кліманська, М., Галецька, І. (2019). Українська адаптація короткого п'ятифакторного опитувальника особистості TIPI (TIPI-UKR). *Психологічний часопис*, 5(9), 57–76. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9.4>
4. Носенко, Е. Л., Четверик-Бурчак, А. Г. (2014). Опитувальник «Стабільність психічного здоров'я – коротка форма»: опис, адаптація, застосування. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія педагогіка і психологія*, 20, 89–97. <http://dx.doi.org/10.15421/101412>
5. Hatta, K., Yati, A. M., Indra, S., Azhari, A., & Muslima, M. (2023). Impact of Resilience and Coping Strategy on Post-Traumatic Symptoms Among Muslim University Students. *Islamic Guidance and Counseling Journal*, 6(1), 18–27. <https://doi.org/10.25217/igcj.v6i1.313>
6. Mancini, A. D., & Bonanno, G. A. (2006). Resilience in the face of potential trauma:

Clinical practices and illustrations. *Journal of clinical psychology*, 62(8), 971-985. <http://dx.doi.org/10.1002/jclp.20283>

7. Bonanno, G. A., Galea, S., Bucciarelli, A., & Vlahov, D. (2007). What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress. *Journal of consulting and clinical psychology*, 75(5), 671. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-006x.75.5.671>

8. Admadel, Y. P., Embu-Worho, P. M. (2021). Family and social environmental factors in the effects on family resilience: a systematic literature review. In *International Conference on Psychological Studies (ICPSYCHE 2020)* (pp. 223-227). Atlantis Press. <http://dx.doi.org/10.2991/assehr.k.210423.032>

9. Morel, E. (2021). *Die 7 Säulen der Resilienz*. Stefan Mähleke, 212.

10. Hellerstein, D. (2011). How I can become resilient. *Heal Your Brain*. <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/heal-your-brain/201108/how-can-i-become-more-resilient>

11. Sisto, A., Vicinanza, F., Campanozzi, L. L., Ricci, G., Tartaglioni, D., & Tambone, V. (2019). Towards a Transversal Definition of Psychological Resilience: A Literature Review. *Medicina (Kaunas, Lithuania)*, 55(11), 745. <https://doi.org/10.3390/medicina55110745>

12. IJntema, R. C., Schaufeli, W. B., & Burger, Y. D. (2021). Resilience mechanisms at work: The psychological immunity-psychological elasticity (PI-PE) model of psychological resilience. *Current Psychology*, 1-13. <http://dx.doi.org/10.1007/s12144-021-01813-5>

13. Meichenbaum, D. (2017). Resilience and posttraumatic growth: A constructive narrative perspective. In *The Evolution of Cognitive Behavior Therapy* (pp. 157-171). Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315748931-14>

14. Serpa-Barrientos, A., Calvet, M.L.M., Acosta, A.G.D. et al. (2023). The relationship between positive and negative stress and posttraumatic growth in university students: the mediating role of resilience. *BMC Psychol*, 11, 348 <https://doi.org/10.1186/s40359-023-01400-2>

15. Şimşir Gökalg, Z. (2023). Examining the association between self-control and mental health among adolescents: The mediating role of resilience. *School Psychology International*, 44(6), 649-667. <https://doi.org/10.1177/01430343231182392>

References

1. Karamushka, L. M. (Red.). (2023). *Metodyky doslidzhennia psykhichnoho zdorovia ta blahopoluchchia personalu orhanizatsii : psykholohichniy praktykum [Research methods of mental health and well-being of the personnel of organizations: psychological workshop]*. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. [in Ukrainian].

2. Kireieva, Z.O., Odnostalko, O.S., Biron, B.V. (2020). Psykhometrychnyi analiz adaptovanoi versii shkaly rezylientnosti (CD-RISC-10) [Psychometric analysis of the adapted version of the resilience scale (CD-RISC-10)]. *HABITUS*, 14, 110-116. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.14.17> [in Ukrainian].

3. Klimanska, M., Haletska, I. (2019). Ukrainська адаптація короткого п'ятифакторного опитувальника особистості TIPI (TIPI-UKR) [Ukrainian adaptation of the short five-factor TIPI personality questionnaire (TIPI-UKR)]. *Psykhologichnyi chasopys – Psychological journal*, 5(9), 57–76. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9.4> [in Ukrainian].

4. Nosenko, E. L., Chetveryk-Burchak, A. H. (2014). Opytuvalnyk «Stabilnist psykhichnoho zdorovia – korotka forma»: opys, adaptatsiia, zastosuvannia [The questionnaire "Mental health stability - short form": description, adaptation, application]. *Bulletin of Dnipropetrovsk University. Pedagogy and psychology series – Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriiia pedahohika i psykholohiia*, 20, 89–97. <http://dx.doi.org/10.15421/101412> [in Ukrainian].

5. Hatta, K., Yati, A. M., Indra, S., Azhari, A., & Muslima, M. (2023). Impact of Resilience and Coping Strategy on Post-Traumatic Symptoms Among Muslim University Students. *Islamic Guidance and Counseling Journal*, 6(1), 18–27. <https://doi.org/10.25217/igcj.v6i1.313>

6. Mancini, A. D., & Bonanno, G. A. (2006). Resilience in the face of potential trauma: Clinical practices and illustrations. *Journal of clinical psychology*, 62(8), 971-985. <http://dx.doi.org/10.1002/jclp.20283>
7. Bonanno, G. A., Galea, S., Bucciarelli, A., & Vlahov, D. (2007). What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress. *Journal of consulting and clinical psychology*, 75(5), 671. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-006x.75.5.671>
8. Admadeli, Y. P., Embu-Worho, P. M. (2021). Family and social environmental factors in the effects on family resilience: a systematic literature review. *In International Conference on Psychological Studies (ICPSYCHE 2020)* (pp. 223-227). Atlantis Press. <http://dx.doi.org/10.2991/assehr.k.210423.032>
9. Morel, E. (2021). *Die 7 Säulen der Resilienz*. Stefan Mähleke, 212.
10. Hellerstein, D. (2011). *How I can become resilient. Heal Your Brain*. <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/heal-your-brain/201108/how-can-i-become-more-resilient>
11. Sisto, A., Vicinanza, F., Campanozzi, L. L., Ricci, G., Tartaglini, D., & Tambone, V. (2019). Towards a Transversal Definition of Psychological Resilience: A Literature Review. *Medicina (Kaunas, Lithuania)*, 55(11), 745. <https://doi.org/10.3390/medicina55110745>
12. IJntema, R. C., Schaufeli, W. B., & Burger, Y. D. (2021). Resilience mechanisms at work: The psychological immunity-psychological elasticity (PI-PE) model of psychological resilience. *Current Psychology*, 1-13. <http://dx.doi.org/10.1007/s12144-021-01813-5>
13. Meichenbaum, D. (2017). Resilience and posttraumatic growth: A constructive narrative perspective. In *The Evolution of Cognitive Behavior Therapy* (pp. 157-171). Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9781315748931-14>
14. Serpa-Barrientos, A., Calvet, M.L.M., Acosta, A.G.D. et al. (2023). The relationship between positive and negative stress and posttraumatic growth in university students: the mediating role of resilience. *BMC Psychol*, 11, 348 <https://doi.org/10.1186/s40359-023-01400-2>
15. Şimşir Gökalp, Z. (2023). Examining the association between self-control and mental health among adolescents: The mediating role of resilience. *School Psychology International*, 44(6), 649-667. <https://doi.org/10.1177/01430343231182392>

Received: 17.08.2023

Accepted: 20.09.2023

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА В АКТУАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИ

Костюк Софія

Львівський національний університет ім. Івана Франка,
м. Львів, Україна

skostiukk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7391-3810>

Мета. Актуальними завданнями українського суспільства є активна залученість його членів у покращення благополуччя соціуму у близькій та віддаленій часовій перспективі, формування рівних можливостей для особистісного розвитку та конструктивний захист особистих інтересів, враховуючи при цьому інтереси суспільства. Ефективні зміни передбачають розвиток соціальної відповідальності особи як суб'єкта суспільної взаємодії. Соціальна відповідальність особи розглядається як схильність добровільно, на основі розуміння і прийняття соціальної значущості своїх дій, брати на себе обов'язок діяти з користю для суспільства: будучи учасником вирішення та попередження соціальних проблем у близькій та віддаленій часовій перспективі із збереженням особистого благополуччя. Будучи членом суспільства, особа одночасно є суб'єктом (рушієм суспільних змін) та об'єктом соціального середовища (як представник соціальних груп, інституцій та організацій з встановленими нормами і загальноприйнятими правилами діяльності). Мета статті полягає у розкритті ролі соціального середовища в актуалізації соціальної відповідальності особи.

Методи. Систематичний огляд емпіричних досліджень чинників соціальної відповідальності особи.

Результати. Встановлено, що соціальне середовище (сім'я, близьке оточення/друзі, навчальне середовище, робоче середовище, держава/органи самоврядування) впливає на актуалізацію соціальної відповідальності особи. Зокрема, соціально відповідальні цінності та норми (формальні та неформальні), як характеристики соціального середовища, є чинником формування і модератором вияву соціальної відповідальності особи; повага, довіра, підтримка як характеристики міжособистісних стосунків у соціальному середовищі позитивно пов'язані із соціальною відповідальністю особи.

Висновки. Реалізація потенційно можливого позитивного впливу соціального середовища на соціальну відповідальність особи вбачається шляхом розвитку корпоративної соціальної відповідальності інституцій та організацій на законодавчому рівні.

Ключові слова: соціальна відповідальність, відповідальна поведінка, корпоративна соціальна відповідальність, соціальне благополуччя.

Sofia Kostiuk. The role of the social environment in actualizing personal social responsibility.

Purpose. The Ukrainian society's current tasks are to activate members' involvement in improving society's well-being in the near and distant time perspective, formatting equal opportunities for personal development, and the constructive protection of individual interests, considering the interests of society. Effective changes involve the development of the social responsibility of a person as a subject of social interaction. Personal social responsibility is the willingness to voluntarily, based on understanding and accepting the social significance of their actions, undertake a duty to act for the benefit of society: participate in solving social problems and preventing their occurrence in the near and distant time horizon while maintaining personal welfare. Being a member of a society, a person is simultaneously a subject (as a driver of social change) and an object of the social environment (as a representative of social groups, institutions, and organizations with established norms and generally accepted rules of activity). The purpose of the article is to reveal the social environment's role in actualizing personal social responsibility.

Methods. A systematic review of empirical studies of the personal social responsibility factors.

Results. The social environment (family, close circle/friends, educational environment, working environment, state/self-governing bodies) affects the actualization of personal social responsibility. In particular, socially responsible values and norms (formal and informal), as characteristics of the social environment, are a factor in the formation and moderator of the manifestation of a person's social responsibility; respect, trust, and support as characteristics of interpersonal relations in a social environment are positively related to personal social responsibility.

Conclusions. The potentially positive influence of the social environment on personal social responsibility can be realized through the development of corporate social responsibility of institutions and organizations at the legislative level.

Keywords: social responsibility, responsible behaviour, corporate social responsibility, social wellbeing.

Вступ. За індексом сприйняття корупції-2022 Україна посіла 116 позицію з 180, набравши 33 бали із 100 (чим вищий бал тим нижчий рівень корупції в державі) (Corruption Perceptions Index). Україна входить у категорію “переважно невірних/несвобідних” країн за індексом економічної свободи-2022, займаючи 130 місце із 177 (Index of Economic Freedom). Дослідження доброчесності в освіті України, проведеного Організацією економічного співробітництва і розвитку (OECD), свідчить про проблеми недотримання професійної етики

працівниками (OECD Reviews of Integrity in Education: Ukraine 2017). Наведені цифри демонструють, що задоволення інтересів індивіда, не враховуючи суспільних інтересів є деструктивним для спільноти, та досі є масовим явищем в Україні, незважаючи на позитивну тенденцію (за індексом сприйняття корупції - 117 позиція із 179, 33 бали у 2020 році та 130 позиція із 180, 30 балів у 2017 році; за індексом економічної свободи – 127 місце із 178 у 2020, 166 місце із 180 у 2017 році) (Corruption Perceptions Index; Index of Economic Freedom).

Розвиток соціальної відповідальності є одним із завдань на шляху подолання деіндивідуалізації, суперечностей між інтересами особи та соціуму. Соціальна відповідальність особистості розглядається як схильність добровільно, на основі розуміння і прийняття соціальної значущості своїх дій, брати на себе обов'язок діяти з користю для суспільства, будучи учасником вирішення соціальних проблем та попередження їх виникнення у близькій і віддаленій часовій перспективі із збереженням особистого благополуччя (Kostiuk, 2020). Благополуччю соціуму сприяє просоціальна поведінка (соціально корисні дії, які виявляються в толерантності, повазі до прав інших людей та допозі іншим); відповідальне споживання (споживання без шкоди чи з мінімальним впливом на природне довкілля, яке сприяє підтримці соціальних ініціатив, економічно сприятливе, відповідне до потенційних можливостей суспільства, не шкодить здоров'ю особи); професійна соціальна відповідальність (допомога окремим індивідам, спільнотам і суспільству в цілому через розуміння значення своєї професії для людей, якісне виконання професійних обов'язків, дотримання професійної етики та високу професійну залученість); відповідальність за власне благополуччя (самостійно дбати про себе означає зменшити навантаження на соціальні інститути і опосередковано сприяти їхній продуктивності у турботі про інших та довкілля).

Члени суспільства одночасно виступають суб'єктами та об'єктами соціальної взаємодії. Як суб'єкти, вони є рушіями суспільних змін, несучи відповідальність за свою професійну та громадську діяльність. Як об'єкти, члени суспільства є представниками соціальних груп, інституцій та організацій з встановленими нормами і загальноприйнятими правилами діяльності.

Варто зазначити, що ситуативна соціально відповідальна поведінка, зумовлена прагматичним бажанням особи отримати вигоду за нормативну поведінку чи уникнути негативних наслідків за порушення норм, не є виявом соціальної відповідальності особи. Проте утворені під впливом навколишніх і часто підкріплені ззовні патерни поведінки мають потенціал до інтеріоризації та подальшої регуляції особою (зокрема, моральним самосанкціонуванням) (Bandura, 2001, 2002).

У низці досліджень встановлено можливість стимулювання соціально відповідальної поведінки для формування відповідної соціальної норми та її подальшої інтеріоризації. Виявлено, що престижність та соціальне схвалення (зокрема, у формі матеріалізованих відзнак), отриманих завдяки видимості соціально відповідальної поведінки у значущій для особи групі, сприяють її виявам (Funk, 2010; Della Vigna et al., 2012; Lacetera, Macis, 2010). Окрім публічних похвал, медалей, номінацій, ефективним є введення соціальних субсидій в обмін на соціально вигідні дії (якісне виконання своїх професійних обов'язків, турботу про стан навколишнього середовища). До негативних санкцій належить оподаткування неетичної поведінки щодо інших осіб, громади чи довкілля, рівномірне вартості завданої шкоди (Brekke et al., 2003; Venabou, Tirole, 2006, 2011).

З'ясовано, що вибір прийнятної форми позитивного впливу на суспільне благополуччя може залежати від інформування щодо актуальних проблем чи потреб соціуму, а спрямованість підтримки на певну соціальну сферу може залежати від її пріоритетності та популяризації у суспільстві (Venabou, Tirole, 2006; Ariely et al., 2009; Buraschi, Cornelli, 2014). При акцентуванні уваги на актуально проблемній сфері, варто враховувати такі ймовірні побічні наслідки соціально відповідальної поведінки як мотиви престижу та формування персонального іміджу.

Вважаємо, що цілеспрямоване стимулювання інституціями та організаціями соціально відповідальної поведінки особи засобами психологічного (соціальне визнання і пропаганда) та непсихологічного впливу (правове санкціонування, матеріальне стимулювання) з метою формування відповідної соціальної норми та її подальшої інтеріоризації є лише одним з потенційно можливого впливу соціального середовища на соціальну відповідальність особи.

Мета статті полягає у розкритті ролі соціального середовища в актуалізації соціальної відповідальності особи

Методи та процедура дослідження. Для досягнення поставленої мети було застосовано систематичний огляд емпіричних досліджень чинників соціальної відповідальності особи. Зокрема, досліджено та узагальнено опубліковану літературу щодо соціального середовища (сім'ї, близького оточення/друзів, навчальних закладів, робочого середовища, держави/органів самоврядування) як чинника соціальної відповідальності особи, модератора поведінкового вияву аттитюду соціальної відповідальності та як пов'язаної риси із соціальною відповідальністю особи. Соціальну відповідальність розглянуто на рівні аттитюду та поведінкового вияву. Пошук літератури здійснювався у наукометричних базах Scopus та Web of Science (Clarivate). У дослідженні були виділені лише статті. Дані з вибраних досліджень були введені в попередньо розроблену форму протоколу, яка підсумовувала ключові методологічні аспекти (цілі дослідження; дизайн дослідження; методи; учасники), а також отримані результати та основні висновки розглянутих досліджень.

Обговорення результатів. Здійснено аналіз 33 рецензованих статей, що представляють емпіричні дослідження у 13 країнах світу, з обсягом вибірки від 184 до 3721. З'ясовано, що соціальним середовищем, здатним впливати на соціальну відповідальність особи є сім'я, близьке оточення/друзі, навчальне середовище (школа, коледж, університет), робоче середовище, держава/органи самоврядування.

Сім'я. Близьке оточення/друзі. У дослідженні Lee et al.(2013) молодь США, що бере активну участь у соціально відповідальному споживанні одягу (донуванні/пожертвуванні, продажі, перепрофілюванні чи обміні) зазначала значний вплив сім'ї, друзів та інформації в журналах на власну поведінку. Canney, Bielefeldt (2013) виявили, що досліджувані студенти-інженери у США під час інтерв'ювання зазначали чинниками впливу на аттитюди власної професійної соціальної відповідальності сім'ю, яка поводитись відповідним чином та релігійні доктрини. Дослідження Lenzi et al. (2013) з'ясувало, що соціальна відповідальність батьків (аттитюди і поведінка) є чинником соціальної відповідальності підлітків в Італії; модератором виступає близькість стосунків з батьками. Ando et al.

(2010) виявили, що соціально відповідальне близьке оточення особи є чинником відмови від купівлі продукції одноразового використання, участі у заходах щодо переробки сміття, очищення/прибирання берега річки та участі в інформативних заходах щодо екологічних проблем в Японії та Німеччині (відповідні умови для здійснення соціальної відповідальності наявні в обидвох країнах).

Навчальне середовище. У низці досліджень з'ясовано, що навчальне середовище, зокрема цінності, закладені у навчальних курсах впливають на соціальну відповідальність особистості. Також з'ясовано, що змістовне наповнення навчальних курсів пов'язане із формуванням знання і розуміння своєї потенційної користі для соціуму. Bielefeldt, Canney (2016) з'ясували, що студенти-інженери християнських навчальних закладів характеризуються вищим рівнем аттитюдів професійної соціальної відповідальності, аніж студенти світських закладів у США. Студенти-інженери обох типів закладів визначили навчальні курси як чинник впливу на бачення власної професійної соціальної відповідальності. VanAntwerp et al. (2011) встановили, що інженери-випускники (від 5 до 30 років після закінчення університету) християнських коледжів описують орієнтацію на служіння іншим як частину своєї професійної роботи, а світських – ні (США). Різниця у мотивації до навчання інженерії у випускників християнських і світських навчальних закладів не виявлено. Bielefeldt, Canney (2015) у результаті лонгітюдного дослідження (1.5р.) аттитюдів професійної соціальної відповідальності (ПСВ) студентів-інженерів у США виявили, що студенти, аттитюди ПСВ яких зросли з часом, є більш схильними виокремлювати навчальні курси як чинник їх поглядів щодо соціальної відповідальності, аніж студенти, аттитюди ПСВ яких характеризуються спадом. Одними з основних цінностей християнства є покликання та орієнтація на служіння іншим, які представлені у навчальній програмі християнських навчальних закладів у контексті професійної діяльності інженерів.

Дослідження Sosik et al. (2016) виявило, що студенти (віком 13-20 років) академічного навчального закладу характеризуються вищим рівнем турботи та занепокоєння соціальними проблемами порівняно із студентами професійно-технічного навчального закладу у Таїланді. Markowitz et al. (2012) з'ясували, що рівень здобутої освіти позитивно пов'язаний із соціально відповідальним споживанням та

проекологічною поведінкою – використанням канцелярського паперу з обох сторін; покупкою органічних продуктів/без пестицидів; уникненням використання власного автомобільного транспорту задля зменшення впливу викидів у повітря; компостуванням органічних відходів у США. Walton, Austin (2011) виявили, що рівень здобутої освіти позитивно пов'язаний із вторинною переробкою/ переробкою відходів у США. Академічний та професійно-технічний навчальний заклад різняться між собою спрямованістю навчальних програм (Metzger et al., 2010) та моральної атмосфери (Høst, et al., 1998). Встановлено, що навчальна програма академічного навчального закладу більшою мірою орієнтується на обізнаність щодо соціуму та довкілля (Metzger et al., 2010), а показники моральної атмосфери є вищими у студентів академічних навчальних закладів порівняно із студентами технічних навчальних закладів (Høst et al., 1998).

Дослідження Mazutis (2013) виявило, що рівень вищої освіти CEO (головний виконавчий директор, англ. chief executive officer) організацій є чинником впровадження корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) у Швейцарії. Bielefeldt, Canney (2016) з'ясували, що рівень здобуття вищої освіти серед студентів-інженерів у США позитивно пов'язаний із їх аттитюдами професійної соціальної відповідальності. Проте дослідження Manchiraju, Sadachar (2014) взаємозв'язку отриманого рівня вищої освіти на намір етичного споживання серед жителів США не виявило. Отриманий результат пов'язуємо із навчальними програмами, зокрема їх спрямованістю на соціальну проблематику.

Робоче середовище. У низці досліджень встановлено, що корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) та неформальні норми організації як мікросередовища впливають на соціально відповідальні дії особи. AlSuwaidi et al. (2021) виявили, що КСВ позитивно впливає на дружній до довкілля спосіб поведінки на робочому місці серед працівників готелів у ОАЕ; частковим медіатором встановлено особисті норми ставлення до довкілля та благополуччя працівників, вплив яких модерується соціально відповідальною стратегією діяльності готелю. Dumont et al. (2017) з'ясували, що задекларована КСВ щодо бережливого споживання електроенергії та води, переробки відходів у процесі виробництва позитивно впливає на виконання своїх обов'язків працівниками у соціально відповідальний спосіб у Китаї. Також виявлено, що КСВ

через колективну неформальну норму турботи про довкілля є чинником прояву ініціативи поведінки на роботі у відповідальній щодо довкілля спосіб. Модератором впливу у прояві ініціативних рішень працівниками є їхні цінності турботи про довкілля. У дослідженні Kim et al. (2014) з'ясовано, що дотримання норм КСВ щодо турботи про довкілля на робочому місці (раціональне використання паперу, бережливе ставлення до електроенергії, сортування канцелярських відходів для подальшої переробки) працівниками у Кореї пов'язане із відповідною поведінкою керівника та інших членів колективу. Важливим є проведення просвітницької роботи та залучення членів колективу для створення умов більш дружнього до довкілля робочого місця. Rupp et al. (2013) виявили, що КСВ компанії впливає на відповідну поведінку шукачів роботи та працівників у США, модераторують це вплив сприйняття справедливого ставлення компанії до працівників та їхня моральна ідентичність. З'ясовано, що неформальні стандарти бізнес-середовища щодо наявності КСВ, наявність загальних знань про КСВ та етику, а також відповідна поведінка бізнес-середовища є модераторами у реалізації КСВ бізнес-лідерами у Китаї, незалежно від їхніх управлінських цінностей (Yin et al., 2016).

Попри заявлені норми корпоративної соціальної відповідальності, важливим чинником її реалізації працівниками є оцінка дотримання КСВ компанією у її діях та рішеннях. У результаті дослідження Evans, et al. (2011) встановлено, що оцінка працівниками дотримання КСВ компанією (економічний, правовий, етичний, дискреційний прояв) впливає на застосування КСВ працівниками у межах своєї роботи у США. Оцінка працівниками дотримання КСВ компанією також впливає на прояв ініціативи, допомогу іншим та лояльність; модератором впливу виявлено ціннісні орієнтації працівників (доброта, співчуття, рівність). Wang et al. (2017) з'ясували, що оцінка працівниками дотримання КСВ компанією є чинником виконання робочих обов'язків та допомоги співробітникам при потребі у Китаї. Медіатором впливу виявлено ідентифікацію з організацією. Модератором сприйняття КСВ та ідентифікації з організацією є моральна ідентичність.

Держава. Органи місцевого самоврядування. Декларування норм і цінностей середовища, зокрема через інформування, формування обізнаності особи щодо актуальних соціальних проблем

та потенційного можливого впливу на суспільне благополуччя, а також створення необхідних умов для здійснення СВ діяльності позитивно впливає на соціальну відповідальність особистості.

У результаті дослідження Carbonero et al. (2017) з'ясовано, що навчальний тренінг із розглядом альтернативних типів поведінки позитивно впливає на бажання допомогти іншим та турботливе ставлення до довкілля серед підлітків в Іспанії. Buerke et al. (2016) виявили, що обізнаність споживачів про особистий внесок у вирішенні певних проблем через щоденні споживацькі вибори, а також обізнаність споживачів про вплив споживчої культури та маркетингу на їхню поведінку позитивно впливає на відповідальну споживацьку поведінку в Німеччині. Fielding, Head (2012) виявили, що знання про причини, наслідки та способи мінімізувати зміну клімату, джерела побутової води, механізми утилізації відходів, уловлювання і зберігання вуглецю, убезпечення води, енергію вітру та геотермальну енергію позитивно пов'язані із бережним використанням електроенергії вдома, вирощуванням дерев, зменшенням споживання м'ясних продуктів, переробкою відходів, раціональним використанням/економією води, використанням громадського транспорту по можливості, участь у захисті навколишнього середовища через ініціювання чи підписання петиції, уникання одноразового пакування при покупках серед молоді в Австралії, а також із намірами брати участь у соціально відповідальних активностях і у майбутньому. Tang et al. (2011) з'ясували, що знання про шкоду для довкілля спричинену відсутністю переробки відходів є чинником побутової переробки у Китаї. Pradhananga, Davenport, (2019) виявили, що знання актуальної ситуації щодо наслідків використання водного ресурсу та можливості його оптимізації впливає на впровадження практик та формування відповідної особистої норми серед фермерів у США. З'ясовано, що знання можливості забруднення довкілля внаслідок агрокультурної діяльності позитивно впливає на використання органічних добрив та формування відповідної особистої норми серед фермерів у Китаї (Хіе et al., 2021). В експерименті Sechii et al. (2018) встановлено, що обговорення можливих ситуацій поводження у соціально відповідальний спосіб щодо споживання електроенергії та води, забруднення повітря та утилізації відходів позитивно впливає на аттитюди щодо соціальної відповідальності у мікрогрупі. Зокрема

з'ясовано, що особи із низькими рівнем аттитюдів щодо соціальної відповідальності схильні змінювати їх на більш позитивні після обговорення у групі, члени якої групи характеризувались більш позитивними аттитюдами щодо соціальної відповідальності. Члени групи із високим рівнем аттитюдів СВ не схильні їх змінювати, незважаючи на характеристику групи. Варто зазначити, що саме нерозуміння шкоди уникнення чи виконання певних дій, відсутність уявлення про можливість впливати на суспільне благополуччя персональними щоденними діями, відсутністю знань чи навичок альтернативних дій, а також можливістю їх реалізації виявлено бар'єрами у здійсненні соціальної відповідальності (Fielding, Head, 2012; Lee et al., 2013).

Встановлено, що створення умов для соціально відповідальної поведінки продукує відповідну соціальну норму. Walton, Austin (2011) з'ясували, що наявність необхідних умов для вторинної переробки є медіатором впливу аттитюду турботи про довкілля на відповідну поведінку (купівлю екологічно дружніх продуктів, обмеження використання приватного транспорту, бережливе ставлення до ресурсів вдома, віддавання речей на переробку, тощо) у США. Також виявлено, що наявність необхідних умов для вторинної переробки є також чинником інших проявів соціально відповідальної поведінки щодо довкілля (Walton, Austin, 2011). Варто зазначити, що при наявності умов для здійснення соціальної відповідальності має значення також і сприйняття відповідної поведінки близьким оточенням особи серед дорослого населення Німеччині та Японії (Ando et al., 2010).

Виявлено, що соціально відповідальна діяльність як турбота про благополуччя суспільства, будучи соціальної нормою, позитивно впливає на намір соціального підприємництва серед студентів (віком 18-40 років) у Бангладеші (Naznen et al., 2022) та серед працевлаштованих у Китаї (Yang et al., 2023).

Отже, окреслені соціально відповідальні цінності соціального середовища встановлені чинником формування і модератором прояву соціальної відповідальності особи (модератором поведінкового прояву аттитюду соціальної відповідальності).

Важливим аспектом впливу цінностей середовища на формування і прояв соціальної відповідальності особистості є ідентифікація із середовищем, а також характер міжособистісних

стосунків у певному соціальному середовищі. У дослідженні Gupta and Ogden (2009) виявлено, що покупці екологічної продукції відрізняються від покупців, які не надають перевагу екологічній продукції у США вищим рівнем довіри, групової ідентифікації, очікувань щодо співробітництва з іншими. Thornton (2015) з'ясував, що якість взаємостосунків в організації (оцінена працівниками) є медіатором впливу самоефективності та сумлінності як рис особистості на СВ поведінку у межах КСВ/відповідну до КСВ.

Також встановлено, що середовище більшою мірою чинить вплив на позитивну зміну соціальної відповідальності чоловіків, аніж жінок. З'ясовано, що хлопці більш сприйнятливі (чутливі) до типу навчального середовища, аніж дівчата у Таїланді (Sosik et al., 2016). Різниця показників СВ для хлопців у загальноосвітній школі та професійно-технічному училищі є більшою, аніж для дівчат у загальноосвітній школі та професійно-технічному училищі (Sosik et al., 2016).

У ряді досліджень виявлено взаємозв'язок між характером стосунків у сім'ї та соціальною відповідальністю. З'ясовано, що відкритий батьківський стиль комунікації (згідно з Barnes and Olson, 1982) позитивно пов'язаний із довірою до батьків, відповідальним ставленням до своїх обов'язків, дружелюбністю, бажанням та готовністю допомагати при потребі, а також турботливим ставленням до довілля серед підлітків в Іспанії (Carbonero et al., 2017). Демократичний клімат у сім'ї, що характеризується повагою та довірою, позитивно впливає на особистісні зобов'язання чинити позитивний вплив на благополуччя громади і соціуму серед підлітків у США (Wray-lake et al., 2016). Близькі стосунки (згідно з Buchanan, Massobu, and Dornbusch, 1991) з батьками виявлені модератором впливу соціальної відповідальності батьків на участь у покращенні благополуччя округу та соціуму, вирішенні соціальних проблем серед підлітків в Італії (Lenzi et al., 2013).

У 3-х річному лонгітюдному дослідженні розвитку соціальної відповідальності у підлітків США, окрім позитивного впливу на СВО демократичного клімату в сім'ї, встановлено позитивний вплив поваги, довіри, підтримки у школі, серед однокласників та в дружніх стосунках (Wray-lake et al., 2016). Flanagan et al. (2007) з'ясував, що справедливість, турбота і повага як характеристики взаємодії в спільноті і школі (зокрема, у ставленні вчителів) позитивно пов'язані

із схильністю до служіння країні і спільноті, сприяння толерантності та допомозі потребуючим серед осіб підліткового та юнацького віку у США. Також виявлено, що цей клімат позитивно пов'язаний із вірою у рівні можливості для кожного в країні (Flanagan et al., 2007). Wray-lake et al. (2015) виявили вплив соціальних дружніх ресурсів (можливості звернутись до інших за підтримкою) на схильність до турботи про спільноту і її членів та прояв допомоги та поваги до інших серед підлітків у США.

Отже, повага, довіра, підтримка як характеристики міжособистісних стосунків позитивно пов'язані із соціальною відповідальністю особистості. Виявлено, що міжособиста довіра позитивно пов'язана із вірою у справедливість світу та суб'єктивне сприйняття справедливості світу (Vègue L., 2002; You, 2012), які є чинником соціальної відповідальності особи (Wray-lake et al, 2015; Swami et al., 2011).

Висновки і перспективи. Роль соціального середовища (сім'ї, близького оточення/друзів, навчального середовища, робочого середовища, держави/органів самоврядування) у соціальній відповідальності особи виявляється у потенційному впливі його характеристик.

Зокрема, цінність соціальної відповідальності у соціальному середовищі, її декларування та пропагування сприяють соціальній відповідальності особи. Вплив відбувається шляхом наслідування моделі поведінки, формуванням неформальної норми поведінки у середовищі з потенційною інтерналізацією цінності соціальної відповідальності, а також шляхом формування знання і розуміння потенційної корисності власних дій для суспільства як основою почуття самоефективності у здійсненні відповідних дій. Соціально відповідальні цінності як характеристики соціального середовища особи також є модератором прояву її соціальної відповідальності (модератором поведінкового прояву аттитюду соціальної відповідальності). Повага, довіра, підтримка як характеристики міжособистісних стосунків у соціальному середовищі позитивно пов'язані із соціальною відповідальністю особи.

Реалізація потенційно можливого позитивного впливу соціального середовища на соціальну відповідальність особи вбачається шляхом розвитку корпоративної соціальної відповідальності інституцій та організацій на законодавчому рівні.

Зміст характеристик соціальної відповідальності на організаційному рівні різняться між собою, залежно від характеру діяльності, і передбачає якісне виконання своїх зобов'язань перед суспільством, позитивний вплив на соціальне благополуччя та створення належних умов праці, враховуючи позитивний психологічний клімат.

References

1. Aguinis, H., Glavas, A. (2012). What We Know and Don't Know About Corporate Social Responsibility: A Review and Research Agenda. *Journal of Management*, 38(4), 932-968. <http://dx.doi.org/10.1177/0149206311436079>
2. Al Suwaidi, M., Eid, R., Agag, G. (2021). Understanding the link between CSR and employee green behaviour. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 46, 50-61. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jhtm.2020.11.008>
3. Ando, K., Ohnuma, S., Blöbaum, A., Matthies, E., Sugiura, J. (2010). Determinants of individual and collective pro-environmental behaviors: comparing Germany and Japan. *Journal of environmental information science*, 38(5), 21-32. <http://hdl.handle.net/2115/44021>
4. Ariely, D., Bracha, A., Meier, S. (2009). Doing good or doing well? Image motivation and monetary incentives in behaving prosocially. *American Economic Review*, 99(1), 55-87. <http://dx.doi.org/10.1257/aer.99.1.544>
5. Bandura A. (2001). Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1-26. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.1>
6. Bandura A. (2002). Selective Moral Disengagement in the Exercise of Moral Agency. *Journal of Moral Education*, 31(2), 101-119. <http://dx.doi.org/10.1080/0305724022014322>
7. Barnes, H., Olson, D. H. (1982). Parent-adolescent communication scale. In D. H. Olson, H. McCubbin, H. Barnes, A. Larsen, M. Muxen, W. Wilson (Eds.), *Family inventories: Inventories used in a national survey of families across the family life cycle* (pp. 33–48). Family Social Science, University of Minnesota.
8. Bègue, L. (2002). Beliefs in justice and faith in people: just world, religiosity and interpersonal trust. *Personality and Individual Differences*, 32(3), 375–382. [http://dx.doi.org/10.1016/s0191-8869\(00\)00224-5](http://dx.doi.org/10.1016/s0191-8869(00)00224-5)
9. Benabou, R., Tirole, J. (2006). Incentives and Prosocial behavior. *American Economic Review*, 96(5), 1652-1678. <http://dx.doi.org/10.1257/aer.96.5.1652>
10. Benabou, R., Tirole, J. (2011). *Laws and Norms*. UK: Cambridge, MA, 46p. <http://dx.doi.org/10.3386/w17579>
11. Bielefeldt, A., Canney, N. (2015). Changes in the Social Responsibility Attitudes of Engineering Students Over Time. *Science and Engineering Ethics*, 22, 1535-1551. <http://dx.doi.org/101007/s11948-015-9706-5>
12. Bielefeldt, A., Canney, N. (2016). Relationships between religion, spirituality, and socially responsible engineering. *Engineering Studies*, 8(1), 66-90. <http://dx.doi.org/10.1080/19378629.2016.1147567>
13. Borner, M. (2013). The churches and their social responsibility. A Christian perspective. *European Judaism: a Journal for the New Europe*, 46(1), 80-89. <http://dx.doi.org/10.3167/ej.2013.46.01.11>
14. Brekke, K., Kverndokk, S., Nyborg K. (2003). An Economic Model of Moral Motivation. *Journal of Public Economics*, 87, (9-10), 167-183. [http://dx.doi.org/10.1016/s0047-2727\(01\)00222-5](http://dx.doi.org/10.1016/s0047-2727(01)00222-5)
15. Buchanan, C. M., Maccoby, E. E. Dornbusch, S. M. (1991). Caught between parents: Adolescents' experience in divorced homes. *Child Development*, 62, 1008-1029. <http://dx.doi.org/10.2307/1131149>

16. Buerke, A., Straatmann, T., Lin-Hi, N., Müller, K. (2016). Consumer awareness and sustainability-focused value orientation as motivating factors of responsible consumer behavior. *Review of Managerial Science*, 11, 959-991. <http://dx.doi.org/10.1007/s11846-016-0211-2>
17. Buraschi, A., Cornelli, F. (2014). The economics of donations and enlightened self-interest. *European Financial Management*, 20(1), 1-32. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-036x.2013.12030.x>
18. Canney, N., Bielefeldt, A. (2013). Examining the correlation between religion and social responsibility in engineering. *IEEE Frontiers in Education Conference (FIE)*, 1819-1824, Oklahoma City, OK, USA. October 23-26, 2013. <http://dx.doi.org/10.1109/fie.2013.6685151>
19. Carbonero, M., Martin-Anton, L., Otero, L., Monsalvo, E. (2017). Program to Promote Personal and Social Responsibility in the Secondary Classroom. *Frontiers in Psychology*, 8:809. <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00809>
20. Chile, L., Black, X. (2015). University-community engagement: Case-study of university social responsibility. *Education, Citizenship and Social Justice*, 10(3), 234-253. <http://dx.doi.org/10.1177/1746197915607278>
21. Chinen, M. (2014). Complexity Theory and the Horizontal and Vertical Dimensions of State Responsibility. *European Journal of International Law*, 25(3), 703-732. <http://dx.doi.org/10.1093/ejil/chu048>
22. Corruption Perceptions Index. <https://www.transparency.org/en/about>
23. Della Vigna, S., List, J., Malmendier, U. (2012). Testing for altruism and social pressure in charitable giving. *The Quarterly journal of economics from Oxford University press*, 127(1), 1-56. <http://dx.doi.org/10.1093/qje/qjr050>
24. Dumont, J., Shen, J., Deng, X. (2017). Effects of green HRM practices on employee workplace green behavior: The role of psychological green climate and employee green values. *Human Resource Management*, 56(4), 613-627. <http://dx.doi.org/10.1002/hrm.21792>
25. Evans, W. R., Davis, W. D., Frink, D. D. (2011). An examination of employee reactions to perceived corporate citizen. *Journal of Applied Social Psychology*, 41(4), 938-964. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1559-1816.2011.00742.x>
26. Fielding, K. S., Head, B. W. (2012). Determinants of young Australians' environmental actions: The role of responsibility attributions, locus of control, knowledge and attitudes. *Environmental Education Research*, 18, 171–186. <http://dx.doi.org/10.1080/13504622.2011.592936>
27. Flanagan, C. A., Cumsille, P., Gill, S., Gally, L. S. (2007). School and community climates and civic commitments: Patterns for ethnic minority and majority students. *Journal of Educational Psychology*, 99(2), 421-431. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-0663.99.2.421>
28. Funk, P. (2010). Social incentives and voter turnout: evidence from the the swiss mail ballot system. *Journal of the European Economic Association*, 8(5),1077-1103. http://dx.doi.org/10.1162/jeea_a_00015
29. Gupta, S., Ogden, D. (2009). To buy or not to buy? A social dilemma perspective on green buying. *Journal of Consumer Marketing*, 26(6), 376-391. <http://dx.doi.org/10.1108/07363760910988201>
30. Høst, K., Brugman, D., Tavecchio, L., Beem, L. (1998). Students' Perception of the Moral Atmosphere in Secondary School and the Relationship Between Moral Competence and Moral Atmosphere. *Journal of Moral Education*, 27(1), 47–70. <http://dx.doi.org/10.1080/0305724980270104>
31. Index of Economic Freedom. <https://www.heritage.org/index/>
32. Kim, A., Kim, Y., Han, K., Jackson, S. E., Ployhart, R. E. (2014). Multilevel influences on voluntary workplace green behavior: Individual differences, leader behavior and coworker advocacy. *Journal of Management*, 43(5), 1335-1358. <http://dx.doi.org/10.1177/0149206314547386>

33. Kostiuk, S. (2020). What can I do for the world? The content and expressions of personal social responsibility. *Psychological Journal*, 6(5), 117-129. <http://dx.doi.org/10.31108/1.2020.6.5.11>
34. Lacetera, N., Macis, M. (2010). Social image concerns and prosocial behavior: field evidence from a nonlinear incentive scheme. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 76(2), 225-237. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jebo.2010.08.007>
35. Lee, J-Y., Halter, H., Johnson, K.K.P., Ju, H. (2013). Investigating fashion disposition with young consumers. *Young Consumers*, 14(1), 67-78. <http://dx.doi.org/10.1108/17473611311305494>
36. Lenzi, M., Vieno, A., Santinello, M., Nation, M., Voight, A. (2013). The role played by the family in shaping early and middle adolescent civic responsibility. *The Journal of Early Adolescence*, 34, 251–278. <http://dx.doi.org/10.1177/0272431613485822>
37. Manchiraju, S., Sadachar, A. (2014). Personal values and ethical fashion consumption. *Journal of Fashion Marketing and Management*, 18(3), 357-374. <http://dx.doi.org/10.1108/jfmm-02-2013-0013>
38. Markowitz, E. M., Goldberg, L. R., Ashton, M. C., Lee, K. (2012). Profiling the “pro-environmental individual:” A personality perspective. *Journal of Personality*, 80(1), 81-111. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-6494.2011.00721.x>
39. Mazutis, D. D. (2013). The CEO effect: A longitudinal, multilevel analysis of the relationship between executive orientation and corporate social strategy. *Business & Society*, 52(4), 631–648. <http://dx.doi.org/10.1177/0007650313490510>
40. Metzger, C., Maynard, R., Vultaggio, J., Daizen, T., Promboon, S., Ip, K. Y., Park, S.-Y. (2010). A Comparative Perspective on the Secondary and Post-Secondary Education Systems in Six Nations: Hong Kong, Japan, Switzerland, South Korea, Thailand and the United States. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2(2), 1511–1519. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.227>
41. Mishra, S., Modi, S. B. (2016). Corporate Social Responsibility and Shareholder Wealth: The Role of Marketing Capability. *Journal of Marketing*, 80 (1), 26-46. <http://dx.doi.org/10.1108/jfmm-02-2013-0013>
42. Naznen, F., Al Mamun, A. & Rahman, M.K. Modelling social entrepreneurial intention among university students in Bangladesh using value-belief-norm framework. *Curr Psychol*, 42, 31110–31127 (2023). <https://doi.org/10.1007/s12144-022-04119-2>
43. OECD Reviews of Integrity in Education: Ukraine 2017. <https://www.oecd.org/publications/oecd-reviews-of-integrity-in-education-ukraine-9789264270664-en.htm>
44. Pradhananga, A. K., Davenport, M. A. (2019). Predicting Farmer Adoption of Water Conservation Practices Using a Norm-based Moral Obligation Model. *Environmental Management*, 64 (4), 483-496. <https://doi.org/10.1007/s00267-019-01186-3>
45. Rupp, D. E., Shao, R., Thornton, M. A., Skarlicki, D. P. (2013). Applicants’ and employees’ reactions to corporate social responsibility: The moderating effects of first-party justice perceptions and moral identity. *Personnel Psychology*, 66, 895–933. <https://doi.org/10.1111/peps.12030>
46. Secchi, D., Bui, Hong T. M. (2018). Group Effects on Individual Attitudes Toward Social Responsibility. *Journal of Business Ethics*, 149, 725-746. <https://doi.org/10.1007/s10551-016-3106-x>
47. Sosik, J., Koul, R., Cameron, J. (2016). Gender and contextual differences in social responsibility in Thai schools: a multi-study person versus situation analysis. *Journal of Beliefs & Values*, 38(1), 45-62. <https://doi.org/10.1080/13617672.2016.1237251>
48. Swami, V., Chamorro-Premuzic, T., Snelgar, R., Furnham, A. (2011). Personality, individual differences, and demographic antecedents of self-reported household waste management

behaviours. *Journal of Environmental Psychology*, 31(1), 21–26. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2010.08.001>

49. Tang, Z., Chen, X., Luo, J. (2011). Determining socio-psychological drivers for rural household recycling behavior in developing countries: a case study from Wugan, Hunan, China. *Environment and Behavior*, 43(6), 848–877. <https://doi.org/10.1177/0013916510375681>

50. Thornton, J.C. (2015). The effect of relationship quality on individual perceptions of social responsibility in the US. *Frontiers in Psychology*, 6, 781. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00781>

51. VanAntwerp, J., Bruxvoort, C., Plett, M., Wilson, D. (2011). Examining Calling as a Motivator in Career Decisions: A Comparison of Engineering Graduates from Secular and Christian Undergraduate Institutions. *Christian Engineering Education Conference Proceedings*, 63–78, Trinity Western University, Vancouver, June 29–July 1, 2011.

52. Walton, T., Austin, D. M. (2011). Pro-environmental behavior in an urban structural context. *Sociological Spectrum*, 31(3), 260-287. <https://doi.org/10.1080/02732173.2011.557037>

53. Wang, W., Fu, Y., Qiu, H., Moore, J.H., Wang, Z. (2017). Corporate Social Responsibility and Employee Outcomes: A Moderated Mediation Model of Organizational Identification and Moral Identity. *Frontiers in Psychology*, 8:1906. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01906>

54. Wray-Lake, L., K. Syvertsen, A., A. Flanagan, C., (2016). Developmental Change in Social Responsibility During Adolescence: An Ecological Perspective. *Developmental Psychology*, 52(1), 130–142. <https://doi.org/10.1037/dev0000067>

55. Wray-Lake, L., Rote, W., Gupta, T., Godfrey, E., Sirin, S. (2015). Examining correlates of civic engagement among immigrant adolescents in the United States. *Research in Human Development*, 12(1-2), 10-27. <https://doi.org/10.1080/15427609.2015.1010343>

56. Xie, J.H., Yang, G.Q., Guo, Z.X., Wang, G. (2021). Exploring the Influence Mechanism of Farmers' Organic Fertilizer Application Behaviors Based on the Normative Activation Theory. *Land*, 10 (11): 1111. <https://doi.org/10.3390/land10111111>

57. Yang, Q., Al Mamun, A., Gao, J.Z., Long, S.Y., Masud, M.M. (2023). Social entrepreneurial intention among working adults: An emerging country context. *Frontiers in Psychology*, 14:1123198. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1123198>

58. Yin, J., Singhapakdi, A., Du, Y. (2016). Causes and moderators of corporate social responsibility in China: The influence of personal values and institutional logics. *Asian Business & Management*, 15, 226-254. <https://doi.org/10.1057/s41291-016-0001>

59. You, J. (2012). Social Trust: Fairness Matters More Than Homogeneity. *Political Psychology*, 33(5), 701-721. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2012.00893.x>

Received: 08.10.2023

Accepted: 25.10.2023

СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Малімон Людмила

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

malimon.ludmila@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2964-6580>

Пашкіна Алла

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

Pashkina.Alla@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4798-2341>

Максимчук Олександр

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

maksymchukol@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0520-7914>

Мета. Встановити особливості вираженості психологічного благополуччя особистості в умовах військових дій та його зв'язок з характеристиками соціально-психологічної адаптації.

Методи. Методи теоретичного аналізу проблеми; емпіричного дослідження за допомогою комплексу психодіагностичних методик; методи математичної статистики: відсотковий і факторний аналіз.

Результати. Виявлено домінуючі характеристики соціально-психологічної адаптації осіб з різним рівнем психологічного благополуччя. Для осіб з низьким рівнем психологічного благополуччя характерне використання копінг-поведінки (як засобу подолання невизначеності та стресової ситуації) на засадах самоконтролю, втечі-уникнення та планування власних дій щодо проблемної ситуації, у той час як в осіб з високим рівнем психологічного благополуччя суттєво переважає стратегія прийняття відповідальності. В осіб з високим рівнем психологічного благополуччя високий показник загальної соціальної адаптованості формується завдяки широті охоплення сигналів соціуму, готовності до конструктивних дій задля досягнення цілей; в осіб з низьким рівнем психологічного благополуччя найнижчі показники за

критеріями стійкість емоційного переживання та точність орієнтації в соціальних очікуваннях,

За допомогою факторного аналізу виявлено факторну структуру симптомокомплексів соціально-адаптаційних характеристик респондентів з низьким, середнім та високим рівнями психологічного благополуччя.

Висновки. В осіб з низьким рівнем психологічного благополуччя переважають характеристики адаптації, які вказують більшою мірою на емоційне реагування (домінування прагнення до емоційного комфорту); в осіб з середнім рівнем психологічного благополуччя виражене ситуативне застосування поведінкових та когнітивних стратегій; в осіб з високим рівнем психологічного благополуччя суттєво переважає раціональний поведінковий компонент в характеристиках соціально-психологічної адаптації.

Ключові слова: психологічне благополуччя, соціально-психологічна адаптація, копінг-стратегії, кризові ситуації життєдіяльності.

Liudmyla Malimon, Alla Pashkina, Oleksandr Maksymchuk. Subjective well-being as a factor of social and psychological adaptation of a personality in the conditions of war.

Purpose. To establish the peculiarities of the severity of psychological well-being of an individual in the conditions of hostilities and its relationship with the characteristics of social and psychological adaptation.

Methods. Methods of theoretical analysis of the problem; methods of empirical research using a set of psychodiagnostic techniques; methods of mathematical statistics: percentage and factor analysis.

Results. The dominant characteristics of socio-psychological adaptation of people with different levels of psychological well-being are revealed. Persons with a low level of psychological well-being are characterized by the use of coping behavior (as a means of overcoming uncertainty and stressful situations) on the basis of self-control, escape-avoidance and planning their own actions in relation to a problem situation, while persons with a high level of psychological well-being are significantly dominated by the strategy of accepting responsibility. Individuals with a high level of psychological well-being have a high rate of general social adaptability due to the breadth of coverage of society's signals, readiness for constructive actions to achieve goals; individuals with a low level of psychological well-being have the lowest rates by the criteria of stability of emotional experience and accuracy of orientation in social expectations, The factor analysis revealed the factor structure of symptom complexes of social and adaptive characteristics of respondents with low, medium and high levels of psychological well-being.

Conclusions. Individuals with a low level of psychological well-being are dominated by adaptation characteristics that indicate a greater degree of emotional response (dominance of the desire for emotional comfort); individuals with an average level of psychological well-being are characterized by the situational use of behavioral and cognitive strategies; individuals with a high level of psychological

well-being are significantly dominated by the rational behavioral component in the characteristics of social and psychological adaptation.

Keywords: psychological well-being, socio-psychological adaptation, coping strategies, crisis situations of life.

Вступ. Проблема психологічного (суб'єктивного) благополуччя особистості сьогодні постає дуже гостро внаслідок тривалої травматизації, пов'язаної з війною і тими критичними стресогенними умовами життєдіяльності, в яких вже більше року перебуває наше суспільство. Війна вимагає від особистості значних ресурсів стресостійкості й витривалості, які дадуть змогу певною мірою адаптуватись до складних кризових ситуацій і витримати надзвичайно великі емоційні та нервово-психічні навантаження. Водночас, суб'єктивне відчуття благополуччя і прагнення до позитивного функціонування є важливою умовою повноцінного життя особистості й внутрішніми ресурсами емоційної стійкості й здатності до адаптації.

В оглядах досліджень, які присвячені суб'єктивному (психологічному) благополуччю, цей конструкт розглядається як складний феномен, що визначається такими факторами, як позитивні емоції, негативні емоції, життєва задоволеність та самооцінка (Diener, Suh, Lucas & Smith, 1999). У класичній моделі С. Ryff психологічне благополуччя забезпечують такі фактори: автономія, компетентність, особистісне зростання, позитивні стосунки з іншими, життєва мета, прийняття себе (Ryff, Keyes, 1995).

Дослідники С. Keyes, D. Shmotkin & С. Ryff розглядають два підходи до вивчення психологічного благополуччя: позитивний і негативний, і роблять висновок, що ці підходи є взаємодоповнюючими, і для досягнення оптимального благополуччя необхідно враховувати як позитивні, так і негативні аспекти життя (Keyes, Shmotkin & Ryff, 2002). В працях С. Ryff, В. Singer розглядається поняття евдемонії, яке можна визначити як стан повного психічного і емоційного благополуччя, що є результатом реалізації потенціалу людини, позитивного ставлення до життя та стійкості до труднощів (Ryff, Singer, 2008).

Р. Ryan, Е. Deci розглядають психологічне благополуччя в контексті теорії самодетермінації, стверджуючи, що задоволення базових психологічних потреб є важливим для психологічного

благополуччя (Ryan, Deci, 2000). Американська дослідниця С. Keyes в якості важливого аспекту психологічного благополуччя розглядає соціальне благополуччя, яке визначається такими факторами, як наявність близьких стосунків, відчуття приналежності до групи та підтримка з боку оточуючих (Keyes, 1998). В працях В. Fredrickson присвячених психологічному благополуччю особистості, виокремлено позитивні емоції як ресурси, які сприяють психологічному благополуччю (Fredrickson, 2013). М. Seligman стверджує, що психологічне благополуччя досягається не лише шляхом зменшення негативних емоцій, але й шляхом розвитку позитивних якостей, таких як впевненість у собі, оптимізм та стійкість до труднощів (Seligman, 2002).

Велика роль у дослідженні психологічного благополуччя належить українським дослідникам. Зокрема, В. Омелянська стверджує, що психологічне благополуччя є складним феноменом, який включає в себе емоційний, суб'єктивний, соціальний та адаптаційний компоненти (Омелянська, 2021). Б. Пахоль робить висновок, що психологічне благополуччя є складним феноменом, який може бути визначений як стан людини, який характеризується позитивними емоціями, самоприйняттям, самоактуалізацією, ефективним функціонуванням у соціальній сфері та адаптацією до навколишнього середовища (Пахоль, 2017).

Ю. Кашлюк розглядає психологічне благополуччя у зв'язку з такими показниками, як задоволеність життям, відсутність негативних переживань, загальна усвідомленість щодо життя і несуперечливість потреб і можливостей, уміння використовувати свої ресурси для досягнення значущих цілей, наявність соціальної підтримки та сприятливе соціальне оточення, благополуччя близьких і значущих людей, прийняття особистої відповідальності за власне життя, самоефективність і наявність змістотворчих перспектив (Кашлюк, 2016).

Протягом останнього року з'явилась низка досліджень щодо негативного впливу війни в Україні на психічне здоров'я та психологічне благополуччя населення, в яких зазначається, що навряд чи можна недооцінити «ширину» негативного впливу цієї війни, оскільки окремі наслідки будуть миттєвими, а інші виникнуть протягом більш тривалого періоду, а потім через покоління протягом наступних десятиліть (Лукомська, Мельник, 2018; Титаренко, 2018).

Дослідники М. Shevlin, Р. Hyland, Т. Karatzias зазначають, що «...міжнародна спільнота починає усвідомлювати людські втрати російської війни проти України, але рівень психологічного травми, з якою живуть українці, і шкоду, яку це завдасть їхньому психічному здоров'ю, ще належить визначити» (Shevlin, Hyland, Karatzias, 2022: 105). У вересні 2022 року в Україні презентували результати першого з початку повномасштабної війни дослідження психологічного стану населення, яке проводили методом онлайн-опитування на панелі Kantar Україна і яким було охоплено осіб віком 18–55 років у містах України з населенням понад 50 тис. осіб. Результати дослідження демонструють, що «...попри важкі обставини повномасштабної війни суб'єктивна оцінка психологічного благополуччя українців є досить високою — 6,7 бала з 9 можливих ... така ситуація свідчить про те, що фаза психологічної мобілізації в суспільстві у зв'язку з війною ще триває, але ресурсів для її подальшого підтримання може бракувати» (Результати, 2022).

Метою дослідження є виявлення особливостей вираженості психологічного благополуччя особистості в умовах військових дій та його зв'язку з характеристиками її соціально-психологічної адаптації.

Методи та процедура дослідження. Для реалізації мети дослідження застосовано методи теоретичного аналізу проблеми; методика емпіричного дослідження (тест-опитувальник соціальної адаптивності особистості (О. Саннікова і О. Кузнецова), методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда, опитувальник «Копінг-стратегії» (Р. Лазарус), методика «Шкала психологічного благополуччя», розроблена С. Ріфф та адаптована С. Карскановою) та методи математичної статистики, зокрема відсотковий розподіл частот, факторний аналіз за допомогою програмного забезпечення SPSS v.24.0 (IBM Corp. Released 2016). Дослідження проводилось з використанням платформи GoogleForms; вибірку дослідження склали 61 особа з різних регіонів України (49 жінок, 12 чоловіків, середній вік досліджуваних 36 років).

Обговорення результатів. Проаналізувавши дані, отримані за методикою діагностики психологічного благополуччя особистості (К. Ріфф), ми диференціювали вибірку на три підгрупи: респонденти з низьким (47 %), середнім (43 %) та високим рівнем благополуччя (10 %). Переважання тих або інших критеріїв благополуччя у респондентів з різним його рівнем представлено на рис.1.

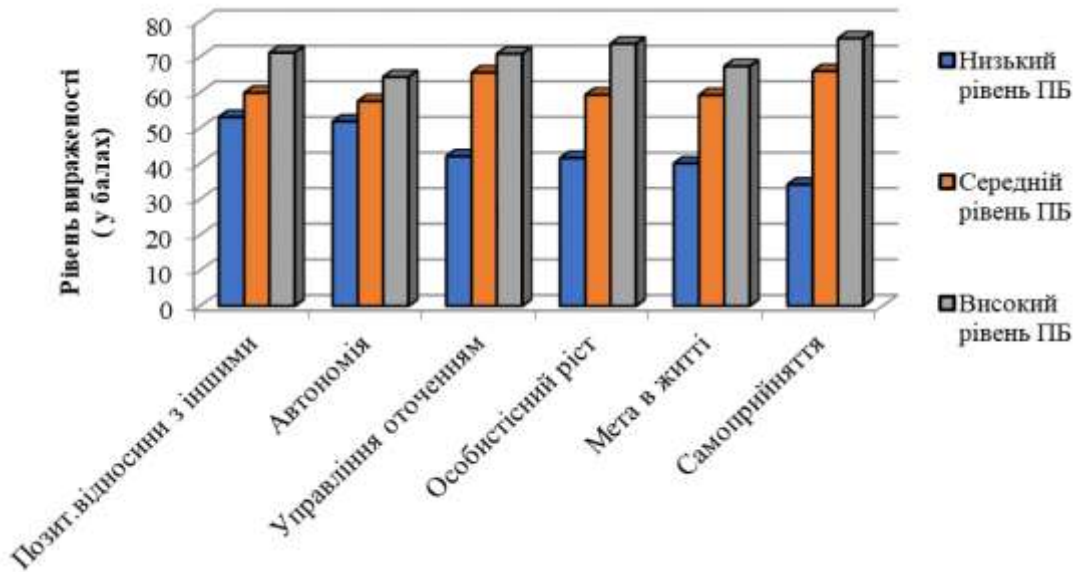

Рис. 1. Вираженість критеріїв психологічного благополуччя за методикою К. Ріфф

Отже, результати демонструють, що в осіб із *високим загальним рівнем* психологічного благополуччя найбільше вираженими є шкали «Особистісний ріст» і «Самоприйняття». Шкала особистісного росту демонструє, що людина сприймає себе «зростаючою» особистістю, яка постійно самореалізується; відчуває реалізацію свого потенціалу, спостерігає поліпшення в собі і своїх діях з плином часу; змінюється відповідно до своїх знань і досягнень. Шкала «Самоприйняття» характеризує досліджуваного як людину, що позитивно ставиться до себе, знає і приймає різні сторони свого «Я», включаючи гарні й погані якості, позитивно оцінює своє минуле.

У респондентів з *низьким рівнем* психологічного благополуччя основними складовими особистісного добробуту є позитивні відносини з іншими та автономія, що проявляється у здатності співпереживати, допускати прихильність і близькі стосунки з іншими, але водночас мати обмежену кількість близьких взаємин з оточуючими, не завжди бути відкритими; ситуативно залежати від думки й оцінки оточуючих. Низький рівень управління оточенням характеризує особу як людину, що зазнає труднощів в організації повсякденної діяльності, відчувається нездатною змінити або поліпшити життєві обставини, позбавлена почуття контролю над тим, що відбувається навколо неї; низькі показники особистісного росту свідчать про усвідомлення відсутності власного розвитку, самореалізації, відчуття нудьги й інтересу до життя, нездатність

встановлювати нові стосунки або змінювати свою поведінку; відсутність мети в житті пов'язана з тим, що людина позбавлена сенсу в теперішній час, має замало життєвих замислів, у неї відсутнє почуття спрямованості, вона не бачить сенсу в своєму минулому житті, не має перспектив або переконань, що визначають сенс майбутнього.

Наступним кроком вивчення характеристик соціально-психологічної адаптації осіб з різним рівнем психологічного благополуччя став процес факторного аналізу за допомогою методу головних компонент (Principal Components) з наступним варімакс-обертанням (Varimax). При проведенні факторного аналізу найважливішим й творчим процесом вважають завершальний етап роботи – інтерпретацію отриманих даних (факторів). Аналізуючи факторну матрицю, слід враховувати знаки факторних навантажень кожного складового компоненту фактору. У проведеному нами дослідженні факторний аналіз виконувався комп'ютерною програмою SPSS, у якій рівень значущості факторної ваги було встановлено на рівні не менше 0,6. Фактор, що виділений в результаті факторизації, становить сукупність тих змінних з числа включених в аналіз, котрі мають значущі навантаження та найбільшу кореляцію власне з цим фактором. Назви факторів запропоновано на основі першого елемента, який має найбільшу вагу та, відповідно, описує значну частину дисперсії даних у межах фактору.

Факторну структуру характеристик соціально-психологічної адаптації осіб з низьким рівнем психологічного благополуччя подано на рис. 2.

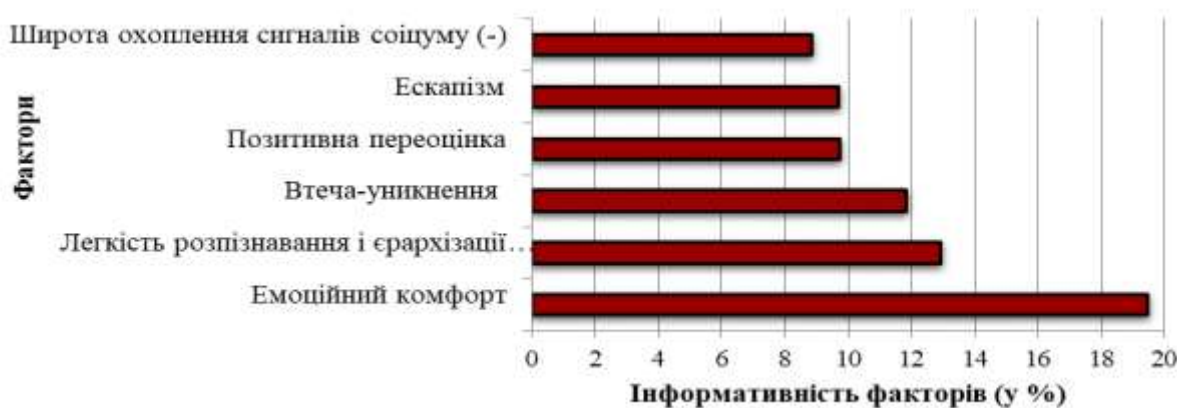

Рис. 2. Номінативно-інформативна факторна структура симптомокомплексу соціально-адаптаційних характеристик респондентів з низьким рівнем психологічного благополуччя

Отже, факторна структура симптомокомплексу соціально-адаптаційних характеристик осіб з низьким рівнем психологічного благополуччя вміщує передусім емоційний комфорт (з найбільшим факторним навантаженням), легкість розпізнавання і ієрархізації сигналів соціуму (ЛРСС-), втечу-уникнення, позитивну переоцінку, ескапізм і широту охоплення сигналів соціуму (ШОСС-).

Переважання у факторній структурі показника емоційного комфорту свідчить про виражене прагнення забезпечити комфорт і відчуття певності в своєму емоційному ставленні до дійсності, що оточує, предметів і явищ навколишнього світу, оскільки такі люди важко переносять дискомфорт і ситуації непевності, невизначеності. Низькі оцінки по шкалі (ЛРСС-) означають нездатність людини в адаптаційній ситуації здійснювати аналіз і виділяти в ній найбільш істотні сторони. Така людина при зустрічі з проблемами, з якимись зміними подовгу перебуває в стані невизначеності, розгубленості, не розуміє причин того, що відбувається, не вміє реально оцінити обстановку, не розрізняє головне і другорядне в ситуації, що змінилася. Шкала «Втеча-уникнення» вказує на уявне прагнення і поведінкові зусилля, спрямовані до втечі або уникнення проблеми. Шкала «Позитивна переоцінка» свідчить про зусилля щодо створення позитивного значення з фокусуванням на зростанні власної особистості і включає також релігійний вимір трактування того, щоб ситуація сприймалася якомога позитивніше і вбачався сенс в тому, що відбувається. Шкала «Ескапізм (уникнення проблем)» визначає рівень уникання проблемних ситуацій, ухиляння від них. Низькі значення параметра «Широта охоплення сигналів соціуму» (ШОСС-) свідчать про крайню невираженість здатності широко охоплювати дійсність і помічати, як на неї впливають нові фактори. У неочікуваних, адаптаційних ситуаціях така людина відрізняється вузькістю сприйняття. Помічає окремі фактори, при цьому випускаючи з уваги безліч інших, у тому числі, і об'єктивно важливих (наприклад, концентрується тільки на власних переживаннях, не помічаючи зовнішніх подій; в ситуації спілкування з багатьма людьми спрямовує увагу лише на одного тощо).

Факторну структуру характеристик соціально-психологічної адаптації осіб з середнім рівнем психологічного благополуччя подано на рис. 3.

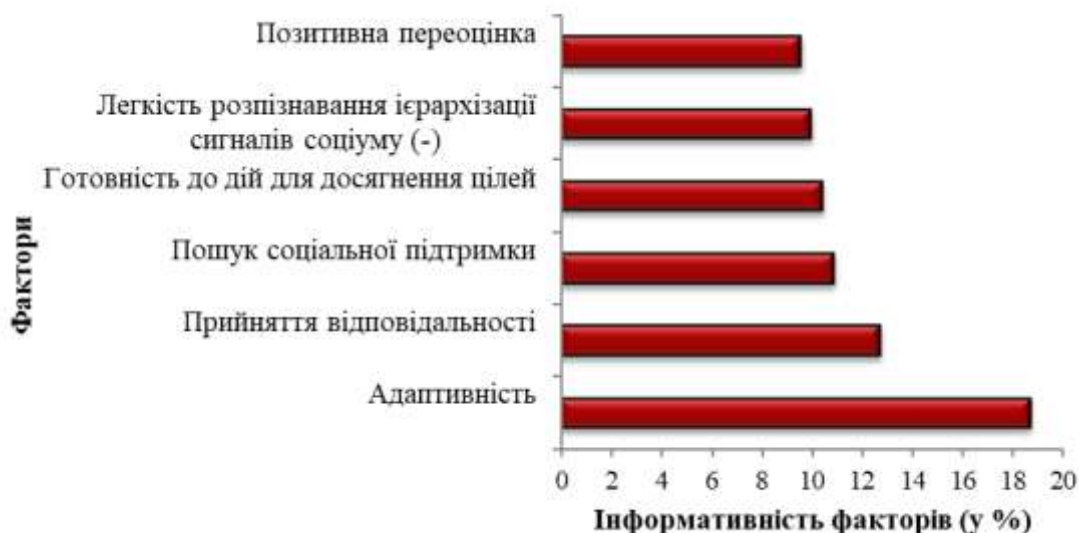

Рис. 3. Номінативно-інформативна факторна структура симптомокомплексу соціально-адаптаційних характеристик респондентів з середнім рівнем психологічного благополуччя

Переважає у факторній структурі показника адаптивності, що свідчить про досить високу здатність до адаптації осіб з середнім рівнем психологічного благополуччя. Це характеристика особистості, яка не схильна відчувати труднощі в адаптації. Ці люди швидко і легко включаються в нові види роботи, входять в нові групи. У складних, напружених ситуаціях досить легко відновлюються, адаптуються до проблеми, перестають її емоційно виділяти. Здатні ефективно діяти в несподіваних, нових ситуаціях і протистояти життєвим труднощам, стійкі до негативних емоційних впливів. У напружених (адаптаційних) ситуаціях, коли закономірно порушується стан внутрішньої рівноваги, вони здатні швидко відновлювати його за рахунок ефективної роботи адаптаційних механізмів. В цілому, адаптивну особистість можна назвати зрілою, реалістичною, ефективною, вільною від невротичних симптомів і, в результаті, соціально успішною.

Водночас, високий рівень адаптивності у факторній структурі осіб з середнім рівнем психологічного благополуччя поєднується з низькими значеннями за шкалою «Легкість розпізнавання та ієрархізації сигналів соціуму». Низькі оцінки по шкалі (ЛРСС-) означають нездатність людини в адаптаційній ситуації здійснювати її аналіз і виділяти в ній головне. Такі люди здатні тривалий час перебувати в стані невизначеності, розгубленості, не розуміти, що відбувається, не вміти реально оцінити обстановку.

З іншого боку, здатність брати на себе відповідальність (Шкала «Прийняття відповідальності») і розуміти свою роль в проблемі з супутньою спробою її розв’язання, а також здатність звертатися за допомогою (Шкала «Пошук соціальної підтримки») і готовність отримувати підтримку (інформаційну, дієву та емоційну) соціуму дає змогу таким людям долати труднощі і проявляти адаптацію в складних умовах життєдіяльності. Все це формує прагнення досягати мети (Шкала «Готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети» (ГДМ), що в профілі загальної адаптивності відрізняється здатністю діяти ефективно і продуктивно, досягати поставлених цілей і завдань. І останній компонент «Позитивна переоцінка» свідчить про здатність позитивного прогнозування, вміння концентруватися на позитивному переосмисленні ситуації, а також надавати позитивного забарвлення навіть критичним ситуаціям з пошуком сенсів, у тому числі на релігійній основі.

Факторну структуру характеристик соціально-психологічної адаптації осіб з високим рівнем психологічного благополуччя подано на рис. 4.

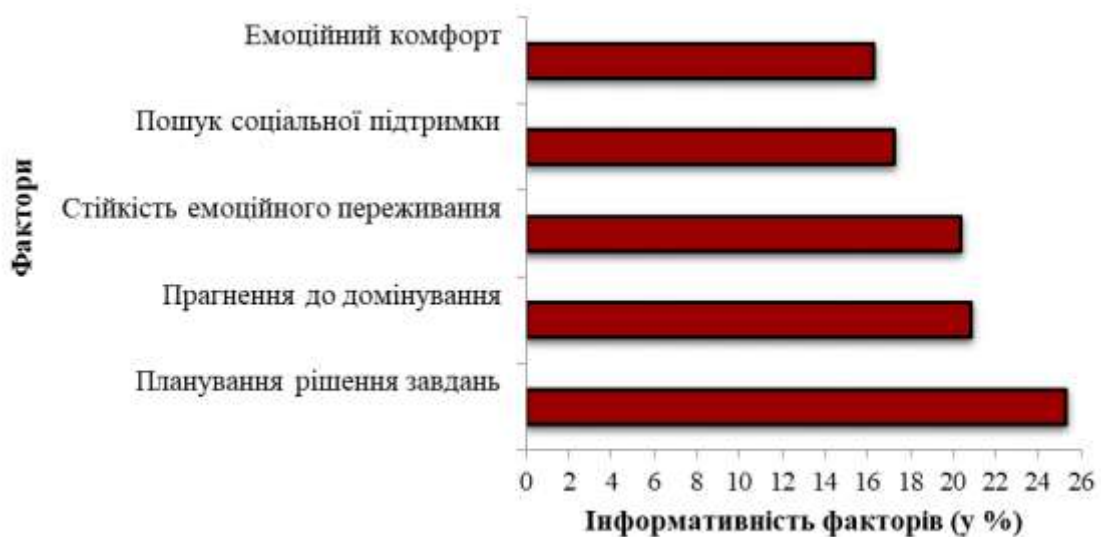

Рис. 4. Номінативно-інформативна факторна структура симптомокомплексу соціально-адаптаційних характеристик респондентів з високим рівнем психологічного благополуччя

Домінування у факторній структурі «Планування вирішення проблеми» свідчить про довільне фокусування зусиль досліджуваних на проблемі з метою зміни ситуації, що включає аналітичний підхід до розуміння проблеми. Шкала «Домінування» виявляє високий рівень прагнення до лідерства, керівництва у вирішенні завдань,

взяття відповідальності і найчастіше спробу залучити оточуючих і отримати допомогу у вирішенні особистісно значущих завдань

Водночас, фактор «Стійкість емоційного переживання» має як позитивні, так і негативні прояви. Високі значення за шкалою (СЕП+) свідчать про виражену схильність особистості зберігати емоційну стійкість в напружених адаптаційних ситуаціях. Однак, такі люди характеризуються ригідністю емоційних реакцій, поведінки в емоціогенних ситуаціях. Емоції, що виникають у такої особистості в напружених умовах, довгий час не втрачають своєї сили, що часто є (при високому рівні вираженості), з одного боку, стимулом у подоланні проблеми, а з іншого – може бути перешкодою в адаптаційному процесі. Особистість з переважаючим параметром СЕП+ відчуває серйозні труднощі в роботі з почуттями, не вміє стримувати емоційні експресивні реакції, прояв яких часто відбувається неадекватно до ситуації, що склалася.

Можна припустити, що негативні прояви стійкості (ригідності) емоційного переживання, які часто можуть певною мірою блокувати адаптацію, компенсуються пошуком соціальної підтримки і прагненням до емоційного комфорту, що дає змогу контролювати застрягання на негативних емоційних станах і сприяє кращій адаптації до кризових умов життєдіяльності.

Висновки та перспективи. За результатами емпіричного дослідження виявлено домінуючі характеристики соціально-психологічної адаптації осіб з різним рівнем психологічного благополуччя. Для осіб з низьким рівнем психологічного благополуччя характерне використання копінг-поведінки (як засобу подолання невизначеності та стресової ситуації) на засадах самоконтролю, втечі-уникнення та планування власних дій щодо проблемної ситуації, у той час як в осіб з високим рівнем психологічного благополуччя суттєво переважає стратегія прийняття відповідальності. Прагнення до домінування як один із факторів соціально-психологічної адаптації також значно вищий в осіб з високим рівнем психологічного благополуччя, що свідчить про їх прагнення до лідерства, керівництва у процесі вирішенні завдань.

Водночас, в осіб з низьким рівнем психологічного благополуччя найнижчі показники за критеріями стійкість емоційного переживання та точність орієнтації в соціальних очікуваннях, що вказує на схильність до зайвих коливань емоцій, емоційних зривів,

дезорганізації поведінки й часто детермінує труднощі в оцінці вимог та очікувань соціального середовища, у прогнозуванні можливих проблем взаємодії з оточенням, у виборі власної самостійної стратегії поведінки. В осіб з високим рівнем психологічного благополуччя високий показник загальної соціальної адаптованості формується завдяки широті охоплення сигналів соціуму, готовності до конструктивних дій задля досягнення цілей.

За допомогою факторного аналізу виявлено й проаналізовано факторну структуру симптомокомплексів соціально-адаптаційних характеристик респондентів з низьким, середнім та високим рівнями психологічного благополуччя. Встановлено, що в осіб з низьким рівнем психологічного благополуччя переважають характеристики адаптації, які вказують більшою мірою на емоційне реагування (домінування прагнення до емоційного комфорту), в осіб з середнім рівнем психологічного благополуччя виражене ситуативне застосування поведінкових та когнітивних стратегій, а в осіб з високим рівнем психологічного благополуччя суттєво переважає раціональний поведінковий компонент в характеристиках соціально-психологічної адаптації.

Література

1. Кашлюк, Ю. І. (2016). Основні чинники, які впливають на психологічне благополуччя особистості. *Проблеми сучасної психології*, 34, 170–186.
2. Лукомська, С. О., & Мельник, О. В. (2018). Психологічне благополуччя як чинник соціальної адаптації учасників АТО. *Актуальні проблеми психології*, 1(14), 233–242. <http://dx.doi.org/10.31812/psychology.v9i0.3718>
3. Омелянська, В. І. (2021). Концептуальний аналіз психологічного благополуччя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (1), 22-26. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.1.5>
4. Пахоль, Б.Є. (2017). Суб'єктивне та психологічне благополуччя: сучасні і класичні підходи, моделі та чинники. *Український психологічний журнал*, 1, 80-104.
5. Результати першого з початку повномасштабної війни дослідження психологічного стану населення. 14 вересня 2022. Ел. Ресурс: www.umj.com.ua/uk/novyna-233696-povnomasshtabna-vijna-nese-serjozni-zagrozi-dlya-psihologichnogo-zdorov-ya-i-blagopoluchchya-perevazhnoyi-bilshosti-naselennya
6. Титаренко, Т. М. (2018). Способи підвищення психологічного благополуччя особистості, що пережила травму. *Психологія: теорія і практика*, 1, 112–119. [http://dx.doi.org/10.31339/2617-9598-2018-1\(1\)-112-119](http://dx.doi.org/10.31339/2617-9598-2018-1(1)-112-119)
7. Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276-302. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>

8. Keyes, C. L. M. (1998). Social well-being. *Social Psychology Quarterly*, 61(2), 121-140. <http://dx.doi.org/10.2307/2787065>
9. Keyes, C. L. M., Shmotkin, D., & Ryff, C. D. (2002). Optimizing well-being: The empirical encounter of two traditions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6), 1007-1022. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.82.6.1007>
10. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68-78. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066x.55.1.68>
11. Ryff, C. D., Keyes, C.L.M. (1995). The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>
12. Ryff, C. D., & Singer, B. H. (2008). Know thyself and become what you are: A psychological perspective on eudaimonia. *Journal of Positive Psychology*, 3(1), 10-23.
13. Seligman, M. E. P. (2002). *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment*. New York: Free Press. <http://dx.doi.org/10.1017/s0360966900000426>
14. Fredrickson, B. L. (2013). Positive emotions broaden and build: A review of research on the broaden-and-build theory of positive emotions. *Advances in Experimental Social Psychology*, 47, 1-53. <http://dx.doi.org/10.1016/b978-0-12-407236-7.00001-2>
15. Shevlin, M., Hyland, P., & Karatzias, T. (2022). The psychological consequences of the Ukraine war: What we know, and what we have to learn. *Acta psychiatrica Scandinavica*, 146(2), 105–106. <https://doi.org/10.1111/acps.13466>

References

1. Kashliuk, Yu. I. (2016). Osnovni chynnyky, yaki vplyvaiut na psykholohichne blahopoluchchia osobystosti [The main factors that affect the psychological well-being of an individual]. *Problemy suchasnoi psykholohii – Problems of modern psychology*, 34, 170–186. [in Ukrainian].
2. Lukomska, S. O., & Melnyk, O. V. (2018). Psykholohichne blahopoluchchia yak chynnyk sotsialnoi adaptatsii uchasnykiv ATO [Psychological well-being as a factor of social adaptation of ATO participants]. *Aktualni problemy psykholohii – Actual problems of psychology*, 1(14), 233–242. <http://dx.doi.org/10.31812/psychology.v9i0.3718> [in Ukrainian].
3. Omelianska, V. I. (2021). Kontseptualnyi analiz psykholohichnoho blahopoluchchia [Conceptual analysis of psychological well-being]. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Psychology – Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Psykholohiia*, (1), 22-26. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.1.5> [in Ukrainian].
4. Pakhol B.Ie. (2017). Subiektyvne ta psykholohichne blahopoluchchia: suchasni i klasychni pidkhody, modeli ta chynnyky // Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal. – 2017. – № 1. – S. 80-104. [in Ukrainian].
5. Rezultaty pershoho z pochatku povnomasshtabnoi viiny doslidzhennia psykholohichnoho stanu naseleння [The results of the first study of the psychological state of the population since the beginning of the full-scale war]. 14 veresnia 2022. www.umj.com.ua/uk/novyna-233696-povnomasshtabna-vijna-nese-serjozni-zagrozi-dlya-psiologichnogo-zdorov-ya-i-blagopoluchchya-perevazhnoyi-bilshosti-naseleння [in Ukrainian].
6. Tytarenko, T. M. (2018). Sposoby pidvyshchennia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti, shcho perezhyla travmu [Ways to increase the psychological well-

being of a person who has survived a trauma]. *Psykhohohiia: teoriia i praktyka – Psychology: theory and practice, 1*, 112–119. [http://dx.doi.org/10.31339/2617-9598-2018-1\(1\)-112-119](http://dx.doi.org/10.31339/2617-9598-2018-1(1)-112-119) [in Ukrainian].

7. Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin, 125*(2), 276-302. <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>

8. Keyes, C. L. M. (1998). Social well-being. *Social Psychology Quarterly, 61*(2), 121-140. <http://dx.doi.org/10.2307/2787065>

9. Keyes, C. L. M., Shmotkin, D., & Ryff, C. D. (2002). Optimizing well-being: The empirical encounter of two traditions. *Journal of Personality and Social Psychology, 82*(6), 1007-1022. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.82.6.1007>

10. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist, 55*(1), 68-78. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066x.55.1.68>

11. Ryff, C. D., Keyes, C.L.M. (1995). The Structure of Psychological Well-Being Revisited. *Journal of Personality and Social Psychology, 69*(4), 719–727. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>

12. Ryff, C. D., & Singer, B. H. (2008). Know thyself and become what you are: A psychological perspective on eudaimonia. *Journal of Positive Psychology, 3*(1), 10-23.

13. Seligman, M. E. P. (2002). *Authentic happiness: Using the new positive psychology to realize your potential for lasting fulfillment*. New York: Free Press. <http://dx.doi.org/10.1017/s0360966900000426>

14. Fredrickson, B. L. (2013). Positive emotions broaden and build: A review of research on the broaden-and-build theory of positive emotions. *Advances in Experimental Social Psychology, 47*, 1-53. <http://dx.doi.org/10.1016/b978-0-12-407236-7.00001-2>

15. Shevlin, M., Hyland, P., & Karatzias, T. (2022). The psychological consequences of the Ukraine war: What we know, and what we have to learn. *Acta psychiatrica Scandinavica, 146*(2), 105–106. <https://doi.org/10.1111/acps.13466>

Received: 29.09.2023

Accepted: 18.10.2023

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЛІТАРНОГО САМОПРИЙНЯТТЯ КУРСАНТІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ

Маслюк Андрій

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна
andrumia@ukr.net

ORCID : <https://orcid.org/0000-0002-0530-9969>

Оржешко Дмитро

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
м. Київ, Україна
d.orgeshko@ukr.net

ORCID : <https://orcid.org/0009-0004-0371-5156>

Мета статті – здійснити аналітичне вивчення психологічних особливостей мілітарного самоприйняття особистості, зокрема в курсантів військових закладів.

Методи та процедура дослідження. Для забезпечення виконання й досягнення мети дослідження ми застосували методи науково-теоретичного вивчення проблеми : аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, що дозволило констатувати особливості досліджуваного явища – мілітарного самоприйняття сучасних курсантів.

Результати. Проблему мілітарного самоприйняття розглядається у широкому контексті науково-психологічних досліджень, присвячених психологічним особливостям військових. Мілітарне самоприйняття трактується як один з провідних компонентів самосвідомості особистості. Воно базується на самопізнанні і створює передумови для формування саморегуляції, саморозвитку, самореалізації та самоактуалізації у військовій справі. Мілітарне самоприйняття розуміється як емоційно-оцінний, когнітивний і поведінковий компоненти самосвідомості, що проявляються в позитивному ставленні людини, яка обрала своєю професією військову діяльність, до самої себе і прийняття себе на рівні усвідомленої та засвоєної мілітарної суб'єктності.

Висновки. Позитивне самоприйняття курсантів військових закладів формується насамперед завдяки здатностям до багатогранної рецепції себе на рівні тілесності, соціальності, духовності тощо. Сформоване мілітарне самоприйняття дає підстави курсантові стати адаптивнішим, сильнішим та успішнішим у військовій підготовці й особистісному зростанні. Прийняття

себе на рівні статусно-рольового і тілесного ототожнення як «людини в мундирі» виступає запорукою формування у курсанта адекватного мілітарного самоприйняття, а також впевненості, відваги, гордості, патріотизму та інших просоціальних рис.

Ключові слова: курсанти, військові заклади, самосвідомість, мілітарна ідентичність, рецепція власного Я, мілітарне самоприйняття, основні параметри мілітарного самоприйняття.

Andriy Masliuk, Dmutro Orzheshko. Psychological peculiarities of military self-acceptance of cadets of military institutions.

Purpose of the article is to carry out an analytical study of psychological features of military self-acceptance of the individual, in particular, among cadets of military institutions.

Methods. In order to ensure the fulfilment and achievement of the research goal, we applied the methods of scientific and theoretical study of the problem: analysis, synthesis, generalization, abstraction, which allowed us to ascertain the peculiarities of the studied phenomenon - the military self-acceptance of modern cadets.

Results. The problem of military self-acceptance is considered in the broad context of scientific and psychological research devoted to the psychological characteristics of the military. Military self-acceptance is interpreted as one of the leading components of an individual's self-awareness. It is based on self-knowledge and creates prerequisites for the formation of self-regulation, self-development, self-realization and self-actualization in military affairs. Military self-acceptance is perceived as emotional-evaluative, cognitive and behavioral components of self-awareness, which are manifested in the positive attitude of a person who has chosen military activity as his profession, towards himself and self-acceptance at the level of conscious and assimilated military subjectivity.

Conclusions. Positive self-acceptance of cadets of military institutions is formed primarily due to the ability to multifaceted self-reception at the level of physicality, sociality, spirituality, etc. The formed military self-acceptance gives the cadet grounds to become more adaptable, stronger and more successful in military training and personal growth. Self-acceptance at the level of status-role and physical identification as a «man in a uniform» serves as a guarantee for the formation of an adequate military self-acceptance in a cadet, as well as confidence, courage, pride, patriotism and other prosocial traits.

Keywords: cadets, military institutions, self-awareness, military identity, reception of one's self, military self-acceptance, basic parameters of military self-acceptance.

Вступ. Складні реалії вітчизняного соціуму, який в умовах російсько-української війни зазнає істотних екзистенційних, геополітичних, ментальних, економічних, соціокультурних та інших змін, засвідчують помітне зростання агресивності, що зумовлює

нагальну актуальність вивчення проблем мілітарної свідомості/самосвідомості людини. Непередбачуваний, травмогенний і кризовий перебіг життєдіяльності в екстремальних умовах, загрози для особистісної безпеки, переживання за долю дітей, сім'ї, країни болісно і травмогенно торкаються свідомості й діяльності громадян нашої держави, породжуючи розбалансованість психоемоційного світу і когнітивних моделей його пояснення. Мегафактор війни повсякчасно детермінує і дуже негативно впливає на функціонування самосвідомості людини, ускладнюючи розвиток адекватного самооцінювання, багатогранного образу Я, збалансованої Я-концепції, особистісного і соціального ототожнення. Становлення позитивного, оптимістичного, різнобічного самоприйняття внаслідок підвищеної тривожності і фрустрованості особистості, що живе у хронотопі війни, теж відбувається дуже складно й неоднозначно.

Окремого наукового значення набуває вивчення психологічних особливостей розвитку мілітарного самоприйняття в курсантів військових закладів України, оскільки вони, перебуваючи на юнацькому етапі онтогенезу, мають низку викликів як вікового, так і соціального характеру. Курсанти як майбутні офіцери, які повинні незабаром стати командирами вайськових підрозділів, є дуже цінною і навіть певною мірою елітарною частиною українського війська. Впевнене, адекватне, позитивне й оптимістичне самоприйняття молоді людини у вимірах мілітарного самоусвідомлення та військової фахової підготовки постає істотною запорукою посилення патріотизму, професіоналізму, боєздатності нашої армії. У процесі навчання у військових закладах зазвичай відбувається поглиблене самоусвідомлення курсантів в особистісному, військово-фаховому, компетентнісному, морально-духовному, патріотичному та інших векторах.

Мета статті – здійснити аналітичне вивчення психологічних особливостей мілітарного самоприйняття особистості, зокрема в курсантів військових закладів.

Методи та процедура дослідження. Для забезпечення виконання й досягнення мети дослідження ми застосували методи науково-теоретичного вивчення проблеми : аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування, що дозволило констатувати особливості

досліджуваного явища – мілітарного самоприйняття сучасних курсантів.

Обговорення результатів. Проблему мілітарного самоприйняття доцільно розглядати у широкому контексті науково-психологічних досліджень, присвячених психологічним особливостям військових, адже виконувана ними специфічна військова діяльність (як і професійна підготовка до неї) породжує дуже багато як закономірностей, так і парадоксів.

На думку Н. Коструби, дуже важливого значення набуває необхідність вивчення психічного здоров'я військовослужбовців, оскільки від рівня стабільності і функціональної спроможності їхніх психофізичних і морально-духовних станів часто може залежати життя багатьох людей, причому як учасників бойових дій, побратимів, так і цивільних людей, зокрема членів сімей. Вчена наголошує, що серед найтипівіших травмівних для психічного здоров'я військових станів і чинників виступають посттравматичні стресові розлади, тривожно-депресивні дисфункції, переживання горя і моральної травми, а також надмірне самокартання через почуття провини, яке може навіть зумовлювати суїцидальні тенденції. Усвідомлення себе як людини, що спроможна подолати негативні наслідки фізичних і психічних травм, набутих унаслідок руйнівного впливу війни, позитивне прийняття себе у нових видозмінених реаліях, станах, ролях і статусах – шлях до якомога швидшого зцілення від страхів і вигорань та налаштування на оптимістичні траєкторії життєвого шляху (Коструба, 2023).

Мілітарне самоприйняття доцільно розглядати в широкому контексті мілітарної ідентичності. А. Артеменко, К. Батаєва у соціологічному дискурсі здійснили вивчення мілітарної ідентичності та соціальної адаптації ветеранів АТО/ООС. Авторки запропонували концептуалізацію феномену мілітарної ідентичності, висвітлили чинники, які впливають на формування стійкого, ситуативного та несформованого типів мілітарної ідентичності ветеранів, а також розкрили цілу низку проблем і контекстів соціальної адаптації комбатантів. Запропоновано цікаве визначення терміну «мілітарної ідентичності» – «це результат соціальної ідентифікації актора з армією чи військовими групами, який є наслідком інтерналізації цінностей і норм, прийнятих в армійському/мілітарному полі» (Артеменко, Батаєва, 2022, с.7). Згадані дослідниці пропонують

активно застосовувати у наукових дослідженнях поняття «мілітарна ідентичність», оскільки воно певною мірою і багатозначне, і конкретне. Констатовано такі основні її значення: 1) армійська ідентичність, яка співмірна насамперед із проходженням служби в в армії, збройних силах; 2) військова ідентичність, яка маркується у першу чергу в людини, яка воювала, брала участь у військових операціях; 3) ідентичність військовослужбовця, якою позначається ототожнення з військовою справою, причому як теперішньою, так і минулою. Також висвітлено основні сингіфікативні параметри і своєрідні маркери мілітарної ідентичності, що проявляються у таких вимірах і формулюваннях : «я – професійний військовослужбовець», «я – військовослужбовець української армії», «я – захисник батьківщини», «я – доброволець», «я – піхотинець», «я – артилерист» тощо (Артеменко, Батаєва, 2022).

Вважаємо, що така ототожнювальна мілітарна самоназва, наприклад, «я – військовий», «я – воїн», «я – спеціаліст певної військової професії (льотчик, танкіст, сапер, розвідник тощо), є свідченням приналежності до військового фаху й аргументованим доказом власного добровільного позначення, бачення і прийняття себе у статусно-рольових і функціональних вимірах мілітарного самоприйняття.

R. Johansen, J. Laberg, M. Martinussen, вважають, що мілітарна ідентичність перебуває у щільному зв'язку з домінантними цілями, цінностями і завданнями збройних сил, а також наголошують, що якраз у ній концентрована сутність мотивованості рядових і офіцерів на їхню інтерналізацію. Інтерналізація трактується дослідниками як прийняття людиною певного набору й репертуару встановлених іншими людьми норм, вартостей, ролей завдяки різним інституціям і механізмам військової соціалізації (у даному випадку – військові формування, підрозділи, заклади тощо) (Johansen, Martinussen, & Kvilvang, 2016).

Також R. Johansen, J. Laberg, M. Martinussen диференціювали чотири основні модифікації мілітарної ідентичності : ідеалістичну, професійну, військову (Warriorism) й індивідуалістичну та зазначили, що кожна з них по-різному набувається людиною в залежності від її вікових, соціальних та інших параметрів (Johansen, Laberg, Martinussen, 2013).

На думку U. Wagner, J. Stellmacher, O. Christ, P. Tissington можна виокремити три основні форми мілітарної ідентичності: 1) ототожнення з власною кар'єрою в армії; 2) ідентифікація з певним родом військ, армійським підрозділом (піхота, флот, військово-повітряні сили, розвідка, артилерія тощо); 3) набуття тотожності з армією загалом (офіцер, рядовий, сержант, командир тощо) (Wagner, Stellmacher, Christ, & Tissington, 2005).

В. Зливков детально аналізує специфіку євроінтеграційного вектору становлення мілітарної ідентичності українців, що особливо актуально в осмисленні психологічної сутності стратегічних спрямувань нашого народу в умовах війни. Прийняття себе як людини, приналежної до європейської цивілізаційно-культурної ніші, що перемагає/перемогла чужинця-агресора, є потужним мотиватором до впевненого й адекватного самоототожнення (Зливков, 2022).

На думку J. Daley, розуміння військовими базових конструктив етнічної ідентичності, ототожнення і прийняття себе членом певної етнospільноти й нації виступає беззаперечною підставою для цілісного загального самоусвідомлення як на особистісному рівні, так і у військово-фаховій самореалізації (Daley, 1999).

У соціально-психологічному континуумі «збройні сили – суспільство» Zirker Daniel, Danopoulos P. Constantine розглядають психологічні особливості військових як окремої етнічної або квазіетнічної ідентичності у країнах, що розвиваються. Констатовано, що квазіетнічне ототожнення може амбівалентно впливати на формування особистісного і мілітарного самоприйняття (Zirker, Danopoulos, 2008).

Здійснивши вивчення феноменології здоров'я в контексті військової поведінки, S. Lancaster та R. Hart стверджують, що психологічне функціонування людини відбувається істотно якісніше і результативніше, якщо сформована достатня військова ідентичність і прийняття себе як мілітарної особистості. Завдяки створеній шкалі ідентичності воїна, науковці за допомогою онлайн-опитувань ветеранів дослідили, що ветерани з більшою симптоматикою показали вищі бали за підшкалами взаємозв'язку та бачення військових як сім'ї. Прийняття себе як члена певної відокремленої мілітарної спільноти посилює самоусвідомлення й самооцінку військових (Lancaster, Hart, 2015).

Morgan Louise & Aldington Dominic пишуть, що хронічний біль, посттравматичний стресовий розлад і моральні травми у військових ветеранів досить часто породжують страждання та сприйняття себе як скомпрометованої особистості, яка значну кількість життєвої енергії витрачає на подолання наслідків стигматизації (Morgan, Aldington, 2021).

S. Atherton висвітлює цікавий ракурс маскулінного самоприйняття, зокрема у плані своєрідного одомашнення чоловічої ідентичності, що відбувається у військових британській армії внаслідок їхнього повторного вступу у цивільне життя (Atherton, 2009).

Вважаємо, що *мілітарне самоприйняття доцільно трактувати як один з провідних компонентів самосвідомості особистості, який, базуючись на самопізнанні, створює передумови для формування саморегуляції, саморозвитку, самореалізації та самоактуалізації у військовій справі.* Психологічну сутність мілітарного самоприйняття варто розглядати у широкому контексті мілітарної самосвідомості особистості, зокрема самостійності, самоконтролю, саморегуляції, самоорганізації, самоствердження тощо з урахуванням підвищеної екстремальності військової діяльності.

Услід за теоретико-емпіричними концептами поглядів А. Рое, М. Siegelman щодо феноменології самоакцептації особистості (Roe, Siegelman, 1963) та їхнім творчим розвитком у вітчизняній психології (Гошовська, 2015; 2021; Гошовський, 2008; Візнюк, 2018) ми вважаємо, що *мілітарне самоприйняття доцільно розглядати як позитивне емоційно-ціннісне настановлення людини на себе, що формується під впливом акцептуючих настановлень інших щодо неї в процесі її соціалізації у військових умовах і соціодовкіллі, зокрема військовому навчальному закладі.*

На нашу думку, мілітарне самоприйняття здатне проявлятися з різною мірою вираженості й інтенсивності, тому його межі можуть містити як сильно виражене й повномірне прийняття себе у військовому просторі, часі, образі, традиціях, ритуалах, функціях тощо, так і слабо виражене самоприйняття (наприклад, лише утилітарно-речова привабливість самоакцептації власної зовнішності завдяки красивій військовій формі). Усі наші дослідницькі студії спрямовані на детальне теоретико-емпіричне вивчення феноменології мілітарного самоприйняття курсатнів військових закладів.

О. Вое та Н. Bergstøl здійснили розгляд теоретичних і практичних аспектів самоефективності у військових курсантів і відзначили, що серед різних важливих компонентів одне з найістотніших місць посідає позитивне самоприйняття. Впевнене й адекватне прийняття власного Я, адекватне самооцінювання дають змогу майбутнім офіцерам бути ефективними як у навчанні, так і згодом на службі (Вое, Bergstøl, 2017).

Л. Urbański відзначає, що серед різноманіття виховних функцій офіцерської вищої школи виокремлюється одна з найважливіших – сприяння повномірному ототожненню слухачів з мілітарною професією, навіювання соціально значущої екзистенційно оборонної ваги професії офіцера як успішного й результативного керівника військовослужбовцями. Самоусвідомлення курсанта, прийняття ним себе як майбутнього гідного офіцера завдяки набуттю своєї «офіцерської ідентичності» виступає базовим виховним завданням і результатом вищої військової школи (Urbański, 2004).

Д. Snider та Л. Matthews у розлогіму науковому дослідженні зазначають, що майбутнє армійської професії залежить поміж іншого від якості підготовки професійних офіцерських кадрів у військових академіях. Прийняття людиною себе в контексті мілітарної готовності як професіонала сприяє її кращій і результативнішій підготовці до виконання надскладних завдань в умовах потенційних воєнних дій. Повномірне самоототожнення майбутніх офіцерів з військовим фахом виступає запорукою як їхнього успішного мілітарного самоствердження, так і плідної мілітарно-професійної самореалізації (Snider, Matthews, 2012).

У монографічному дослідженні аксіологічних вимірів функціонування сучасних польських збройних сил Н. Spustek, М. Bodziany, М. Smolarek, М. Gołębiowski поміж різних розділів, в яких описані базові принципи функціонування армії в реаліях сучасних соціально-політичних та економічних змін, ключовою цінністю визначають «громадянина у формі». Прийняття себе як людини в мундирі закладається у військових академіях, а такі визначальні параметри як військова дисципліна, військова освіта і виховання формують систему цінностей у сучасну мінливу епоху та дозволяють оволодіти соціальною роллю воїна як основи успішності всієї армії (Spustek, Bodziany, Smolarek, Gołębiowski, 2012).

У дослідженні М. Marcinkowski здійснено соціолого-педагогічне вивчення ціннісно-моральних настановлень слухачів військових шкіл і зазначено потужний соціалізаційно-культурологічний ефект, який справляє мілітарно орієнтована освіта на самосвідомість молодих людей. Набуття вартостей оборони національної держави, культивування духу патріотизму, висвітлення історичної тягlosti про значущість професії військового зумовлює появу в курсантів технік і тактик налаштованості на якісне оволодіння таким потрібним фахом. Безперечно, впродовж мілітарної едукaції відбувається процес набуття професійного ототожнення й особистісного самоосмислення та прийняття себе у поціновуваних військових ролях і статусах («курсант», «кадет», «військовий», «майбутній офіцер» тощо) (Marcinkowski, 2012).

Bekesiene Svajone відзначає, що існують прямі й опосередковані зв'язки між рисами особистості та військовою і академічною успішністю курсантів. Здобуття офіцерської освіти у військових академіях є дуже складним як фізичним, так і психологічним випробуванням, а після закінчення навчання курсанти повинні бути готові керувати в екстремальних умовах. Тому важлива роль повинна відводитися формуванню в них спроможностей до самоефективності. Крім когнітивних здібностей і навичок, які передбачають успішність в академічному та професійному середовищі, не менш важливим є позитивне самоприйняття, яке стимулює особистісну продуктивність (Bekesiene, 2023).

Н. Храбан пише, що серед актуальних питань психологічного благополуччя молоді під час навчання за військовим профілем дуже важливим є віднайдення ними себе у складних міжособистісних диспозиціях і внутрішньопсихологічних пошуках. Оскільки у життєвій схемі курсантів тісно збігаються глобальний та ситуативний сенси, то у процесі вироблення самоприйняття можливі різні кризово-стресової ситуації та випробування. Актуалізація життєвої мети, покращення виконання військового обов'язку, активне долання конкретних стресогенних факторів виступають основою позитивного прийняття себе як сучасного успішного курсанта з поціновуваного і престижного військового освітнього закладу (Храбан, 2023).

Р. Невзоров відзначає, що у майбутніх льотчиків системи вищої військової освіти України «Я-концепція» пілота виступає потужним мотиваційним чинником формування професійних льотних

компетентностей. Дослідником висвітлено динамічні аспекти психоемоційних стереотипів, настановлень і раціональних компонентів професійного самоусвідомлення упродовж навчання у вищій школі, зокрема під час тренажерної підготовки. Констатовано, що суб'єктивне бачення себе як високопрофесійного і високомотивованого фахівця вибудовується у курсантів через набуття достатнього інтеріоризованого суб'єктивного «Я-образу» пілота. Він вміщує дуже складний і багатогранний симбіоз : ірраціональну суб'єктивну складову, раціонально суб'єктивний і раціонально об'єктивний компоненти (Невзоров, 2018).

Здійснене О. Воеа та Т. Holtha різнобічне вивчення самосвідомості у військовослужбовців з високим ступенем лідерства дало змогу виокремити сензитивний етап у генезі цього явища – навчання в академії. Оскільки для військового офіцера важливо усвідомлювати свою бажану лідерську поведінку, то вже на етапі курсантства закладаються базові конструкти цього явища, базованого, до речі, насамперед на позитивних самооцінці та самоприйнятті. Дослідивши рівень самосвідомості курсантів Норвезької військової академії щодо лідерської поведінки та як це співвідноситься з уявленнями інших про таку ж лідерську поведінку, науковці встановили дуже важливу роль позитивного прийняття себе як успішного лідера. Натомість самоприйняття на рівні транзакційного нелідерства послаблює особистісний потенціал майбутнього військового командира-лідера. Курсанти розсилали опитувальник розвитку лідерства (DLQ), який вимірює ступінь розвитку лідерства, а також ступінь транзакційного лідерства та нелідерства, своїм командирам, колегам і підлеглим, щоб отримати від них зворотний зв'язок щодо їхньої лідерської поведінки. Вдалося встановити, що курсанти отримали нижчі оцінки як за лідерство в розвитку, так і за позитивні сторони транзакційного лідерства та вищі як за негативні сторони транзакційного лідерства, так і за нелідерство порівняно з їхніми респондентами. Оскільки в оцінках, які курсанти поставили собі самі, вони отримали досить високі бали щодо лідерства в розвитку та позитивних сторін транзакційного лідерства, і досить низькі за негативні сторони транзакційного лідерства та нелідерства, то дослідники вважають, що курсанти загалом мають високий ступінь самосвідомості (Воеа, Torill, 2015).

Ю.В. Александров, розкриваючи психологічні особливості самосвідомості курсантів військового вищого навчального закладу, стверджує своєрідність їхнього професійного самоусвідомлення. Курсанти сприймають себе не лише як суб'єкта навчально-професійної діяльності, але й активно ототожнюють себе із майбутнім військово-професійним фахом. Зазначено, що курсантам притаманний не дуже високий рівень вираженості рефлексивного Я, а також вони менше сумніваються щодо рецепції власного Я та вибору майбутньої професії. Встановлено, що курсанти проявляють більшу схильність до полярних оцінок, дихотомійності мислення, ніж їхні цивільні однолітки. Загалом, у них констатовано чітку вираженість особистісної ідентичності та багатогранну повномірність самоприйняття (Александров, 2016).

Висновок. Поміж багатоманіття сучасних науково-психологічних студій окремого дослідницького статусу набуває мілітарне самоприйняття, яке, будучи полімодальним утворенням, маркує прийняття особистістю самої себе у часто неадекватних і спотворених умовах воєнної дійсності.

Ми вважаємо, що сутнісну феноменологію мілітарного самоприйняття варто відшукувати у широких контекстах самосвідомості людини, зокрема з урахуванням особливостей самоосмислення, самосприймання, саморегуляції самоствердження, самореалізації тощо.

Завдяки мілітарному самоприйняттю відбувається розвиток рефлексії людини як спроможності зрозуміти реальний стан справ під час війни та віднайти сили і здатності взяти відповідальність за те, щоб зберегти і віднайти сенс свого буття. Структура позитивного самоприйняття формується насамперед завдяки здатностям особистості до багатогранної рецепції себе на рівні тілесності, соціальності, духовності тощо.

Сформоване позитивне мілітарне самоприйняття дає підстави військовому стати адаптивнішим, виживальнішим, успішнішим, сильнішим, тобто чинити спротив як імовірній внутрішньопсихологічній невпевненості, тривожності, боязкості, так і застосовувати копінг-стратегії для подолання несприятливих психостанів в умовах воєнного часу.

Набуття курсантами своєрідної «офіцерської ідентичності», прийняття себе на рівні статусно-рольового і тілесного ототожнення

як «людини в мундирі» постають запорукою формування в них як успішного й адекватного мілітарного самоприйняття, так і впевненості, відваги, гордості, патріотизму тощо.

Перспективи дослідження вбачаємо у проведенні розгалужених емпіричних студій з метою констатації особливостей прояву мілітарного самоприйняття в курсантів військових закладів та їхніх однолітків із цивільних закладів вищої освіти, в здійсненні порівняльного аналізу особливостей прояву мілітарного самоприйняття в курсантів за диференціалами «різнотипиний навчальний військовий заклад», «вік», «стать», «досвід участі в бойових діях», а також у розробці програми тренінгу оптимізації мілітарного самоприйняття особистості.

Література

1. Александров, Ю.В. (2016). Особливості самосвідомості курсантів військового вищого навчального закладу. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України: матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 8 квітня 2016 р.)*. (с. 36–39). Харків.
2. Артеменко, А., Батаєва, К. (2022). Мілітарна ідентичність та соціальна адаптація ветеранів АТО/ООС: монографія. Харків: Вид-во ХГУ «НУА».
3. Візнюк, Ю. М. (2018). Самоприйняття як чинник розвитку соціальної ідентичності особистості в умовах сімейної депривації. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук*. Северодонецьк
4. Гошовська, Д. (2015). Позитивна самоакцептація як сприятливий чинник ревіталізації особистості (фемінінний аспект). *Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. статей*. Т.2. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки. 36–41.
5. Гошовська, Д. (2021). Психогенеза фемінінної самоакцептації дівчаток-підлітків: монографія. Луцьк : ПП Іванюк В.П.
6. Гошовський, Я. (2008). Ресоціалізація депривованої особистості : монографія. Дрогобич : Коло.
7. Зливков, В.Л. (2022). Євроінтеграційний вектор становлення мілітарної ідентичності українців. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. Спецвипуск*. 47–54. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.7>
8. Коструба, Н. (2023). Психічне здоров'я військовослужбовців. *Психологічні перспективи*, 41, 120–132. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-kos>
9. Невзоров, Р.В. (2018) «Я-концепція» пілота як мотиваційний чинник формування професійних льотних компетентностей майбутніх пілотів у системі вищої військової освіти України. *Advanced Linguistics*, 1, 51–57.
10. Храбан, Н.Є. (2023). Актуальні питання психологічного благополуччя молоді під час навчання за військовим профілем: приклад України. *Вища освіта*. 1(22), 51–66. <http://dx.doi.org/10.32987/2617-8532-2023-1-51-66>
11. Atherton, S. (2009). Domesticating military masculinities: Home, performance and the negotiation of identity. *Social and Cultural Geography*, 10(8), 821–836. <https://doi.org/10.1080/14649360903305791>
12. Bekesiene Svajone (2023). Impact of personality on cadet academic and military performance within mediating role of self-efficacy. *Front. Psychol. Sec. Positive Psychology*. 14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1266236>

13. Boe, O., & Bergstol, H-O. (2017). Theoretical and Practical Aspects of Self -Efficacy in Military Cadets. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 16(7), 10–29.
14. Boea, O., Holtha, T. (2015). Self-awareness in military officers with a high degree of developmental leadership. *Procedia Economics and Finance*, 26, 833–841, 2212–5671. [http://dx.doi.org/10.1016/s2212-5671\(15\)00889-8](http://dx.doi.org/10.1016/s2212-5671(15)00889-8)
15. Daley, J. (1999). Understanding the military as an ethnic identity. Social work practice in the military. New York, NY: Routledge, 291–303. URL: <http://www.routledge.com/books/details/9780789006264/> (дата звернення 15.06.2018).
16. Johansen, R. B., Laberg, J. C., & Martinussen, M. (2013). Measuring military identity: Scale development and psychometric evaluations. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 41, 861–880. <https://doi:10.2224/sbp.2013.41.5.861>
17. Johansen, R.B., Martinussen, M., Kvilvang, N. (2016). The Influence of military Identity on Work engagement and Burnout in the Norwegian Army Rapid Reaction Force. Walter de Gruyter GmbH. <http://dx.doi.org/10.1515/jms-2016-0196>
18. Lancaster, S. L., & Hart, R. P. (2015). Military identity and psychological functioning: A pilot study. *Military Behavioral Health*, 3, 83–87. <http://dx.doi.org/10.1080/21635781.2014.995254>
19. Marcinkowski, M. (2012) Wartości i postawy moralne słuchaczy szkół wojskowych. *Studium socjologiczno-pedagogiczne*. Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Oficerskiej im. S. Czarnieckiego.
20. Morgan, L. & Aldington, D. (2021). Chronic Pain, PTSD and Moral Injury in Military Veterans: Suffering and the Compromised Self. *Military Behavioral Health*, 267–274 <https://doi.org/10.1080/21635781.2021.2000905>
21. Roe, A., Siegelman, M. (1963). A parent-child Relations questionnaire. *Child Development*. 34, 2, 355–369. <http://dx.doi.org/10.2307/1126732>
22. Snider, D., & Matthews, L. J. (2012). The future of the army profession (2nd ed.). McGraw-Hill, Boston, USA.
23. Spustek, H. (2012) Obywatel w mundurze. Aksjologiczny wymiar funkcjonowania nowoczesnych sił zbrojnych. Wrocław : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Łądowych.
24. Urbański, L. W. (2004) Funkcje wychowawcze wyższej szkoły oficerskiej. Poznań: Dom Wydawniczy ELIPSA.
25. Zircer, D., Danopoulos, C. P. (2008). The Military as a Distinct Ethnic or Quasi-Ethnic Identity in Developing Countries. *Armed Forces & Society*, 34(2), 314-337. <http://dx.doi.org/10.1177/0095327x07302978>
26. Wagner, U., & Stellmacher, J., & Christ, O., & Tissington, P. A. (2005). To Be(long) or Not to Be(long): Social Identification in Organizational Contexts. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 131(3), 189–218. <http://dx.doi.org/10.3200/mono.131.3.189-218>

References

1. Aleksandrov, Yu.V. (2016). Osoblyvosti samosvidomosti kursantiv viiskovoho vyshchoho navchalnoho zakladu [Peculiarities of self-awareness of cadets of a military higher educational institution]. *Psykhologichni ta pedahogichni problemy profesiinoi osvity ta patriotychnoho vykhovannia personalu systemy MVS Ukrainy.: materialy nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 8 kvitnia 2016 r.) – Psychological and pedagogical problems of professional education and patriotic education of the personnel of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: scientific-practical materials. conf. (Kharkov, April 8, 2016)*. (с. 36–39). Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Artemenko, A., Bataieva, K. (2022). Militarna identychnist ta sotsialna adaptatsiia veteraniv ATO/OOS [Military identity and social adaptation of ATO/OO veterans]. Kharkiv: Vydvo KhHU «NUA». [in Ukrainian].

3. Vizniuk, Yu. M. (2018). Samopryiniattia yak chynnyk rozvytku sotsialnoi identychnosti osobystosti v umovakh simeinoi deprivatsii [Self-acceptance as a factor in the development of social identity of an individual in conditions of family deprivation]. *Candidate's thesis*. Sievierodonetsk [in Ukrainian].
4. Hoshovska, D. (2015). Pozytyvna samoaktseptatsiia yak spryiatlyvyi chynnyk revitalizatsii osobystosti (femininnyi aspekt) [Positive self-acceptance as a favorable factor of personality revitalization (feminine aspect)]. *Psykhoheneza osobystosti: norma i deviatsiia : zb. nauk. Statei – Psychogenesis of personality: norm and deviation: coll. of science Article, T.2*, 36–41. [in Ukrainian].
5. Hoshovska, D. (2021). *Psykhoheneza femininnoi samoaktseptatsii divchatok-pidlitkiv [Psychogenesis of feminine self-acceptance of teenage girls]*. Lutsk : PP Ivaniuk V.P. [in Ukrainian].
6. Hoshovskyi, Ya. (2008). *Resotsializatsiia deprivovanoi osobystosti [Resocialization of a deprived individual]*. Drohobych : Kolo. [in Ukrainian].
7. Zlykov, V.L. (2022). Yevrointehratsiinyi vektor stanovlennia militarnoi identychnosti ukrainsiv [European integration vector of formation of military identity of Ukrainians]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia psykhologichni nauky. Spetsvypusk – Bulletin of Lviv University. Psychological sciences series. Special issue*, 47–54. <https://doi.org/10.30970/PS.2022.spec.7> [in Ukrainian].
24. Kostruba, N. (2023). Psykhichne zdorovia viiskovosluzhbovtiv [Mental health of military servicemen]. *Psykhologichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, 41, 120–132. <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2023-41-kos> [in Ukrainian].
8. Nevzorov, R.V. (2018) «Ja-kontseptsiia» pilota yak motyvatsiinyi chynnyk formuvannia profesiinykh lotnykh kompetentnosti maibutnikh pilotiv u systemi vyshchoi viiskovoi osvity Ukrainy [The pilot's "self-concept" as a motivational factor in the formation of professional flight competencies of future pilots in the higher military education system of Ukraine]. *Advanced Linguistics, 1*, 51–57. [in Ukrainian].
9. Khraban, N.Ie. (2023). Aktualni pytannia psykhologichnoho blahopoluchchia molodi pid chas navchannia za viiskovym profilem: pryklad Ukrainy [Current issues of psychological well-being of young people during military training: the example of Ukraine]. *Vyshcha osvita – Higher Education*. 1(22), 51–66. <http://dx.doi.org/10.32987/2617-8532-2023-1-51-66> [in Ukrainian].
10. Atherton, S. (2009). Domesticating military masculinities: Home, performance and the negotiation of identity. *Social and Cultural Geography*, 10(8), 821–836. <https://doi.org/10.1080/14649360903305791>
11. Bekesiene Svajone (2023). Impact of personality on cadet academic and military performance within mediating role of self-efficacy. *Front. Psychol. Sec. Positive Psychology*.14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1266236>
12. Boe, O., & Bergstol, H-O. (2017). Theoretical and Practical Aspects of Self -Efficacy in Military Cadets. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 16(7), 10–29.
13. Boea, O., Holtha, T. (2015). Self-awareness in military officers with a high degree of developmental leadership. *Procedia Economics and Finance*, 26, 833–841, 2212–5671. [http://dx.doi.org/10.1016/s2212-5671\(15\)00889-8](http://dx.doi.org/10.1016/s2212-5671(15)00889-8)
14. Daley, J. (1999). Understanding the military as an ethnic identity. *Social work practice in the military*. New York, NY: Routledge, 291–303. URL: <http://www.routledge.com/books/details/9780789006264/> (дата звернення 15.06.2018).
15. Johansen, R. B., Laberg, J. C., & Martinussen, M. (2013). Measuring military identity: Scale development and psychometric evaluations. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 41, 861–880. <https://doi:10.2224/sbp.2013.41.5.861>

16. Johansen, R.B., Martinussen, M., Kvilvang, N. (2016). The Influence of military Identity on Work engagement and Burnout in the Norwegian Army Rapid Reaction Force. Walter de Gruyter GmbH. <http://dx.doi.org/10.1515/jms-2016-0196>
17. Lancaster, S. L., & Hart, R. P. (2015). Military identity and psychological functioning: A pilot study. *Military Behavioral Health*, 3, 83–87. <http://dx.doi.org/10.1080/21635781.2014.995254>
18. Marcinkowski, M. (2012) Wartości i postawy moralne słuchaczy szkół wojskowych. *Studium socjologiczno-pedagogiczne*. Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Oficerskiej im. S. Czarnieckiego.
19. Morgan, L. & Aldington, D. (2021). Chronic Pain, PTSD and Moral Injury in Military Veterans: Suffering and the Compromised Self. *Military Behavioral Health*, 267–274 <https://doi.org/10.1080/21635781.2021.2000905>
20. Roe, A., Siegelman, M. (1963). A parent-child Relations questionnaire. *Child Development*. 34, 2, 355–369. <http://dx.doi.org/10.2307/1126732>
21. Snider, D., & Matthews, L. J. (2012). The future of the army profession (2nd ed.). McGraw-Hill, Boston, USA.
22. Spustek, H. (2012) Obywatel w mundurze. Aksjologiczny wymiar funkcjonowania nowoczesnych sił zbrojnych. Wrocław : Wydawnictwo Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych.
23. Urbański, L. W. (2004) Funkcje wychowawcze wyższej szkoły oficerskiej. Poznań: Dom Wydawniczy ELIPSA.
24. Zircer, D., Danopoulos, C. P. (2008). The Military as a Distinct Ethnic or Quasi-Ethnic Identity in Developing Countries. *Armed Forces & Society*, 34(2), 314-337. <http://dx.doi.org/10.1177/0095327x07302978>
25. Wagner, U., & Stellmacher, J., & Christ, O., & Tissington, P. A. (2005). To Be(long) or Not to Be(long): Social Identification in Organizational Contexts. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 131(3), 189–218. <http://dx.doi.org/10.3200/mono.131.3.189-218>

Received: 06.11.2023

Accepted: 26.11.2023

ХВОРОБА НА ЦУКРОВИЙ ДІАБЕТ ДИТИНИ ЯК ПСИХОТРАВМА У МАТЕРІВ

Мудрик Алла

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна,

Mudruk.Alla@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0753-1536>

Мета. У статті вивчено, уточнено й узагальнено матеріали щодо феномену психотравми, презентовано результати емпіричного дослідження особливостей прояву психотравми у матерів, діти яких хворіють на цукровий діабет.

Методи. Описано основні підходи до розуміння та застосування методик діагностики особливостей прояву психотравми. Продіагностовано особливості прояву психотравми у матерів, діти яких хворіють на цукровий діабет за допомогою методик: Госпітальна шкала тривоги та депресії (HADS), «Шкала оцінювання впливу травмивної події» (IES-R), «Шкала самооцінювання щодо наявності ПТСР» (pcl-c) (цивільна версія), Шкала оцінки якості життя (О.Чабан).

Результати. Відзначено, що у випадку травмивних подій людина «зустрічається з подіями, що можуть загрожувати життю чи фізичній цілісності людини з великою ймовірністю такі події призведуть до психотравми. Проаналізувавши наукову літературу, присвячену проблематиці психотравми, можемо зазначити, що однією із травмивних подій, що призводять до виникнення та переживання психотравми є важка хвороба близької людини. Матері, діти яких хворіють на цукровий діабет переживають емоційні реакції у зв'язку з хворобою одного з членів сім'ї: розгубленість із-за повної або часткової беспорядності; постійне занепокоєння про майбутнє; почуття страху; відчуття провини; депресію; розчарування; фрустрацію; лють, викликані нерозв'язністю самої проблеми захворювання.

Висновки. Виявлено, що у більшості досліджуваних показники тривоги та депресії мають субклінічні прояви. Значна частина респондентів оцінюють реакція на стресову ситуацію (травму) як помірну. Однак, у майже половини вибірки можливе встановлення діагнозу ПТСР, що вимагає додаткового дослідження та уточнення. Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку між показниками дозволили виявити ті чинники, що негативно впливають на перебіг та прояв психотравми та знижують ризик виникнення розладів, спричинених психотравмою. Зазначено, що перспективами подальших

досліджень є створення програми психологічного супроводу сімей, що мають дітей, хворих на цукровий діабет із використанням ефективних психотерапевтичних технік; вдосконалення програми емпірико-діагностичного дослідження, спрямованого на виявлення особливостей прояву психотравми у такої категорії осіб, зокрема дослідження рівня прояву ПТСР.

Ключові слова: психологічна травма, травматична подія, психологічний стрес, посттравматичний стресовий розлад, хвороба.

Alla Mudryk. Diabetes disease in children as psychotrauma in mothers.

Purpose. Materials related to the phenomenon of psychotrauma have been studied, clarified and summarized; the results of empirical study of the manifestation peculiarities of psychotrauma of mothers whose children have diabetes are represented in the article.

Methods. The main approaches to the understanding and establishment of methods of diagnosis of the manifestation peculiarities of psychotrauma are described. Manifestation peculiarities of psychotrauma of mothers whose children have diabetes were diagnosed using the following methods: Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS), "Traumatic Event Impact Assessment Scale" (IES-R), "Self-Assessment Scale for the Presence of PTSD" (pcl-c) (civilian version), Quality of Life Rating Scale (O. Chaban).

Results. It is noted that in the case of traumatic events, a person encounters events that may threaten a person's life or physical integrity with the high probability that such events will lead to psychotrauma. Having analyzed the scientific literature devoted to the problem of psychotrauma, we can note that one of the traumatic events that lead to the occurrence and experience of psychotrauma is serious illness of a loved one. Mothers whose children suffer from diabetes experience emotional reactions in connection with the illness of one of the family members: confusion due to complete or partial helplessness; constant worry about the future; feelings of fear, guilt, depression, disappointment, frustration, rage caused by the intractability of the problem of the disease itself.

Conclusions. It is determined that in the majority of the studied subjects, indicators of anxiety and depression have subclinical manifestations. Significant part of the respondents rate the reaction to the stressful situation (trauma) as moderate. However, almost half of the sample may be diagnosed with PTSD, which requires additional research and clarification. The results of the correlation analysis of the relationship between the indicators made it possible to identify those factors that negatively affect the course and manifestation of psychotrauma and reduce the risk of disorders caused by psychotrauma. It is noted that the prospects for further research are the creation of the program of psychological support for families with children suffering from diabetes using effective psychotherapeutic techniques. Improvement of the program of empirical and diagnostic research aimed at identifying the manifestation peculiarities of psychotrauma of such category of persons, in particular the study of the level of PTSD manifestation.

Keywords: psychological trauma, traumatic event, psychological stress, post-traumatic stress disorder, disease.

Вступ. У сучасній психологічній науці феномену психічної травми та розладів, спричинених нею, приділяється значна увага. Це пов'язано, насамперед, як загалом зі зростанням «масових» психотравмуючих подій, так і з усе більшим об'ємом наукових досліджень, які вказують на важливу роль психотравмуючих подій у походженні психіатричних розладів, зокрема посттравматичного стресового синдрому.

Мета дослідження – теретичне обґрунтування та емпіричне дослідження особливостей прояву психотравми у жінок, діти яких хворіють на цукровий діабет.

Завдання дослідження: 1) здійснити теоретико-методологічний аналіз поняття психотравма; 2) емпіричним шляхом дослідити особливості прояву психотравми у жінок, діти яких хворіють на цукровий діабет.

Методи та процедура дослідження. Дослідження особливостей прояву психотравми у матерів, діти яких хворіють на цукровий діабет здійснено на базі Громадської організації «Об'єднання батьків дітей хворих на цукровий діабет «Інсулін». Вибірка досліджуваних – 28 осіб, віком від 25 до 49 років (вік їх дітей – від 1,2 до 22 років). У роботі використано методики: Госпітальна шкала тривоги та депресії (HADS), «Шкала оцінювання впливу травмивної події» (IES-R), «Шкала самооцінювання щодо наявності ПТСР» (rc1-c) (цивільна версія), Шкала оцінки якості життя (О.Чабан).

Обговорення результатів. У різних наукових джерелах поняття «психотравма» трактується по-різному. Науковці виділяють «психічну» і «психологічну» травми (Пророк, 2023; Семенова, 2018). Психічна травма визначається за умови помітних порушень нормального функціонування психіки. Натомість про психологічну травму слід говорити коли таких порушень не має, однак, досить суттєво зміняться базові переконання і цінності людини.

Таким чином, у випадку психічної травми події загрожують життю людини, а у випадку психологічної – події є загрозливими для особистості (чи такі, що інтерпретуються як загрозливі): втрата домівки, роботи, місця проживання, свободи (наприклад, у випадку ув'язнення); подружня зрада, приниження людської гідності

(цькування в школі чи психологічне насильства в сім'ї); смерть чи хвороба близькї людини тощо. Такі події, зазвичай, значно змінюють усталений спосіб життя людини (Fontana, Rosenheck, 2014).

Результатом пережитого може бути дистрес (виснаження), криза або важкий емоційний стрес. За цих умов зміни психічного стану суттєво відрізняються від змін у випадку психічної травми.

Тлумачення терміну «психотравма» (як синонім у літературі вживається ще й термін «травмівний стрес») схожі на визначення поняття стресу (подія, що несе додаткове навантаження на людину): психотравма (Семенова, 2018) – незвичайна подія, що спричиняє важкий психологічний стрес та супроводжується почуттям жаху, страху та безпорадності; психотравма – це зовнішні подразники, які впливають на людину болісно й патогенно, викликають переживання і страждання.

Однак, незважаючи на схожість понять «стрес» і «психотравма» ці феномени відрізняються. Згідно з сучасними уявленнями про стрес, останній стає психотравмою, коли наслідком дії стресора стає порушення у психічній сфері людини аналогічне з порушеннями в соматичних процесах. Стресором у таких випадках стає травмівна подія. Травмівна подія характеризується раптовістю, руйнівною силою, інтенсивністю; часто пов'язана з фактом або загрозою смерті, серйозного тілесного ушкодження чи сексуального насильства; несе людині абсолютно нову інформацію, яку необхідно інтегрувати в попередній життєвий досвід (Гоцуляк, 2015).

Таким чином, у випадку травмівних подій людина «зустрічається з подіями, що можуть загрожувати життю чи фізичній цілісності людини: поранення, фізичне травмування; важкі медичні процедури; загибель, смерть чи важка хвороба близьких люде; картини смерті і людських страждань; суїциди і вбивства. З великою ймовірністю такі події призведуть до психотравми.

Слід зазначити, що таке розуміння психотравми відображене у п'ятому виданні (DSM-5; Американська психіатрична асоціація, 2013) (Бріер, Скот, 2015). Згідно цього видання психотравма трактується як «експозиція до смерті або загрози життю, серйозного ушкодження, або сексуального насильства в один (чи більше) з таких способів: (1) безпосереднє переживання травмівної події (-ій); (2) перебування свідком подій, які трапилися з іншими; (3) знання того, що травмівна подія (-ії) трапилась із членом сім'ї чи близьким другом

– у випадках смерті чи загрози життю члену сім'ї чи другові, якщо ця подія була насильницькою або непередбаченою; (4) переживання багаторазової або надмірної експозиції до нестерпних деталей травмивної події (-ій).

Феномен психотравми науковці розглядають і як стан, і як ситуацію чи подію (психотравмивна ситуація чи психотравмивна подія) (Гофман, 2017).

Психотравма як стан (Пророк, 2023) розуміється як переживання невідповідності між загрозливими факторами ситуації та індивідуальними можливостями їхнього подолання. Такий стан супроводжується інтенсивним страхом, гострим відчуттям безпорадності й втрати контролю, когнітивними змінами і змінами у способах регуляції афектів, що спричиняє іноді тривалі фізичні, психічні й особистісні розлади. На фізіологічному рівні змінюється біохімічна рівновага (чим пояснюються ефект знеболення, надмірне збудження, амнезія, зниження імунітету, виснаження тощо); змінюється робота мозку – блокується міжпівкульна синаптична передача. Інакше функціонують нейрони кори головного мозку, внаслідок чого страждають насамперед мозкові зони, пов'язані з контролем агресивності та циклом сну (Герман, 2015; Гофман, 2017).

Слід зазначити, що у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі дослідники зосереджують увагу на вивченні психотравми як стану, спричиненого травмивною подією/ситуацією.

Психотравма як ситуація/подія розуміється як будь-яка особисто значуща ситуація/подія, що має характер патогенного емоційного впливу на психіку людини і може, у випадку недостатності захисних психологічних механізмів, зумовити психічні розлади (Гоцуляк, 2015; Пророк, 2023).

У найбільш широкому значенні психотравма тлумачиться це реакція особистості на психотравмивні події, такі як війни, терористичні акти, стихійні лиха, нещасні випадки та аварії, фізичне, емоційне і сексуальне насильства, важкі захворювання, ситуації втрати, горя, міжособистісні конфлікти тощо (Кісарчук, 2015).

Найважливіші характеристики травмивної події: несподівана, неочікувана, приголомшлива. Така подія виходить за межі звичайного досвіду людини. Це може бути аварія, пожежа, одиничний епізод насильства, раптова втрата чи важка хвороба близької людини тощо.

Із тих осіб, які пережили психотравмуючу подію, у значній частині «душевна рана», завдана психотравмою, не зможе загоїтися сама по собі з плином часу – щонайменше у 30% розвивається захворювання, що увійшло до психіатричних діагностичних класифікацій під назвою посттравматичного стресового розладу (ПТСР). ПТСР є одним з найбільш поширених психіатричних розладів (Романчук, 2017).

У зарубіжних дослідженнях поняття «post-traumatic stress disorder», «traumatic stress», «post-traumatic stress» контекстуально залежні, поза емпіричними дослідженнями часто використовуються як синоніми (Meisenhelder, Marcum, 2004; Nemeroff, Marmar, 2018). У вітчизняних наукових публікаціях категорія ПТСР також набуває все більшої актуальності.

Вперше термін «посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)» був запропонований М. Хоровіц. Долідником були розроблені діагностичні критерії ПТСР, які були прийняті за основу при складанні Американської класифікації хвороб. Відповідно до МКХ-10 (Міжнародного класифікатора хвороб – основного діагностичного стандарту в європейських країнах) визначається, що услід за травмуючими подіями, які виходять за межі звичайного людського досвіду, може розвиватися посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) (Туриніна, 2017).

Під «звичайним» людським досвідом розуміють такі події, як: втрата близької людини, що відбулася через природні причини; важка хронічна хвороба; втрата роботи; сімейні конфлікти тощо.

До стресорів, що виходять за межі звичайного людського досвіду, належать ті події, які можуть травмувати психіку майже будь-якої здорової людини: стихійні лиха; техногенні катастрофи; події, які є результатом цілеспрямованої, нерідко злочинної діяльності (диверсії, терористичні акти, тортури, масове насильство, бойові дії, попадання у «ситуацію заручника», руйнування власного будинку тощо).

Таким чином, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) являє собою комплекс психофізіологічних реакцій людини на фізичну або психологічну травму, де травма визначається як переживання, потрясіння, яка у більшості людей викликає страх, жах, відчуття беспорядності. Це, в першу чергу, ситуації, в яких людина сама пережила загрозу власного життя, смерть, хворобу або поранення

іншої людини (особливо – близької людини), що відбулися за надзвичайних обставин. Передбачається, що ПТСР може проявитися у людини відразу після перебування у травматичній ситуації, але може виникнути і через кілька місяців або навіть років – у цьому полягає особливість ПТСР (Туриніна, 2017; Bailey et al., 2023; Bland & Gershwin, 2023; Bulter, 2015).

Проаналізувавши наукову літературу, присвячену проблематиці психотравми, можемо зазначити, що однією із трамівних подій, що призводять до виникнення та переживання психотравми є важка хвороба близької людини.

Наявність тяжко хворої людини – важке випробування для усієї сім'ї. Хвороба одного з членів сім'ї супроводжується наростанням емоційної напруги в сім'ї і фізичного навантаження у окремих її членів. Усі труднощі, з якими стикається сім'я хворого, можна розділити на об'єктивні і суб'єктивні. До об'єктивних відносяться збільшені витрати сім'ї, несприятлива дія ситуації, що склалася, порушення ритму і розпорядку життя сім'ї тощо. Серед суб'єктивних труднощів виділяють різноманітні переживання і емоційні реакції у зв'язку з хворобою одного з членів сім'ї: розгубленість із-за повної або часткової безпорадності хворого; постійне занепокоєння про майбутнє; почуття страху; відчуття провини; депресія; розчарування; фрустрація; лють, викликана нерозв'язністю самої проблеми захворювання. Найбільш гостро ці переживання проявляються у батьків в ситуації хвороби дитини. Адже саме вони безпосередньо доглядають дитину, витрачають найбільшу кількість сил, змінюють свій спосіб життя найзначнішим чином: хтось, можливо, залишає роботу для того, щоб доглядати хвору дитину, хтось абсолютно змінює усталений спосіб свого життя, переосмислює цінності тощо, адже несуть повну відповідальність за здоров'я і життя своєї дитини (Резнікова, 2016).

Цукровий діабет – хронічне ендокринне аутоімунне прогресуюче захворювання, характеризується відносним або повним дефіцитом інсуліну – гормону підшлункової залози. Тому життя таких людей повністю залежить від введення інсуліну ін'єкціями. Внаслідок хвороби в організмі відбуватимуться незворотні зміни: уражатимуться внутрішні органи, нервова система, суглоби, судини, м'язова тканина. Без належного лікування цукровий діабет швидко

розвивається, що призводить до тяжких ускладнень і нерідко смерті хворого.

Хвороба й досі залишається однією з найбільш актуальних медико-соціальних проблем суспільства та є однією з провідних причин передчасної смертності. Цукровий діабет входить до трійки захворювань, які найчастіше спричиняють інвалідизацію населення та смерті (атеросклероз, рак і цукровий діабет).

Теоретичний аналіз проблеми та розроблена програма емпірико-діагностичного вивчення особливостей прояву психотравми у матерів, діти яких хворіють на цукровий діабет вимагає чіткої послідовності у фіксації, аналізі та інтерпретації отриманих результатів.

Фіксація середньогрупових показників за методикою Госпітальна шкала тривоги та депресії (HADS) представлена на Рис.1.

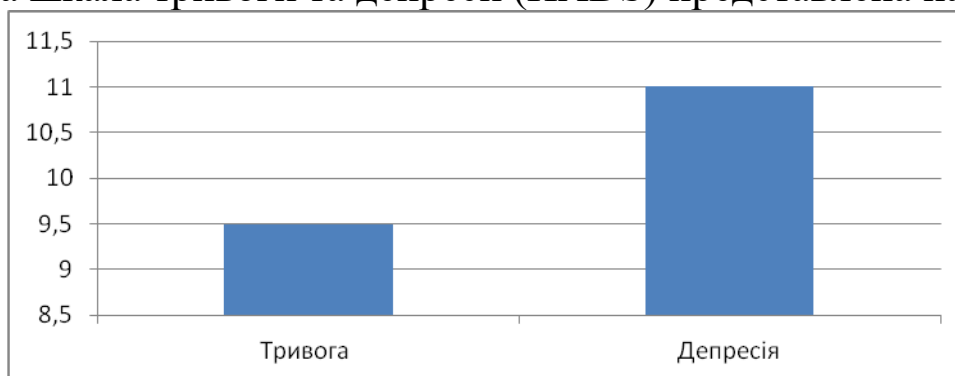

Рис. 1. Середньогруповий розподіл показників тривоги та депресії за методикою Госпітальна шкала тривоги та депресії (HADS)

Середньогруповий показник рівня прояву тривоги становить $\Sigma=9,5$ балів, а середньогруповий рівень прояву депресії становить $\Sigma=11$ балів. Таким чином, можемо зазначити, що у вибірці дослідження середньогруповий показник рівня тривоги має субклінічні прояви, а середньогруповий показник рівня депресії свідчить про її клінічне вираження.

Слід зазначити, що у 60,7% вибірки показник тривоги має субклінічні прояви, тоді як у 39,9% вибірки – свідчить про її клінічне вираження. Показник тривоги має субклінічні прояви у 75% вибірки та клінічне вираження цього показника виявлено у 25% вибірки.

Відсотковий аналіз показників за методикою «Шкала оцінювання впливу травмивної події» (IES-R) представлена на Рис.2.

Середньогрупові значення прояву реакції на стресову ситуацію означені як помірні становлять $\Sigma=38,6$ балів, а виражені – $\Sigma=54,2$ бали.

Згідно отриманих результатів дослідження можемо констатувати, що реакція на стресову ситуацію (травму) у 67,8% вибірки визначається як помірна та у 32,2% вибірки – як виражена. Таким чином, згідно методики можливе встановлення діагнозу ПТСР можливе для 32,2% вибірки.

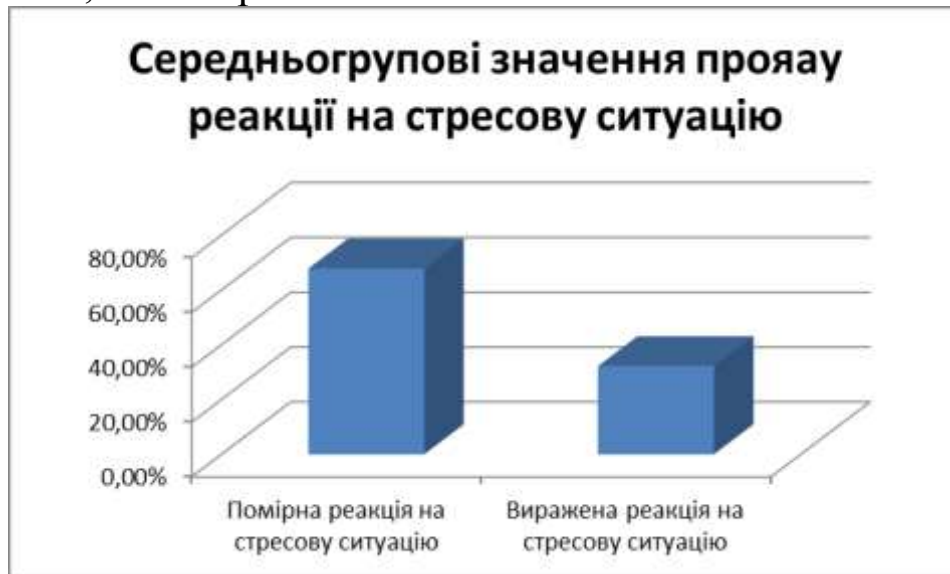

Рис. 2. Відсотковий аналіз показника прояву реакції на стресову ситуацію за методикою «Шкала оцінювання впливу травмивної події» (IES-R)

Відсотковий аналіз показників за методикою «Шкала самооцінювання щодо наявності ПТСР» (pcl-c) (цивільна версія) представлена на Рис.3.

Згідно отриманих результатів дослідження можемо констатувати, що у 57,1% діагностованих визначається відсутність діагнозу ПТСР (середній показник становить $\Sigma=46,2$ бали). Однак, у 42,9% вибірки можливе встановлення діагнозу ПТСР (середній показник становить $\Sigma=59,8$ балів).

Згідно отриманих результатів дослідження можемо констатувати, що середньогрупові показники становлять: за шкалою «Задоволеність фізичним станом» – $\Sigma=4$ бали; «Задоволеність настроєм» – $\Sigma=4,4$ бали; «Проведення вільного часу» – $\Sigma=5,4$ бали; «Задоволеність любов'ю сексуальною активністю» – $\Sigma=6,5$ балів; «Задоволеність повсякденною активністю» – $\Sigma=4,6$ балів; «Задоволеність соціальною активністю» – $\Sigma=6,5$ балів; «Задоволеність фінансовим благополуччям» – $\Sigma=5$ балів; «Задоволеність умовами

проживання» – $\Sigma=7,4$ балів; «Задоволеність роботою, навчанням» – $\Sigma=5,8$ балів; «Загальний рівень задоволеності життям» – $\Sigma=5,5$ балів.

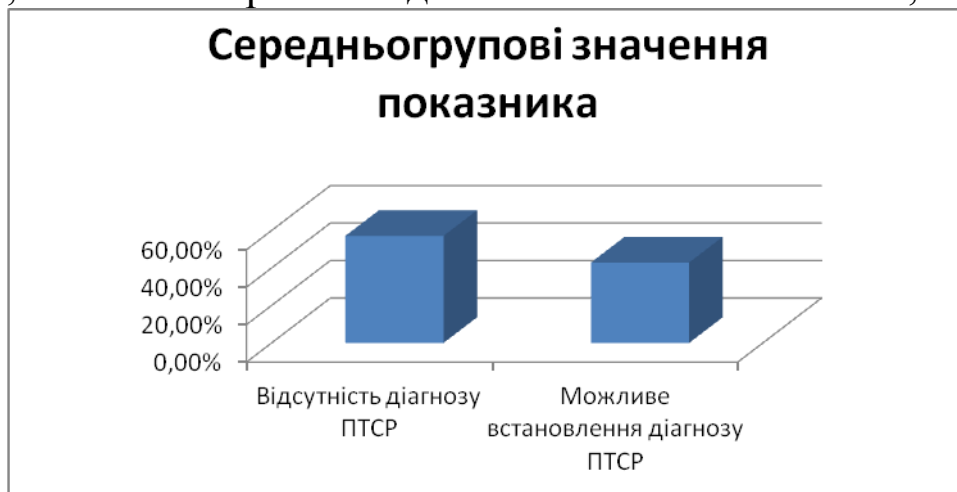

Рис. 3. Відсотковий аналіз показника самооцінювання щодо наявності ПТСР за методикою «Шкала самооцінювання щодо наявності ПТСР» (pcl-c) (цивільна версія).

Фіксація середньогрупових показників за методикою Шкала оцінки якості життя (О.Чабан) представлена на Рис.4.

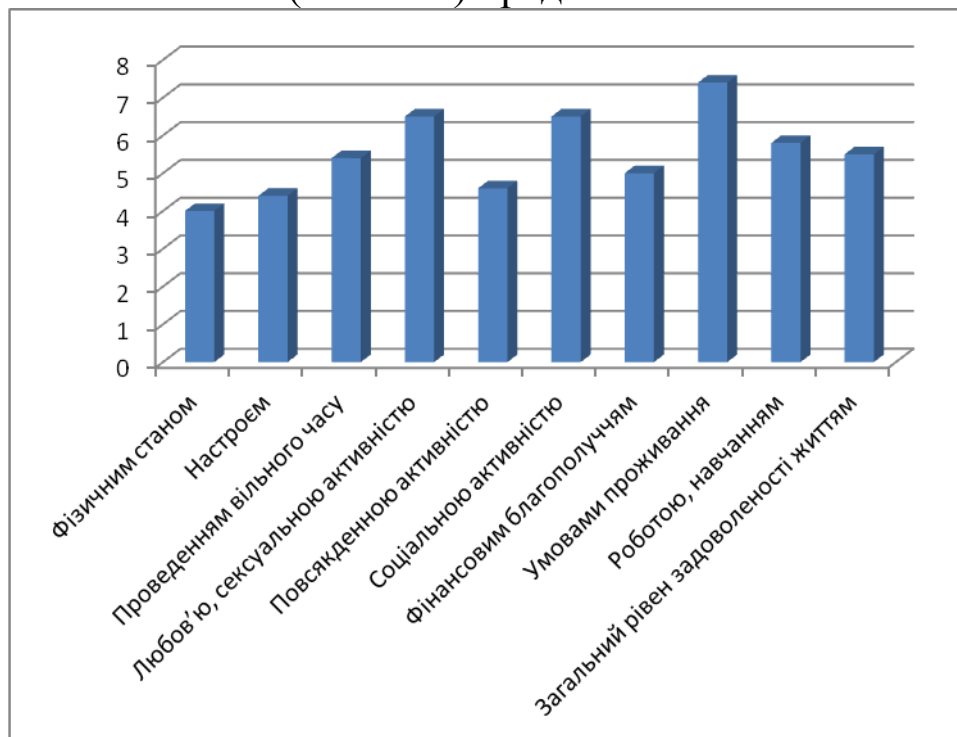

Рис. 4. Середньогруповий розподіл показників за методикою Шкала оцінки якості життя (О.Чабан)

Середньогруповий показник загального рівня якості життя у досліджуваних загальної вибірки становить $\Sigma=54,75$ балів.

Таким чином, можемо стверджувати, що досліджувані оцінюють рівень якості свого життя як дуже низький.

Досліджувані, відчувають незадоволення у таких сферах свого життя як фізичний стан, настрої, проведення вільного часу, повсякденна активність, фінансове благополуччя та робота й навчання.

На наступному етапі дослідження проведено вторинне статистичне опрацювання результатів, було застосовано метод кореляційного аналізу, що ґрунтується на врахуванні взаємозв'язків між окремими психологічними показниками.

Для визначення значущих статистичних зв'язків між показниками було проведено якісний аналіз значущих кореляційних зв'язків та обчислена кореляційна матриця.

У ході кількісного опрацювання результатів дослідження ми обчислили кореляційну матрицю та провели якісний аналіз значущих кореляційних зв'язків, а також виявили ті чинники, що негативно впливають на перебіг та прояв психотравми та знижують ризик виникнення розладів, спричинених психотравмою.

Отже, шкала «Тривога» має позитивний кореляційний зв'язок зі шкалами: «Депресія» ($r=0,65$, $p<0,01$), «Реакція на стресову ситуацію» ($r=0,6$, $p<0,01$) та негативний кореляційний зв'язок зі шкалами: «Задоволеність своїм фізичним станом» ($r=-0,33$, $p<0,05$), «Задоволеність настроєм» ($r=-0,31$, $p<0,05$), «Загальний рівень задоволеності життям» ($r=-0,49$, $p<0,01$), «Загальний рівень якості життя» ($r=-0,33$, $p<0,01$).

Шкала «Депресія» має позитивний кореляційний зв'язок зі шкалами «Реакція на стресову ситуацію» ($r=0,42$, $p<0,01$), «ПТСР» ($r=0,67$, $p<0,05$) та негативний кореляційний зв'язок зі шкалами: «Задоволеність своїм фізичним станом» ($r=-0,4$, $p<0,01$), «Задоволеність настроєм» ($r=-0,33$, $p<0,01$), «Задоволеність повсякденною активністю» ($r=-0,31$, $p<0,05$), «Задоволеність соціальною активністю» ($r=-0,44$, $p<0,01$), «Задоволеність фінансовим благополуччям» ($r=-0,49$, $p<0,01$), «Загальний рівень задоволеності життям» ($r=-0,49$, $p<0,01$), «Загальний рівень якості життя» ($r=-0,33$, $p<0,01$).

Шкала «Реакція на стресову ситуацію» має позитивний кореляційний зв'язок зі шкалою «ПТСР» ($r=0,65$, $p<0,01$) та негативний кореляційний зв'язок зі шкалами: «Задоволеність своїм

фізичним станом» ($r=-0,49$, $p<0,05$), «Задоволеність настроєм» ($r=0,33$, $p<0,01$), «Задоволеність любов'ю, сексуальною активністю» ($r=-0,49$, $p<0,01$), «Задоволеність повсякденною активністю» ($r=-0,33$, $p<0,01$), «Задоволеність соціальною активністю» ($r=-0,49$, $p<0,01$), «Загальний рівень задоволеності життям» ($r=-0,65$, $p<0,01$), «Загальний рівень якості життя» ($r=-0,33$, $p<0,01$).

Шкала «ПТСР» негативний кореляційний зв'язок зі шкалами: «Задоволеність своїм фізичним станом» ($r=-0,6$, $p<0,05$), «Задоволеність настроєм» ($r=-0,42$, $p<0,01$), «Задоволеність повсякденною активністю» ($r=-0,49$, $p<0,01$), «Задоволеність соціальною активністю» ($r=-0,33$, $p<0,01$), «Загальний рівень задоволеності життям» ($r=-0,6$, $p<0,01$), «Загальний рівень якості життя» ($r=-0,49$, $p<0,01$).

Шкала «Задоволеність своїм фізичним станом» має позитивні кореляційні зв'язки зі шкалами: «Задоволеність настроєм» ($r=0,6$, $p<0,01$), «Задоволеність проведенням вільного часу» ($r=0,31$, $p<0,05$), «Задоволеність любов'ю, сексуальною активністю» ($r=-0,42$, $p<0,01$), «Загальний рівень якості життя» ($r=0,6$, $p<0,01$).

Шкала «Задоволеність настроєм» має позитивний кореляційний зв'язок зі шкалами «Задоволеність проведенням вільного часу» ($r=0,49$, $p<0,01$), «Задоволеність любов'ю, сексуальною активністю» ($r=0,33$, $p<0,01$), «Задоволеність повсякденною активністю» ($r=0,33$, $p<0,01$), «Задоволеність соціальною активністю» ($r=0,44$, $p<0,01$), «Задоволеність фінансовим благополуччям» ($r=0,49$, $p<0,01$), «Загальний рівень задоволеності життям» ($r=0,49$, $p<0,01$), «Загальний рівень якості життя» ($r=0,49$, $p<0,01$).

Шкала «Задоволеність проведенням вільного часу» має позитивний кореляційний зв'язок зі шкалами «Задоволеність повсякденною активністю» ($r=0,31$, $p<0,05$), «Задоволеність соціальною активністю» ($r=0,33$, $p<0,01$), «Загальний рівень задоволеності життям» ($r=0,33$, $p<0,01$), «Загальний рівень якості життя» ($r=0,42$, $p<0,01$).

Шкала «Задоволеність повсякденною активністю» має позитивний кореляційний зв'язок зі шкалами «Задоволеність соціальною активністю» ($r=0,42$, $p<0,01$), «Загальний рівень задоволеності життям» ($r=0,33$, $p<0,01$), «Загальний рівень якості життя» ($r=0,42$, $p<0,01$).

Шкала «Задоволеність соціальною активністю» має позитивний кореляційний зв'язок зі шкалами «Задоволеність роботою, навчанням, іншою зайнятістю.» ($r=0,39$, $p<0,05$), «Загальний рівень задоволеності життям» ($r=0,44$, $p<0,01$), «Загальний рівень якості життя» ($r=0,31$, $p<0,05$).

Шкала «Загальний рівень задоволеності життям» має позитивний кореляційний зв'язок зі шкалою «Загальний рівень якості життя» ($r=0,42$, $p<0,01$).

Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку між показниками дозволили виявити ті чинники, що негативно впливають на перебіг та прояв психотравми та знижують ризик виникнення розладів, спричинених психотравмою.

Чинники, що негативно впливають на перебіг та прояв психотравми: тривога, депресія, реакція на стресову ситуацію та незадоволеність такими сферами життя як фізичний стан, настрій, проведення вільного часу, повсякденна та соціальна активність, низький загальний рівень задоволеності життям та якості життя.

Чинники, що знижують ризик виникнення розладів, спричинених психотравмою: задоволеність такими сферами життя як фізичний стан, настрій, проведення вільного часу, любов та сексуальна активність, повсякденна та соціальна активність, задоволеність роботою, навчанням, іншою зайнятістю, високий загальний рівень задоволеності життям та якості життя.

Висновки і перспективи. Отже, узагальнивши результати емпіричного дослідження особливостей прояву психотравми у матерів, діти яких хворіють на цукровий діабет за допомогою використаних методів та методик, можемо зробити такі висновки.

Установлено, що у вибірці дослідження середньогруповий показник рівня прояву тривоги має субклінічні прояви, а середньогруповий показник рівня депресії свідчить про її клінічне вираження. Виявлено, що у 60,7% вибірки показник тривоги має субклінічні прояви, тоді як у 39,9% вибірки – свідчить про її клінічне вираження. Показник тривоги має субклінічні прояви у 75% вибірки та клінічне вираження цього показника виявлено у 25% вибірки.

Згідно отриманих результатів дослідження можемо констатувати, що реакція на стресову ситуацію (травму) у 67,8% вибірки визначається як помірна та у 32,2% вибірки – як виражена.

Таким чином, згідно методики можливе встановлення діагнозу ПТСР можливе для 32,2% вибірки.

Результати дослідження за іншою методикою засвідчують, що у 57,1% діагностованих визначається відсутність діагнозу ПТСР. Однак, у 42,9% вибірки можливе встановлення діагнозу ПТСР.

Слід зазначити, що досліджувані оцінюють рівень якості свого життя як дуже низький. Значна частина вибірки відчувають незадоволення у таких сферах свого життя як фізичний стан, настрій, проведення вільного часу, повсякденна активність, фінансове благополуччя та робота й навчання.

Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку між показниками дозволили виявити ті чинники, що негативно впливають на перебіг та прояв психотравми та знижують ризик виникнення розладів, спричинених психотравмою.

Чинники, що негативно впливають на перебіг та прояв психотравми: тривога, депресія, реакція на стресову ситуацію та незадоволеність такими сферами життя як фізичний стан, настрій, проведення вільного часу, повсякденна та соціальна активність, низький загальний рівень задоволеності життям та якості життя.

Чинники, що знижують ризик виникнення розладів, спричинених психотравмою: задоволеність такими сферами життя як фізичний стан, настрій, проведення вільного часу, любов та сексуальна активність, повсякденна та соціальна активність, задоволеність роботою, навчанням, іншою зайнятістю, високий загальний рівень задоволеності життям та якості життя.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у створенні програми психологічного супроводу сімей, що мають дітей, хворих на цукровий діабет із використанням ефективних психотерапевтичних технік; вдосконаленні програми емпірико-діагностичного дослідження, спрямованого на виявлення особливостей прояву та перебігу психотравми у такої категорії осіб, зокрема дослідження рівня прояву ПТСР.

Література

1. Бріер, Д., Скот, К. (2015). Основи травмофокусованої психотерапії. Львів.
2. Герман, Дж. (2015). Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору. Львів.
3. Гоцуляк, Н. (2015). Психологічна травма: аналіз та шляхи її подолання. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер. :

Педагогічні та психологічні науки, 1, 378-390.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_ppn_2015_1_31

4. Гофман, А. (2017). EMDR. Подолання наслідків психотравми: практичний посібник. Львів.

5. Кісарчук, З. Г. (Ред.). (2015). Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій. Київ.

6. Пророк, Н. (2023). Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Том 1. Київ.

7. Резнікова, О. (2016). Психологія травмуючих ситуацій. Слов'янськ.

8. Романчук, О. (2017). Психотравма та спричинені нею розлади: прояви, наслідки й сучасні підходи до терапії. https://i-cbt.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Romanchuk_PTSD.pdf

9. Семенова, Ю. (2012). Теоретико-методологічний аналіз поняття психотравма. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України, 5. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_48

10. Туриніна, О. Л. (2017). Психологія травмуючих ситуацій. Київ.

11. Bailey, S., Newton, N., Perry, Y. et al. (2023). Trauma-informed prevention programmes for depression, anxiety, and substance use among young people: protocol for a mixed-methods systematic review. *Syst Rev*, 12, 203. <https://doi.org/10.1186/s13643-023-02365-4>

12. Bland, K. D., & Gershwin, T. (2023). Understanding Trauma: A Primer for Developing a Trauma-Focused Lens in Schools. *Beyond Behavior*, 32(3), 141-151. <https://doi.org/10.1177/10742956231200894>

13. Bulter, R. (2015). Substance abuse and post-traumatic stress disorder in War Veterans. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*. 25 (4). 344–350.

14. Fontana, A, Rosenheck, R. (2014). Trauma, change in strength of religious faith, and mental health service use among veterans treated for PTSD. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 192, 579–584. <http://dx.doi.org/10.1097/01.nmd.0000138224.17375.55>

15. Meisenhelder, J.B. & Marcum, J.P. (2004). Responses of Clergy to 9/11: Posttraumatic Stress, Coping, and Religious Outcomes. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 4, 547–554. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-5906.2004.00255.x>

16. Nemeroff, C, Marmar, C. (2018). Post-Traumatic Stress Disorder. *Oxford University Press*. <https://doi.org/10.1093/med/9780190259440.001.0001>

References

1. Brier, D., Skot, K. (2015). *Osnovy travmofokusovanoi psykhoterapii* [Basics of trauma-focused psychotherapy]. Lviv.

2. Herman, Dzh. (2015). *Psykhologichna travma ta shliakh do vyduzhannia: naslidky nasylstva – vid nushchan u simi do politychnoho teroru* [Psychological trauma and the path to recovery: the consequences of violence - from domestic abuse to political terror]. Lviv. [in Ukrainian].

3. Hotsuliak, N. (2015). *Psykhologichna travma: analiz ta shliakhy yii podolannia* [Psychological trauma: analysis and ways to overcome it]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Ser. : Pedagogichni ta psykhologichni nauky – Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine. Ser. : Pedagogical and psychological sciences, 1, 378-390.* http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_ppn_2015_1_31 [in Ukrainian].

4. Hofman, A. (2017). EMDR. Podolannia naslidkiv psykhotravmy: praktychnyi posibnyk [EMDR. Overcoming the consequences of psychotrauma: a practical guide]. Lviv. [in Ukrainian].

5. Kisarchuk, Z. H. (Red.). (2015). *Psykhologichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii: metodychnyi posibnyk* [Psychological assistance to victims of crisis-traumatic events]. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Prorok, N. (2023). *Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy [Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of the crisis]*. Tom 1. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Reznikova, O. (2016). *Psykholohiia travmuiuchykh sytuatsii [Psychology of traumatic situations]*. Sloviansk. [in Ukrainian].
8. Romanchuk, O. (2017). *Psykhotravma ta sprychyneni neiu rozlady: proiavy, naslidky y suchasni pidkhody do terapii [Psychotrauma and disorders caused by it: manifestations, consequences and modern approaches to therapy]*. https://i-cbt.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Romanchuk_PTSD.pdf [in Ukrainian].
9. Semenova, Yu. (2018). *Teoretyko-metodolohichniy analiz poniattia psykhotravma [Theoretical and methodological analysis of the concept of psychotrauma]*. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy – Bulletin of the National Academy of the State Border Service of Ukraine*, 5. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_48 [in Ukrainian].
10. Turynina, O. L. (2017). *Psykholohiia travmuiuchykh sytuatsii [Psychology of traumatic situations]*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Bailey, S., Newton, N., Perry, Y. et al. (2023). Trauma-informed prevention programmes for depression, anxiety, and substance use among young people: protocol for a mixed-methods systematic review. *Syst Rev*, 12, 203. <https://doi.org/10.1186/s13643-023-02365-4>
12. Bland, K. D., & Gershwin, T. (2023). Understanding Trauma: A Primer for Developing a Trauma-Focused Lens in Schools. *Beyond Behavior*, 32(3), 141-151. <https://doi.org/10.1177/10742956231200894>
13. Bulter, R. (2015). Substance abuse and post-traumatic stress disorder in War Veterans. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*. 25 (4). 344–350.
14. Fontana, A, Rosenheck, R. (2014). Trauma, change in strength of religious faith, and mental health service use among veterans treated for PTSD. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 192, 579–584. <http://dx.doi.org/10.1097/01.nmd.0000138224.17375.55>
15. Meisenhelder, J.B. & Marcum, J.P. (2004). Responses of Clergy to 9/11: Posttraumatic Stress, Coping, and Religious Outcomes. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 4, 547–554. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-5906.2004.00255.x>
16. Nemeroff, C, Marmar, C. (2018). *Post-Traumatic Stress Disorder*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/med/9780190259440.001.0001>

Received: 21.09.2023

Accepted: 17.11.2023

ANALYSIS OF THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF UKRAINIANS AND ASPECTS OF PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE AT THE BEGINNING OF THE CURRENT WAR

Osadchenko Inna

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine,
visiting professor at the University of Białystok
Białystok, Poland

osadchenkoinna@nubip.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0682-5145>

Perepeliuk Tetiana

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Uman, Ukraine

perepeluk17@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6313-2279>

Olkhovetsky Sergey

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Uman, Ukraine

serhiy.olkhovetsky@udpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9135-4872>

Purpose. This study aims to characterize the psychoemotional states of Ukrainians and aspects of providing psychological assistance at the beginning of the current war, the first two months, based on the analysis of scientific sources, statistical data, and the results of empirical research.

Methods. To achieve this aim, we used the following research methods: generalized and comparative-systemic analysis of scientific sources, systematization and modelling of research results, comprehensive analysis of the experience of psychologists working within volunteer projects, concealed population surveys based on the Raven questionnaire (Raven, 1997), methods of mathematical statistics, statistical analysis of data from the Telegram channel «SvitloPodiia», analysis of private and publicly available posts in online event chats and social networks, the use of standardized questionnaires and narrative writing, as well as the design of a cross-sectional study. We used Statistica 12 software and the Linguistic Inquiry and Word Count (LIWC-2015) software for statistical analysis.

Results. The study revealed that factors influencing the deterioration of the psychoemotional state of Ukrainians included job loss or the inability to attend work

or school, increased free time due to inactivity, loneliness, insufficient information about behaviour rules during bombardments, alarm signals and shelter, a low culture of seeking help from psychologists, parents' inability to explain the war situation to children. Typical negative characteristics of the population's psychoemotional state at the beginning of the war in Ukraine were latent depression, mass anger, various types of fear, egoism, maximum self-concern, a demonstrative need for attention through hysterics and panic attacks, and more.

Conclusions. Improvements in the psychoemotional state of the population were facilitated by measures including structured and active work, especially volunteer work, positive messages and video recommendations via social media, positive text messages every morning, guidance on social media for self-regulation and emotional management, the efforts of volunteer Telegram channels and other programs for volunteer psychological support, as well as specially designed psycho-pedagogical sessions for children of different ages. Especially designed are online classes for students, daily supervision by educators and psychologists, the application of a psycho-pedagogical approach in education, the dissemination of psycho-pedagogical recommendations to educators, psychologists, and parents, and hosting accompanying webinars, online and in-person training sessions on identifying and addressing symptoms of anxiety disorders and panic attacks, and stabilising the psychoemotional state of individuals of all ages, among other initiatives. The importance of modernising and promoting the effectiveness of social and psychological services in Ukraine is emphasised. It is recommended that self-regulation skills for regulating psychoemotional states be taught from preschool age and introduced to compulsory classes in both general and higher education institutions.

Keywords: psychoemotional state, war, emotions, feelings, resilience, psychopedagogical assistance, psychological support, psychological assistance.

Осадченко Інна, Перепелюк Тетяна, Ольховецький Сергій. Аналіз психо-емоційного стану українців та аспектів психологічної допомоги на початку поточної війни.

Мета. Мета дослідження – на основі аналізу наукових джерел, статистичних даних та результатів емпіричних досліджень охарактеризувати психоемоційний стан українців та аспекти надання психологічної допомоги на початку нинішньої війни, перші два місяці.

Методи. Для досягнення поставленої мети ми використовували такі методи дослідження: узагальнений та порівняльно-системний аналіз наукових джерел, систематизація та моделювання результатів досліджень, комплексний аналіз досвіду роботи психологів у рамках волонтерських проєктів, опитування населення за анкетною Raven (Raven, 1997), методи математичної статистики, статистичний аналіз даних Telegram-каналу «СвітлоПодія», аналіз приватних і загальнодоступних дописів в онлайн-чатах подій і соціальних мережах, використання стандартизованих анкет і наративного написання, а також дизайн

поперечного дослідження. Для статистичного аналізу ми використовували програмне забезпечення Statistica 12 і програмне забезпечення Linguistic Inquiry and Word Count (LIWC-2015).

Результати. Дослідження показало, що факторами, що впливають на погіршення психоемоційного стану українців, є втрата роботи або неможливість відвідувати роботу чи навчання, збільшення вільного часу через бездіяльність, самотність, недостатня інформація про правила поведінки під час бомбардувань, сигнали тривоги та укриття, низька культура звернення за допомогою до психологів, невміння батьків пояснити дітям ситуацію війни. Типовими негативними характеристиками психоемоційного стану населення на початку війни в Україні були прихована депресія, масовий гнів, різні види страху, егоїзм, максимальна заклопотаність собою, демонстративна потреба уваги через істерики та панічні атаки тощо.

Висновки. Поліпшенню психоемоційного стану населення сприяли такі заходи, як структурована та активна робота, особливо волонтерська, позитивні повідомлення та відеорекомендації через соціальні мережі, позитивні текстові повідомлення щоранку, настанови в соціальних мережах для саморегуляції та управління емоціями, зусиллями волонтерських Telegram-каналів та інших програм психологічної підтримки волонтерів, а також спеціально розроблених психолого-педагогічних сесій для дітей різного віку. Особливо розроблені онлайн-заняття для учнів, щоденна супервізія педагогів і психологів, застосування психолого-педагогічного підходу в навчанні, розповсюдження психолого-педагогічних рекомендацій педагогам, психологам і батькам, проведення супутніх вебінарів, онлайн і вдома; тренінги з виявлення та усунення симптомів тривожних розладів і панічних атак, стабілізації психоемоційного стану осіб різного віку. Наголошено на важливості модернізації та сприяння ефективності соціально-психологічних служб в Україні. Навички регуляції психоемоційних станів рекомендується формувати з дошкільного віку та вводити в обов'язкові заняття як у загальноосвітніх, так і у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: психоемоційний стан, війна, емоції, почуття, стійкість, психопедагогічна допомога, психологічний супровід, психологічна допомога.

Introduction. War in any time and country associates itself with death and destruction (architectural, economic, political, social, psychological, etc.). Both sides of a military conflict will endure the consequences of psychological trauma not only during but also after the war. For the civilian population, these consequences will be even more severe, as civilians and internally/externally displaced persons face unknown and unexpected mental trauma and risks. These risks can not only worsen but also be transmitted to future generations. Moreover, studies have not yet produced clear results regarding the intergenerational

transmission of trauma and the possible role of epigenetic mechanisms in this transmission (Clarke & Vieux, 2015; Yehuda & Lehrner, 2018).

The international community is beginning to realize the human cost of the Russian war in Ukraine, but it remains to determine the level of psychological trauma Ukrainians suffer and the damage it will cause to their mental health (Shevlin, Hyland & Karatzias, 2022). It is well-documented that war harms civilians who are not involved in hostilities, both physically and psychologically (Anjum, Aziz & Hamid, 2023). Such negative psycho-emotional states and problems, especially in the first days of the war, include depression, anxiety, panic attacks, fears, suicidal behaviour, various addictions and phobias, dissociation, etc. The international psychiatric community has "officially" recognized a disorder in the classification of diseases that may be of particular importance to the people of Ukraine: post-traumatic stress disorder (PTSD). There is evidence that PTSD is a persistent disorder with long-term consequences (Shevlin, Hyland & Karatzias, 2022).

Back in 2019, when the current war had the status of a "hybrid" war, researchers studied its impact on the mental health of individuals. The authors outlined information and psychological warfare in the media and social networks, with the main tasks being, in particular: provoking an asthenic mental state (anxiety, depression, apathy, fear, panic, etc.), stimulating aggressive emotional states, intrapersonal, interpersonal, interethnic conflicts, etc., which generally destabilise society in the country. In this context, the method of suggestion, particularly nonspecific suggestions, which aimed to cause negative mental effects in the object of influence (asthenic, aggressive emotional states; cognitive dissonance, etc.), became important. Negative emotional information methods most effectively achieved this: intimidation, creating a climate of fear, imposing catastrophic expectations of events (threat/fictitious threat) – creating a state of anxiety, fear of real or imaginary danger, fear of the unknown; anxiety, depression, apathy, fear, panic, etc.; deliberate dramatisation of events and phenomena; and actualization of the necessary stereotype, etc.

Studies have highlighted high rates of mental disorders and significant challenges in treating PTSD among internally displaced persons in Ukraine since 2014. The findings have confirmed the necessity for expanded, comprehensive assistance to internally displaced persons within the broader context of health system improvements (Roberts, Makhshvili & Javakhishvili, 2019).

Thus, the population of Ukraine "met" the war with a critical psycho-emotional state, primarily because of panic attacks caused during the "hybrid war" in the east of the country since 2014. A significant deterioration in the psycho-emotional state of the population also occurred due to the COVID-19 quarantine and post-quarantine, as detailed in a separate article (Osadchenko, Perepeliuk, Baldyniuk, Masliuk, Semenov, 2020). The above prompts us to reconsider the effectiveness of social and psychological services of the last 8 years in the direction of forming the population's stress resistance, self-control, and self-regulation of psycho-emotional states in extreme situations, as well as providing competent psychological assistance during crises.

The purpose of this article is to characterise the psycho-emotional states of Ukrainians and aspects of psychological assistance at the beginning of the current war based on the analysis of scientific sources, statistical data, and the results of empirical research.

Methods. To achieve this goal, we employed the following research methods: generalized and comparative-systematic analysis of scientific sources; systematization and modeling of research results; comprehensive analysis of psychologists' experiences in volunteer projects such as "Lesson for Children of Ukraine (during and after the war)" and "Bezpłatna Szkoła Online dla dzieci z Ukrainy," including the experiences of the authors of this article; conducting a concealed population survey based on the Raven questionnaire (Raven, 1997); employing mathematical statistical methods; analyzing data from the publicly available Telegram channel "Psychological Assistance to Ukrainians during the War" (now known as "SvitloPodia"), considering the authors' experiences on this platform; examining private and public posts in online event chats, social media, and gadget applications (Facebook, Instagram, Telegram, Viber, Messenger, WhatsApp, etc.) resulting from surveys of participants in webinars, supervision, individual psychological counseling, etc. The research was carried out using standardised questionnaires and narrative writing. The study focused on the first two months of the war, from February 24 to April 24, 2022. The sample included 66 young volunteers, with an average age of 18.85 years ($SD = 1.94$), comprising 8 men and 58 women. For statistical analysis, we utilised Statistica 12 software and Linguistic Inquiry and Word Count software (LIWC-2015). A cross-sectional study design was employed.

According to our survey, the most significant factor contributing to the rise in negative psycho-emotional states at the beginning of the current war was the lack of publicly available information regarding a) rules of behaviour during bombings, alarms, in shelters, and panic attacks; b) the ability to provide psychological self-help/assistance in extreme psychological situations. In the initial days of the war, the Ukrainian population, unlike, for example, the American population, was not oriented towards seeking help from psychologists. Citizens were preoccupied with fleeing, internal displacement, taking shelter without access to communication, and packing their belongings; they were in a state of shock and confusion, experiencing panic, and disbelief in the unfolding events, and were busy making phone calls to family and friends, asking, "Where are you? How are you? What's going on?"

It should be noted that a significant number of Ukrainians, even with deteriorating mental conditions, did not realise it and did not seek help from psychologists. This underscores the importance of popularising and enhancing the effectiveness of social and psychological services in Ukraine during peacetime.

Among the methods that proved effective in supporting and improving the psycho-emotional states of the Ukrainian population during the first week of the war were optimistic posts and video tips shared on social media. These included advice on self-regulation of emotional states and prevention of panic attacks. For example, on Facebook: #let's talk about; #self-regulation techniques (particularly developed from the standpoint of linguistic psychology); and positive SMS messages sent every morning with similar content: "Hi! We are home! We are alive and well! We are holding on, and we wish you the same! We pray for peace and life in Ukraine! It will be so! Let's help and support each other, let's unite. Let's send each other this message every morning to let each other know about ourselves. I love you!"

During the first week of the war, a volunteer Telegram channel named "Psychological Assistance to Ukrainians During the War" successfully provided round-the-clock, free psychological assistance, including assistance from the authors of this article. Publicly available requests from Ukrainians for psychological assistance during the first two months of the war also formed the empirical basis of our study. Today, this channel continues to operate under the name SvitloPodiia.

The researchers observed that in April 2022 (the second month, the seventh week of the war), positive reactions and likes predominated on social media. These included "pride," "admiration," "gratitude," "humour," "sarcastic laughter at the enemy," and "irony." Ukrainians exhibited restrained positive emotional reactions during the initial phase of the war, intensifying them in April 2022 before the battle for Donbas (emotional reactions-preferences included "pride" and "strength"; gratitude towards the defenders of Ukraine and joy from their actions). Subsequently, positive emotions began to decrease. Among the negative emotions, "anger" or "irritation" were frequently reported, while "horror," "fear," and "sadness" were observed in isolated cases during this period (Steblyna, 2022: 43). Similarly, a survey conducted on April 12-19, 2022, revealed that the emotion of "pride" was the most prevalent (45.8%), followed by "anger" (39.7%). The third most common emotion was "hope" (34.6%). The survey asked 214 respondents to select the five emotions they had experienced most frequently since the beginning of the war using a Google form. These emotions included joy, admiration, hope, pride, tenderness, gratitude, love, serenity, excitement, compassion, anger, passion, energy, inspiration, elation, irritation, indignation, dissatisfaction, disgust, etc. We summarized the statistical data of this study in the diagram (Fig. 1).

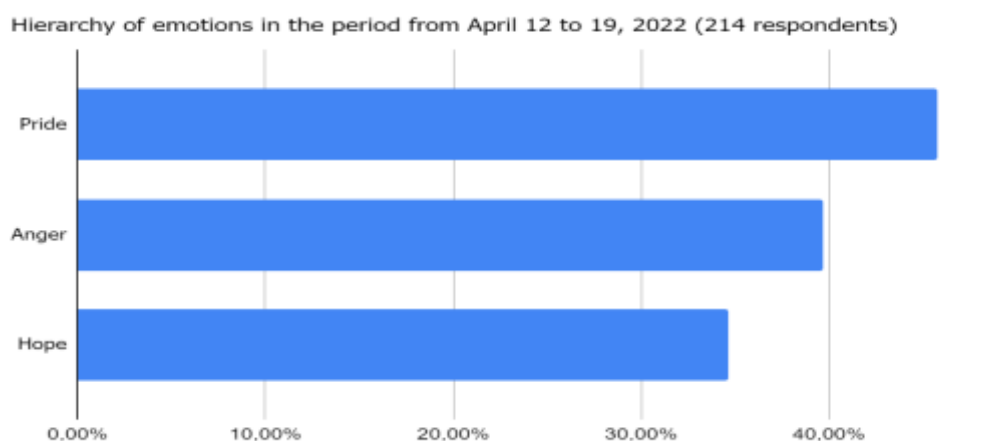

Fig. 1. Emotions of Ukrainians revealed by reactions and likes on social networks in April 2022 (based on the study by I. Yevchenko)*

***created by the authors**

It is worth noting that scientists compare the situation of researchers collecting huge amounts of data from social networks to that of systems biologists at the beginning of genome sequencing (entry in *PsycINFO* (c) 2018 APA) (Jost, Barberá, Bonneau, Langer, Metzger, Nagler & Tucker, 2018).

One of the surveys was conducted among the population in April 2022. The questionnaire contained four questions with multiple-choice answers: "What feelings do you have when you think about your future / the future of Ukraine?"; "Do you plan or do not plan to go abroad soon? (gradation of data depending on the presence and number of children)"; "Are you involved in volunteer assistance to the army / territorial defence / other temporarily displaced persons? (by age distribution)"; "How has the war affected your family's life?". An interesting fact was the increase in Ukrainians' hope for the future of the state from 43% to 61.1%, which was not recorded even in peacetime. At the same time, 40.7% of respondents, speaking about their future, named fear as the main emotion that prevailed during the war; 4.6% of respondents said they felt a lack of psychological support services; the vast majority assessed their mental state as generally normal and not requiring professional correction; more than 50% of Ukrainians participated in volunteer or charitable activities, including 80% of 18-29-year-olds; 50% of respondents had hope and anxiety; only 4.5% of respondents felt completely safe, although the survey was conducted only in conditionally safe regions, as it was impossible to do so in the occupied or frontline regions. 13% did not feel safe at all; 24% of respondents felt hopeless, 67.5% of respondents did not feel hopeless; 20% of respondents lost their jobs or earnings; 21.5% of respondents in the western and central regions of Ukraine said they were not affected by the war (a rather significant figure, but it should be understood that this is a survey in conditionally safe regions) (Samopochuttya ukrayintsiv pid chas viyny, 2022). The statistical data of the survey conducted by the Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation are summarized in the diagram below (Fig. 2).

The results of the research conducted by our Polish colleagues are valid for temporal comparison. They conducted it in April-May 2022, working with a psycho-emotionally problematic category – refugees from Ukraine. Since a significant part of the respondents arrived at the beginning of the war or during its course from the most problematic territories of Ukraine (occupied, frontline, actively bombed), their psycho-emotional state partly corresponded to the first week of the war. Among the most important mental problems that accompanied Ukrainians while fleeing the war in Ukraine, respondents most often mentioned fear (of shelling and bombing (62%) and for the lives of friends and family who remained in Ukraine (62%)); anxiety, worry (about not knowing Polish

(43%) and leaving all property in Ukraine (41%); lack of adequate financial resources for living (41%) and many things and clothes (38%), clear plans for where to live in Poland (34%), etc.) (Długosz, Krywaczuko & Izbebska-Długosz, 2022).

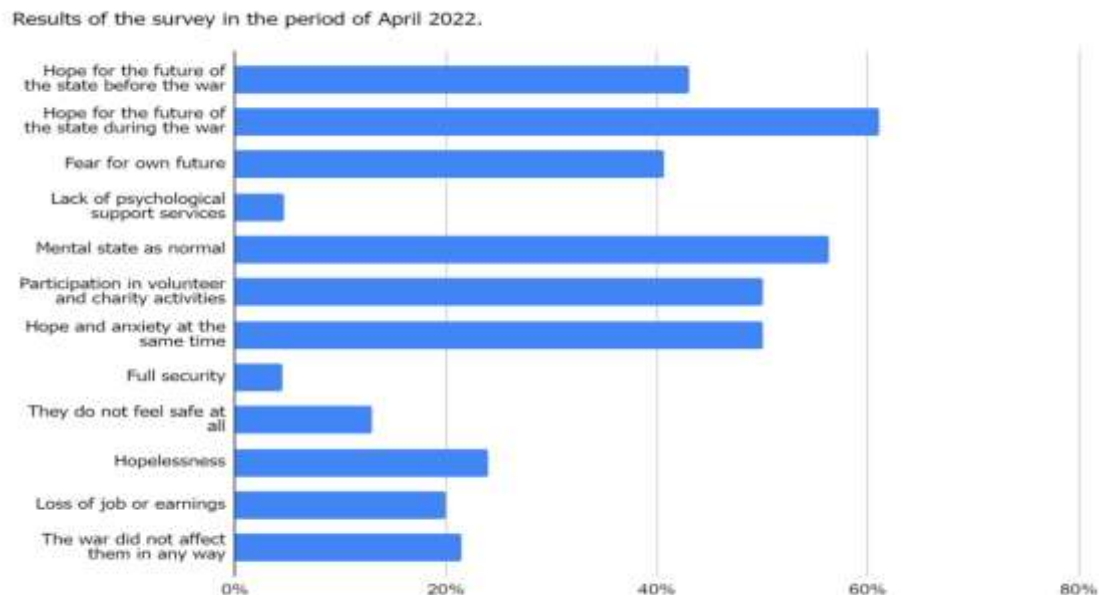

Fig. 2. Results of the study of the patriotic mood and psycho-emotional state of Ukrainians in April 2022 according to the Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation*

*created by the authors

The data from this study are presented in the diagram (Fig. 3).

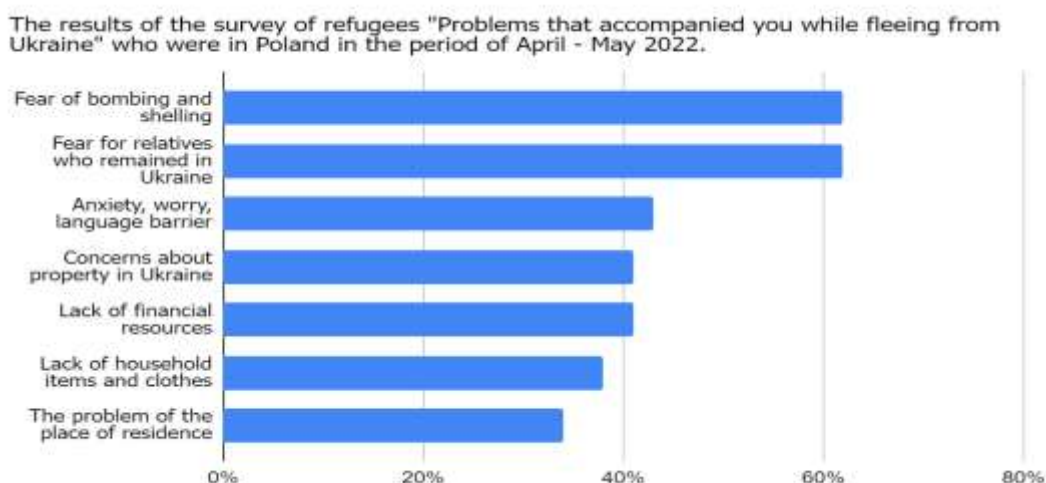

Fig. 3. Psycho-emotional states of Ukrainians who were forced to stay in Poland during the first months of the war (based on the results of Polish research)*

*created by the authors

Measuring war trauma using the RHS 15 scale showed that the majority of refugees suffer from disorders caused by traumatic stress (76%), and psychological stress was observed (50%). Respondents indicated that to improve their mental health, they do everything to cope with problems (59%), do things that distract and improve their mood (53%), pray (32%), seek advice and help from other people (28%), take sedatives (15%), reach for alcohol, cigarettes, other stimulants (3%), etc. (Izbebska-Długosz, 2022). We present these results in the diagram (Fig. 4).

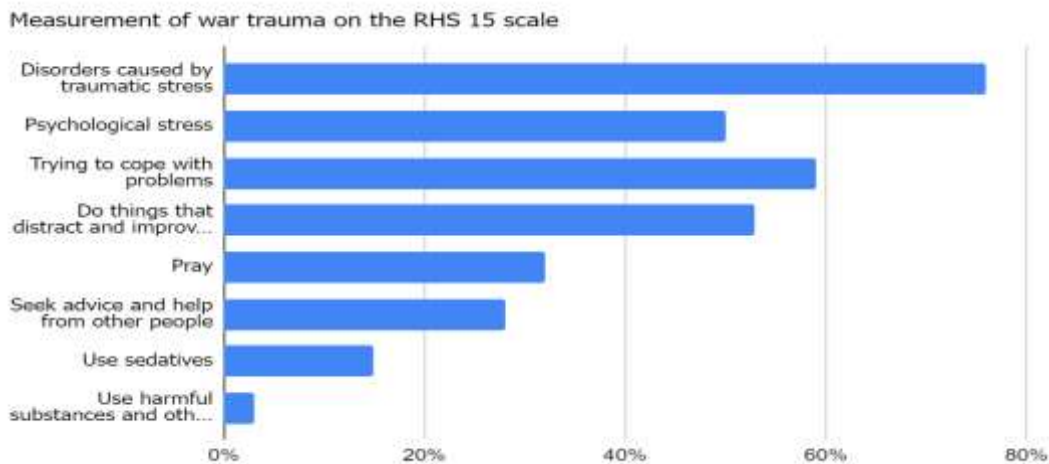

Fig. 4. Measurement of war trauma using the RHS 15 scale in Ukrainians who were forced to stay in Poland during the first months of the war (based on the results of Polish research)*.

*created by the authors

According to our data analysis, since March 1 (the sixth day of the war). Interestingly, parents of children aged 5 years (first position), 11 and 15 years (second position), 2, 3, 12, and 16 years (third position) had the most requests for psychological help for their children. In our opinion, one of the reasons that most psycho-emotional problems occur in five-year-olds is that this is the age group of "why-ers" who actively explore the world and require detailed explanations from their parents about what is happening around them. Stressed parents were not able to explain the war situation to their children in the first days of the war. An interesting fact was that parents (mostly Ukrainian mothers) during the first week of the war, when they got abroad to a safe place, did not leave their children for a minute, even in Poland, so they even attended online classes with them and did not want to go to work in order not to be without their children, the most valuable thing they managed to take out of their home country. Inquiries also recorded frequent psychological support to parents from children of primary school and adolescent age (calming, finding other

adults to provide psychological assistance to parents, etc.) This led to special psycho-pedagogical classes with children of different ages to teach them techniques of self-regulation/regulation of psycho-emotional states.

At the same time, the issue of studying the dynamics of psycho-emotional states of the population from the first days of hostilities onward requires a separate study. This is necessary not only to find out the culminating moments of the psycho-emotional states of Ukrainians but also to determine the causes of both deterioration and improvement and, first of all, to outline the specifics of providing psychological assistance to the population during such a period.

Conclusions. Thus, based on the analysis of scientific sources, statistical data and the results of an empirical study, the author characterised the psycho-emotional states of Ukrainians and aspects of psychological assistance at the beginning of the current war – the first two months: from February 24 to April 24, 2022. The following conclusions we have drawn:

1. Obviously, in the first months of the war, the psycho-emotional state of the population deteriorated significantly. Determining the true psycho-emotional state of Ukrainians during this period is complicated by active displacement, defence, flight, stupor, etc. At the same time, the population of Ukraine "met" the war with a critical psycho-emotional state caused by the 8-year "hybrid war" in the east of the country, COVID-19 quarantine and economic and crisis quarantine; lack of professional training in Ukrainian practical psychologists to work in war conditions, although hostilities have been going on in the country since 2014, in particular in the context of family and child psychology.

2. The deterioration of the psycho-emotional state of Ukrainians was influenced by: loss of work or the opportunity to attend work/study, etc.; increased "free time" (unwillingness or fear to continue working/studying), i.e. physical and mental inactivity; lack of care for others (loneliness); lack of publicly available information on the rules of conduct during the bombing, alarms, in shelters, panic attacks, and the ability to provide psychological self-help/assistance in extreme psychological situations; the lack of a culture of seeking help from psychologists that has developed over the years (having deteriorated mental conditions, they did not realise this and were not used to seeking help from psychologists); parents' inability to explain the situation of war to their children.

3. Typical negative characteristics of the psycho-emotional state of the population of Ukraine at the beginning of the war were a manifestation of a latent form of depression, mass anger or irritation, the main negative emotion - fear (of shelling and bombing and for life (own, friends and family), the future, lack of adequate resources for life, etc.); manifestation of selfishness and maximum self-care; the demonstrative need for care through hysterics and panic attacks, primarily among young mothers of young children (pseudo-cultural behaviour called "яжемать" in social networks): depression, aggression, stupor, forgetting or poorly caring for their children, etc.

4. The improvement of the psycho-emotional state of the population was facilitated by active, organised involvement in the work performed, which shifted attention to professional responsibility, responsiveness, mobility, etc.; engagement in patriotic activities, including volunteering. However, volunteering improved the psycho-emotional state only if it was unconditional: without expectation of external evaluation recognition, or reward. If volunteering was done "insincerely", conditionally, then by the end of the second month of the war, aggression, physical and mental exhaustion, apathy, etc. were manifested. There was a frequent provision of psychological support to parents by children of primary school and adolescent age (calming them down, finding other adults to provide psychological assistance to their parents, etc.)

5. The following psychological assistance to the population during the first two months proved to be effective: positive and optimistic posts and video tips on social media; positive SMS messages every morning based on linguistic psychology; tips on social media on self-regulation of these conditions and prevention of panic attacks, etc.; activities of volunteer telegram channels and other ways of providing volunteer psychological assistance; conducting special psycho-pedagogical classes with children of different ages to teach them self-regulation/re The activity of volunteer educational and psychological projects proved to be significant: daily conducting special resource and educational online lessons for younger students to redirect their attention during the war, providing an opportunity to communicate with peers, reducing anxiety; daily supervision of teachers and psychologists after these lessons to develop a strategy and tactics for psychological support the next day; applying a psycho-pedagogical approach by organizing training as psychological support for students and their parents.

6. We believe it is important to popularise in peacetime and increase the effectiveness of the social and psychological service in Ukraine; teach from preschool age the skills of self-regulation/regulation of psycho-emotional states and introduce the above into compulsory classes in general education and higher education institutions; apply a psycho-pedagogical approach in the educational process; improve the professional training of future workers in the social and psychological sphere of Ukraine and retrain current practical psychologists, social workers; modernise, according to

We do not pretend to cover this issue in full and note that further research should be aimed at studying the dynamics of the psycho-emotional states of the population from the first months of hostilities onwards; substantiating ways to protect and overcome the internal causes of the sharp deterioration in the psycho-emotional states of citizens in the first months of the war for their further self-realisation and cohesion, etc.

Acknowledgments. The authors of the article would like to thank the members of the scientific circle "School of Educational and Psychological Space Organizer" of the International Association of Modern Education, Science and Culture for their participation in the collection of statistical data: Androsova A., Diordii K., Kushnerik M., Michaelian O., Pyshnyi N.

References

1. Ancharoff, M. R. M., Munroe, J., Fisher, L. (1998). The legacy of combat trauma: clinical implications of intergenerational transmission. In: Danieli Y (ed). *International handbook of multigenerational legacies of trauma*. Boston: Springer, 257-276. https://doi.org/10.1007/978-1-4757-5567-1_17
2. Anjum, G., Aziz, M. and Hamid, H. K. (2023). Life and mental health in limbo of the Ukraine war: How can helpers assist civilians, asylum seekers and refugees affected by the war? *Front. Psychol*, 14, 1129-1299. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1129299>
3. Chan, J. C., Nugent, B.M., Bale, T. L. (2018). Parental advisory: maternal and paternal stress can impact offspring neurodevelopment. *Biol Psychiatry*, 83, 886-894. <http://dx.doi.org/10.1016/j.biopsych.2017.10.005>
4. Clarke, H. J., Vieux, K. F. (2015). Epigenetic inheritance through the female germ line: the known, the unknown, and the possible. *Semin Cell Dev Biol*, 43, 106-116. <http://dx.doi.org/10.1016/j.semcdb.2015.07.003>
5. Cordero, M. I., Moser, D. A., Manini, A. et al. (2017). Effects of interpersonal violence-related post-traumatic stress disorder (PTSD) on mother and child diurnal cortisol rhythm and cortisol reactivity to a laboratory stressor involving separation. *Horm Behav*, 90, 15-24. <http://dx.doi.org/10.1016/j.yhbeh.2017.02.007>
6. Długosz, P., Krywaczuko, L., Izbebska-Długosz, D. (2022). Problemy ukraińskich uchodźców przebywających w Polsce. [Problems of Ukrainian refugees residing in Poland]. Maj. <https://psyarxiv.com/rj2hk/> [in Polish].
7. Yehuda, R., Lehrner, A. (2018). Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms. *World Psychiatry*, 17(3), 243-257. <http://dx.doi.org/10.1002/wps.20568>

8. Jost, J., Barberá, P., Bonneau, R., Langer, M., Metzger, M., Nagler J., Tucker J. (2018). How Social Media Facilitates Political Protest: Information, Motivation, and Social Networks. *Political Psychology*, 39, 85-118. <http://dx.doi.org/10.1111/pops.12478>
9. Karamushka, L. M. (2022). Psykhichne zdorov"ya osobystosti pid chas viyny: yak yoho zberehty ta pidtrymaty [Mental health of the individual during the war: how to preserve and support it]. Kyiv: Instytut psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy. <https://lib.iitta.gov.ua/730974/1/97.pdf> [in Ukrainian].
10. Kostruba, N., Fishchuk, O. (2023). Media Religiosity and War Coping Strategies of Young People in Ukraine. *J Relig Health*, 62,465-478. <https://doi.org/10.1007/s10943-022-01663-w>
11. Osadchenko, I., Slovik, O., Barna, M. (2022). Psykhopedahohichni rekomendatsiyi dlya roboty z dit'my 6–11 rokiv [Psychopedagogical recommendations for working with children aged 6–11]. Uman': Hromads'ka orhanizatsiya «Mizhnarodna asotsiatsiya suchasnoyi osvity, nauky ta kul'tury». [in Ukrainian].
12. Osadchenko, I. (2022) Hromads'ka orhanizatsiya «Mizhnarodna asotsiatsiya suchasnoyi osvity, nauky ta kul'tury»: shcho my zrobyly z pershykh dnev viyny [Non-governmental organization "International Association of Modern Education, Science and Culture": what have we done since the first days of the war?]. [in Ukrainian].
13. Osadchenko, I., Perepeliuk, T., Baldyniuk, O., Masliuk, R., Semenov A. (2020). The Essence and Causes of Mass Panic: An Analysis of Data on the Beginning of Quarantine in Ukraine. *International Journal of Criminology and Sociology*, 9, 3146-3156. <https://www.lifescienceglobal.com/pms/index.php/ijcs/article/download/8100/4350>
14. Prorok, N. (2019). Hibrydna viyna: vplyv na psykhične zdorov"ya osobystosti. Psykhichne zdorov"ya osobystosti u kryzovomu suspil'stvi [Hybrid warfare: Effects on individual mental health. Mental health of the individual in a crisis society]. *zbirnyk materialiv IV Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi – collection of materials of the IV All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (October 18, 2019)*. (p. 233-236). L'viv : L'vivs'kyy derzhavnyy universytet vnutrishnikh sprav. [in Ukrainian]. <https://lib.iitta.gov.ua/720368/1/2.pdf>
15. Raven, J. (1997). Open Dialogue: Education, Educational Research, Ethics and the BPS. *BPS Education Section Review*, 21(2), 3-26.
16. Roberts, B., Makhshvili, N., Javakhishvili, J., et al. (2019). Mental health care utilisation among internally displaced persons in Ukraine: results from a nation-wide survey. *Epidemiol Psychiatr*, 28(1), 100-111. <http://dx.doi.org/10.1017/s2045796017000385>
17. Samopochuttya ukrayintsiv pid chas viyny: emotsiyi, ochikuvannya, osobystyy dosvid [Feelings of Ukrainians during the war: emotions, expectations, personal experience] (2022). *Fond «Demokratychni initsiatyvy imeni Il'ka Kucheriva»*. [in Ukrainian].
18. Shevlin, M., Hyland, P., Karatzias, T. (2022). The psychological consequences of the Ukraine war: What we know, and what we have to learn. *Acta Psychiatr Scand*. 146(2): P. 105-116. <http://dx.doi.org/10.1111/acps.13466>
19. Steblyna, N. O. (2022). Analiz emotsiynosti ukrayins'koho tsyfrovoho politychnoho dyskursu pid chas povnomasshtabnoho vtorhnennya rf (za materialamy naybil'sh populyarnykh telehrankanaliv). [Analysis of the emotionality of the Ukrainian digital political discourse during the full-scale invasion of the Russian Federation (based on the materials of the most popular Telegram channels)]. *Politychne zhyttya – Political life*, 2, 43-47. <file:///C:/Users/Downloads/12182-96-24188-1-10-20220621.pdf>
20. Yevchenko, I. M. (2022). Emotsiynyy stan ukrayintsiv pid chas rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny [Emotional state of Ukrainians during the Russian-Ukrainian war]. *Psykhologichni vymiry osobystisnoyi vzayemodiyi sub'yektiv osvith'oho prostoru v konteksti humanistychnoyi paradyhmy – Psychological dimensions of the personal interaction of the subjects of the educational space in the context of the humanistic paradigm*. (April 22, 2022). (p. 45-49). Kyiv. [In Ukrainian].

Received: 10.09.2023

Accepted: 09.10.2023

НЕВИЗНАЧЕНА ВТРАТА У КОНТЕКСТІ ВИМУШЕНОЇ СЕПАРАЦІЇ ТА ВИМУШЕНОГО УСИНОВЛЕННЯ

Розмирська Юлія

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

Rozmyrska.Yuliia@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6713-6696>

Глова Ірина

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

Hlova.Iryna@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2457-432X>

Мета. Стаття містить теоретико-методологічний огляд теорії невизначеної втрати у фокусі фізичної відсутності при психологічній присутності близької людини.

Методи. Для досягнення мети дослідження було задіяно методи наукового теоретичного вивчення: аналіз, синтез, структурування, узагальнення.

Результати. На основі аналізу досліджень вимушеної розлуки дітей з сім'єю та її психологічних наслідків, можемо стверджувати про ґрунтовність теорії невизначеної втрати у випадку її застосування до ситуації вимушеного всиновлення незаконно переміщених дітей. Теорія невизначеної втрати чітко пояснює механізм переживання розлуки з близькою людиною, коли ця розлука є не до кінця зрозумілою – немає чіткого знання про статус людини: жива чи мертва, або ж людина присутня фізично, але психічно відсутня: у випадку з деменцією. Теорія невизначеної втрати чітко пояснює три види наслідків: знерухомлення (впливає на здатність активно спілкуватися), наслідки на рівні відносин (конфлікти через різні погляди на ситуацію) і на рівні особистості (прояви таких станів як депресія, тривога, почуття провини та ін.).

Висновки. Модель віднаходження резильєнтності при невизначеній втраті містить такі взаємопов'язані структурні блоки як пошук сенсу, майстерність загартовування, реконструкція ідентичності, нормалізація амбівалентності, переосмислення прив'язаності та віднаходження надії. Досвід

роботи з переміщеними дітьми Сальвадора також додає розуміння про важливість вивчення етапів «осмислення ситуації зникнення» та «возз'єднання», що лягло в основу адаптації моделі віднаходження резильєнтності при невизначеній втраті для дослідження психологічних наслідків вимушеного всиновлення. Вбачаємо перспективи подальших досліджень в емпіричному вивченні психологічних наслідків травмивної ситуації вимушеного усиновлення для дітей та їх сімей.

Ключові слова: примусове переміщення, асиміляція, психологічна відсутність, психотравма, прив'язаність, горювання, реконструкція ідентичності, нормалізація амбівалентності.

Yuliia Rozmyrska, Iryna Hlova. Ambiguous Loss In The Context Of Forced Separation And Forced Adoption.

Purpose. The article provides a theoretical overview of the theory of ambiguous loss in the focus of physical absence with the psychological presence of a loved one.

Methods. To achieve the purpose of the study, the methods of scientific theoretical study were used: analysis, synthesis, structuring, and generalization.

Results. Based on the analysis of research on the forced separation of children from their families and its psychological consequences, we can state that the theory of ambiguous loss is important in the situation of forced adoption of illegally displaced children. The theory of ambiguous loss clearly explains the mechanism of experiencing separation from a loved one, when this separation is not fully understood - there is no clear knowledge of the person's status: alive or dead, or the person is physically present but mentally absent, as in the case of dementia. The theory of ambiguous loss clearly explains three types of consequences: immobilization (affects the ability to communicate), consequences at the level of relationships (conflicts due to different views of the situation) and on the personality (manifestations of such conditions as depression, anxiety, guilt, etc.).

Conclusions. The model of finding resilience in the face of uncertain loss includes such interrelated structural blocks as finding meaning, tempering mastery, reconstructing identity, normalizing ambivalence, revising attachment and discovering hope. The experience of working with displaced children in El Salvador is also important, because of studying the «disappearance» and "reunification" stages. They formed the basis for adapting the model of resilience in ambiguous loss to study the psychological consequences of forced adoption. The prospects for further research are in the empirical study of the psychological consequences of the forced adoption traumatic situation for children and their families.

Keywords: forced displacement, assimilation, psychological absence, psychological trauma, attachment, grief, identity reconstruction, normalizing ambivalence.

Вступ. Питання психологічних наслідків вимушеного всиновлення є важливою сферою вивчення психологів для розуміння суті та поетапності надання психологічної допомоги після повернення незаконно переміщених і всиновлених дітей.

Варто зазначити, що Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ у звіті про порушення та недотримання міжнародного гуманітарного права та прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей до Російської Федерації, вказує, що передача дітей без супроводу на усиновлення або застосування до них подібних заходів асиміляції є несумісним з ЖК-IV. Зміна громадянства українських дітей є порушенням статті 50(2) ЖК-IV. Це також суперечить принципам, втіленим у ЖК-IV, згідно з якими єдність сім'ї необхідно захищати та поважати. Сприяння перевихованню та постійній інтеграції в російські родини є підтвердженням того, що переміщені українські діти дійсно є жертвами депортації в розумінні статті 49 ЖК-IV (Report on Violations and Abuses of International Humanitarian, 2023: 19). Місія ОБСЄ, на жаль, не змогла отримати точні дані щодо кількості українських дітей, яким було змінено громадянство та які були влаштовані в російські родини (Report on Violations and Abuses of International Humanitarian, 2023: 21)

Вперше саме Друга світова війна дала психологам і психіатрам багато можливостей спостерігати за наслідками розлуки батьків і дітей. Евакуації дітей на випадок повітряного бомбардування були частиною запобіжних заходів проти повітряних нальотів (Air Raid Preventions, ARP) і розпочалися 1 вересня 1939 р.. За кілька днів 734 883 дитини без супроводу дорослих були евакуйовані з району Лондона в сільську місцевість. Одразу ж подробиці цієї операції та її наслідки для дітей почали заповнювати редакційні та кореспондентські колонки провідних медичних журналів – British Medical Journal та The Lancet. Вже 9 вересня редакційна стаття в BMJ вітала «успішний вихід» евакуйованих дітей, а невдовзі дискусія в Палаті лордів призвела до висновку, що евакуйовані діти були щасливі і набирали здоров'я (Ellison, & Smith, 2012; Van der Horst, 2011).

Звісно, не всі були згодні з однозначним висновком Палати лордів і це стало початком багатьох досліджень в галузі ранньої

депривації материнського піклування, зокрема теорія втрати Дж. Боулбі, у якій він наголошує на розрізненні епізодичної та семантичної пам'яті, оскільки, автобіографічний досвід кодується в епізодичній пам'яті, тоді як загальні пропозиції – в семантичній. Загальні знання переважно засвоюються з інформації, наданої іншими людьми, та з фактичного досвіду. Дж. Боулбі стверджує, що психічний конфлікт може виникнути, коли два джерела збереженої інформації дуже суперечливі. У таких випадках захисне виключення може бути застосоване до епізодичних спогадів про реальний досвід (особливо у дітей, які пережили втрату у віці до 3 років) (Bretherton, 1992: 768; Bowlby, 1980).

Пізніше ідеї Дж. Боулбі були піддані жорсткій критиці М. Раттером (Van der Horst, 2011). Вчений підкреслював важливість роботи Дж. Боулбі, виконаної на початку 1950-х років, оскільки вона стимулювала безліч досліджень і призвела до переосмислення догляду за дітьми, які виховуються в інтернатних закладах, і заявив, що концепція материнської депривації, безсумнівно, була корисною для привернення уваги до іноді серйозних наслідків недостатнього або порушеного догляду в ранньому віці, але він також стверджував, що цей термін відслужив своє і від нього слід відмовитися. Основний аргумент М. Раттера полягає в тому, що досвід, який охоплюється терміном материнська депривація, занадто неоднорідний і що його наслідки занадто сильно відрізняються залежно від дитини (Betz, & Thorngren, 2006; Bowlby, 1980; Dahl, & Boss, 2020).

Вивчаючи питання втрати та горя, їх психологічних наслідків П. Босс у 2006 р. узагальнила попередні дослідження та наголосила на важливості використання терміну «невизначена втрата», ставши головним теоретиком даної концепції. Вчена вивчає як такі втрати пов'язані з поняттям сім'ї, визначенням травми і здатністю до життєстійкості, розробляє основні аспекти та цільові точки роботи з тими, хто пережив невизначену втрату: від сенсу до майстерності, від ідентичності до амбівалентності, від прив'язаності до надії (Boss, 2006).

Методи та процедура дослідження. Для досягнення мети дослідження було задіяно методи наукового теоретичного вивчення: аналіз, синтез, структурування, узагальнення.

Обговорення результатів. Невизначена втрата відрізняється від смерті відсутністю остаточної інформації та завершеності, що вело б

до трансформації та змін. Таким чином, невизначена втрата створює складне горе, і, відповідно є складною втратою саме через контекст неоднозначності. Така точка зору також має підтвердження в теорії прив'язаності Дж. Боулбі, який стверджує, що неможливо відпустити зниклого члена сім'ї, якщо тільки не взяти участь у прощанні або ритуалі, який ініціює процес відокремлення (Abrams, 2001; Bretherton, 1992).

П. Босс також зазначає, що, оскільки не існує соціального чи релігійного ритуалу, щоб впоратися з такими втратами, люди застрягають наодинці у невизначеності, не маючи жодної звичної підтримки, щоби пережити горе і рухатися далі (Boss, 2010). Отож, невизначена втрата – це втрата яка не має завершення або остаточного вирішення, тому що все ще триває. Існує два типи невизначеної втрати: фізична, коли людина фізично відсутня, але психологічно присутня, тому що немає підтвердження місцезнаходження чи статусу: жива чи мертва. У такому контексті сумнівів надія на повернення втраченої людини продовжує існувати. Другий тип невизначеної втрати – психологічна: близька людина фізично присутня, але психологічно відсутня, наприклад, через втрату пам'яті та когнітивних порушень, як наслідок деменції через хворобу Альцгеймера або одного з понад 50 інших захворювань або травми, що спричиняють деменцію (Boss, & Yeats, 2014: 63-64).

Розглянемо детальніше три види наслідків невизначеної втрати (Boss, & Yeats, 2014): *знерухомлення* – викликає у людей тривогу та амбівалентність, що впливає на здатність членів сім'ї ефективно спілкуватися один з одним, прийняття рішень стає заплутаним, горе заморожується, а подолання труднощів блокується, частими стають сні про зниклу людину; *рівень відносин* – через брак інформації сім'ї часто сприймають ситуацію по-різному, що призводить до конфліктів, виникають розколи та відчуження, варто працювати над проясненням сімейних ролей і правил, кордонів між стосунками, а також над адаптацією традицій і сімейних ритуалів; *рівень особистості* – хоча невизначена втрата є розладом стосунків, окремі люди в межах системи також можуть мати симптоми депресії, тривоги, травми, амбівалентності і почуття провини, безпорадності, проблеми з ідентичністю, хвороби, пов'язані зі стресом, зловживання психоактивними речовинами. Виявлення та лікування цих симптомів цих симптомів може допомогти зменшити ізоляцію та дистанцію, які

зазвичай відчують люди, що переживають невизначену втрату (Boss, 2010, 2018).

Модель віднаходження резильєнтності в теорії невизначеної втрати П. Босс складається з шести взаємодіючих блоків. Перший – пошук сенсу – ірраціональність невизначеної втрати заважає смислоутворенню, тож спершу їй треба дати назву (це допомагає почати процес подолання), а згодом спробувати знайти сенс. На заваді смислоутворенню стоїть ізоляція, а також гнів, бажання помсти та сімейні таємниці. Другий – майстерність загартовування – усвідомлення того, що світ не завжди справедливий (що погані речі трапляються не лише з поганими людьми, що чим більше працюєш, тим не завжди менше страждатимеш; і, що ми не повинні завжди контролювати ситуацію), може допомогти деяким людям і зменшити почуття провини та самозвинувачення. Важливо збалансувати почуття безпорадності з внутрішнім самовконтролем, наприклад, медитацією, молитвою, усвідомленістю, музикою та фізичними вправами. Третій – реконструкція ідентичності – переосмислення стосунків допомагає розвинути стійкість після невизначеної втрати. Здатність бути гнучким щодо меж стосунків, ролей та правил дозволяє змінювати свої способи функціонування, незважаючи на відсутність людини (на заваді може стати опір змінам, очікування вирішення та ізоляція). Четвертий – нормалізація амбівалентності – соціальна амбівалентність. (причина походить із зовнішнього соціального контексту) цілком можлива при невизначеній втраті. Варто нормалізувати такі конфліктні емоції. П'ятий – переосмислення прив'язаності – передбачає скорботу про те, що і кого втрачено, і водночас радість від того, що залишилося (не існує завершення: можна як триматись за те, що було, так і шукати нові відносини з людьми, які повністю присутні в суспільстві). Переосмисленню прив'язаності заважає думка, що потрібно пережити, перестати відчувати почуття прив'язаності до зниклої людини. Шостий – відкриття надії – щойно люди починають відчувати себе комфортніше в умовах невизначеності, вони можуть вільніше уявляти і відкривати нові джерела надії. Наполягання на припиненні горя і страждань перешкоджає можливості розвивати життєстійкість (Boss & Yeats, 2014; Ćerimović, 2023; Pauline & Boss, 2009; Wiens & Boss, 2005).

Психологічні наслідки вимушеного розлучення тисяч дітей з їхніми сім'ями. при проведенні кампанії проти прихильників повстанців під час нещодавньої війни в Сальвадорі в 1980-1990 рр. дослідили у 2015 р. Е. Барнерт, Е. Стовер, Дж. Райан та П. Чанг (Barnert et. al., 2015). Часто військові передавали зниклих дітей Сальвадорському Червоному Хресту, який, або поміщав їх у сиротинці, або організовував їх усиновлення за кордоном (також згадуються випадки торгівлі дітьми). Частота зникнень дітей була найбільшою з 1980 по 1982 рр., а у 1994 р., через два роки після закінчення війни, сім'ї зниклих безвісти дітей заснували неурядову організацію *Asociación Pro-Búsqueda de Niñas y Niños Desaparecidos* (Асоціація з пошуку зниклих дітей), щоб допомогти сальвадорським сім'ям у пошуку зниклих дітей. Дослідники також зверталися до теорії невизначеної втрати як характеристики досвіду дітей, розлучених із сім'єю у воєнний час, у різних групах населення. Якісне дослідження розлуки з сім'єю серед біженців продемонструвало, що невизначена втрата викликала у дітей глибоке почуття безсилля та відчаю. Це відчуття пом'якшувалося можливістю звернутися до спогадів про зниклих родичів (Ferris & Winthrop, 2010; Mutini & Bakar, 2023; Walsh, McGoldrick, 1998).

Досліджуючи досвід зниклих дітей, пов'язаний з розлукою з сім'єю та її возз'єднанням, Е. Барнерт, Е. Стовер, Дж. Райан та П. Чанг концептуально поділили цей процес на шість етапів: до зникнення, зникнення, розлука, пошуки, зустріч і возз'єднання. Варто зазначити, що возз'єднання з сім'єю також може бути психологічно важким, дезорієнтуючим, болісним і складним процесом, оскільки спонукає до реструктуризації сімейних відносин (Barnert et. al., 2015: 497). Дослідники також зазначають, що на всіх етапах розлуки і возз'єднання функціонують такі концепти: ідентичність, соціальні зв'язки і життєстійкість, які були рушійним у пошуку рідних, однак возз'єднання створило власну кризу на рівні усіх цих трьох концептів (Kendzor, Kolesnyk, 2017; Rhoades, 2010; Tatton, 2023).

Розуміючи всю ґрунтовність теорії невизначеної втрати, а також важливість проведених емпіричних досліджень розлуки та возз'єднання сімей через військові конфлікти, пропонуємо доповнену модель віднаходження резильєнтності при невизначеній втраті для дослідження психологічних наслідків вимушеного всиновлення (рис.1).

Рисунок 1. Модель віднаходження резильєнтності при невизначеній втраті для дослідження психологічних наслідків вимушеного всиновлення

Дана модель, окрім структурних блоків віднаходження резильєнтності відповідно до теорії П. Босс також включає елементи відповідно до досвіду роботи зі зниклими і вимушено всиновленими дітьми зі Сальвадору, оскільки доведена важливість врахування етапу «осмислення зникнення» та «возз'єднання» як психологічно важливих. Возз'єднання сім'ї віддзеркалює стадію зникнення – вимушеність розвивати нову концепцію родини та ідентичність.

Соціальний і психологічний досвід, який лежить в основі розлуки та возз'єднання сімей – це циклічні, довготривалі процеси, які продовжують впливати на життя зниклих людей навіть через десятиліття після зникнення (Barnert et. al., 2015; Garrett, 2023; Joshi & Fayyad, 2015; Mata & Pauen, 2023; Pfefferbaum et all., 2017).

Висновки та перспективи. Отже, проаналізувавши дослідження вимушеної розлуки дітей з батьками через військові дії, та її психологічні наслідки, можна стверджувати про важливість теорії невизначеної втрати у випадку її застосування до ситуації вимушеного всиновлення незаконно переміщених дітей. Теорія невизначеної втрати чітко пояснює три види наслідків: знерухомлення, наслідки на рівні відносин і на рівні особистості. Також пояснює взаємодії структурних блоків моделі віднаходження резильєнтності, зокрема: пошук сенсу, майстерність загартовування, реконструкція ідентичності, нормалізацію амбівалентності, переосмислення прив'язаності, відкриття надії. Досвід роботи з

переміщеними дітьми також додає розуміння про важливість вивчення етапів «осмислення зникнення» та «возз'єднання», що лягло в основу адаптації моделі віднаходження резильєнтності при невизначеній втраті для дослідження психологічних наслідків вимушеного всиновлення.

Вбачаємо перспективи подальших досліджень в емпіричному вивченні психологічних наслідків травмівної ситуації вимушеного всиновлення для дітей та їх сімей.

References

1. Report on Violations and Abuses of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity, related to the Forcible Transfer and/or Deportation of Ukrainian Children to the Russian Federation (2023). Organization for Security and Co-operation in Europe. <https://www.osce.org/odihr/542751>
2. Abrams, M. S. (2001). Resilience in ambiguous loss. *American Journal of Psychotherapy*, 55(2), 283-291. <http://dx.doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.2001.55.2.283>
3. Barnert, E. S., Stover, E., Ryan, G., & Chung, P. (2015). Long journey home: Family reunification experiences of the disappeared children of El Salvador. *Hum. Rts. Q.*, 37, 492-510. <https://doi.org/10.1353/hrq.2015.0028>
4. Betz, G., & Thorngren, J. M. (2006). Ambiguous loss and the family grieving process. *The Family Journal*, 14(4), 359-365. <https://doi.org/10.1177/1066480706290052>
5. Bowlby, J. (1980). Loss: Sadness & Depression. *Attachment and Loss*. London: Hogarth Press.
6. Boss, P. (2010) The trauma and complicated grief of ambiguous loss. *Pastoral psychology*, 59, 137-145. <https://doi.org/10.1007/s11089-009-0264-0>
7. Boss, P. (2016). The context and process of theory development: The story of ambiguous loss. *Journal of Family Theory & Review*, 8, 268-286. <https://doi.org/doi:10.1111/jftr.12152>
8. Boss, P. (2018). The Example of Ambiguous Loss. *Approaches to Psychic Trauma: Theory and Practice*, 91.
9. Boss, P., & Yeats, J. R. (2014). Ambiguous loss: A complicated type of grief when loved ones disappear. *Bereavement Care*, 33(2), 63-69 <https://doi.org/10.1080/02682621.2014.933573>
10. Boss, P., Roos, S., & Harris, D. L. (2021). Grief in the midst of ambiguity and uncertainty: An exploration of ambiguous loss and chronic sorrow. In *Grief and bereavement in contemporary society* (pp. 163-175). Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9781003199762-16>
11. Bretherton, I. (1992). *The Origins of Attachment Theory: John Bowlby and Mary Ainsworth*. *Developmental Psychology*, 28(5), 759-775. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.5.759>
12. Dahl, C. M., & Boss, P. (2020). Ambiguous loss: Theory-based guidelines for therapy with individuals, families, and communities. *The handbook of systemic family therapy*, 4, 127-151. <https://doi.org/10.1002/9781119438519.ch88>
13. Ellison, C. S., & Smith, A. (Eds.). (2012). Education and internally displaced persons. A&C Black.

14. Ćerimović, E. (2023). At risk and overlooked: Children with disabilities and armed conflict. *International Review of the Red Cross*, 105(922), 192-216. <https://doi.org/10.1017/S181638312200087X>
15. Ferris, E., & Winthrop, R. (2010). Education and displacement: Assessing conditions for refugees and internally displaced persons affected by conflict. Background paper for the EFA Global Monitoring Report 2011. The hidden crisis: Armed conflict and education. <https://www.humanitarianlibrary.org/sites/default/files/2014/02/190715e.pdf>
16. Garrett, P. M. (2023). Bowlby, Attachment and the Potency of a 'Received Idea'. *The British Journal of Social Work*, 53(1), 100-117. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcac091>
17. Joshi, P. T., & Fayyad, J. A. (2015). Displaced children: The psychological implications. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics*, 24(4), 715-730. <https://doi.org/10.1016/j.chc.2015.06.003>
18. Kendzor, P., Kolesnyk, L. (2017). Educational and Socio-Psychological Needs of Internally Displaced Children in Ukraine. *The New Education Review*. Toruń, 50, 4. 36-47. <https://doi.org/10.15804/tner.2017.50.4.03>
19. Mata, C., & Pauen, S. (2023). The role of socio-cultural background and child age for parental regulation strategies and children's self-regulation: A comparison between Germany, Chile, and El Salvador. *Acta Psychologica*, 234. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2023.103871>
20. Mutini, L. A., & Bakar, N. A. (2023). The Role Of Inclusive Schools In Developing Social Interactions Of Children With Special Needs (Autism). *Jurnal Pendidikan dan Konseling (JPDK)*, 5(1). <https://doi.org/10.1007/s11920-017-0814-6>
21. Pauline, B., & Boss, P. (2009). *Ambiguous loss: Learning to live with unresolved grief*. Harvard University Press.
22. Pfefferbaum, B., Jacobs, A. K., Jones, R. T., Reyes, G., & Wyche, K. F. (2017). A skill set for supporting displaced children in psychological recovery after disasters. *Current Psychiatry Reports*, 19. <https://doi.org/11007/s11920-017-0814-6>
23. Rhoades, A. (2010). Displaced futures: Internally displaced persons and the right to education. *UN University for Peace*. URL: https://inee.org/sites/default/files/resources/Rhoades%2C_A.pdf
24. Tatton, A. (2023). Using the theory of family boundary ambiguity and ambiguous loss to understand the experiences of foster carers' own children. *The British Journal of Social Work*, 53(1), 198-215. <https://dx.doi.org/10.1093/bjsw/bcac139>
25. Van der Horst, F. C. (2011). *John Bowlby-From psychoanalysis to ethology: Unravelling the roots of attachment theory*. John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119993100>
26. Walsh, F., McGoldrick, M. (1998). A Family Systems Perspective on Loss, Recovery and Resilience. In: Sutcliffe, P., Tufnell, G., Cornish, U. (eds) Working with the Dying and Bereaved. Palgrave, London. https://doi.org/10.1007/978-1-349-26222-9_1
27. Wiens, T. W., & Boss, P. (2005). Maintaining family resilience before, during and after military separation. In C. Castro, A. Adler, & T. Britt (Eds.), *Military life: The psychology of serving in peace and combat (Vol. 3): The military family* (pp. 13-38). Westport, CT: Praeger Security International.

Received: 06.10.2023

Accepted: 25.10.2023

СИМПТОМИ МОРАЛЬНОЇ ТРАВМИ ТА ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Федотова Тетяна

Волинський національний університет імені Лесі Українки
м. Луцьк, Україна

Fedotova.Tetiana@vnu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1975-9925>

Мета статті полягає у теоретичному вивченні проблеми моральної травми в психологічній літературі та емпіричному з'ясуванні специфіки вияву симптомів моральної травми та ціннісних орієнтацій у студентської молоді в умовах війни.

Методи. У статті застосовано методи: теоретичного вивчення наукової літератури (аналіз, синтез, узагальнення); організаційний (порівняльний) метод; емпіричні методи, представлені комплексом психодіагностичних методик (шкала симптомів моральної травми (MISS-M-SF) (адаптація для цивільного населення Л. Засекіної, М. Козігори), опитувальник PCL-5, опитувальник PHQ-9, тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО), методика діагностики реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С. Бубнов)); математичні методи (кількісний та якісний аналіз, визначення середньогрупових значень, ф-кутовий Фішера та кореляційний аналіз); інтерпретаційний метод.

Результати. Проблема моральної травми в психологічній літературі розглядається переважно у контексті вивчення проблеми моральної травматизації військових, ветеранів війни, представників професій екстрених служб та медичних працівників. Моральну травму розглядають як стан глибокого психологічного чи емоційного дистресу, що виникає за умови порушення основних моральних цінностей особистості; як порушення внутрішньої совісті та цінностей особистості, що виникають у ситуації сприйняття морального проступку, який зумовлює гостре та глибоке переживання емоційної провини та сорому (інколи відчуття зради, гніву, та моральної дезорієнтації); у її переживанні вагомими є: моральні стандарти, моральні міркування, моральна поведінка, моральні емоції та моральні наслідки.

Результати емпіричного дослідження дозволяють констатувати, що з-поміж симптомів моральної травми найбільше вираженими є: втрата довіри, релігійна боротьба та втрата релігійної/духовної віри; вище середніх значень виявилися симптоми: провини, морального занепокоєння, труднощі з

процесам та самоосуд; в діапазоні середніх значень було визначено симптоми: зради, сорому та втрати сенсу. Симптоми моральної травми не просто корелюють з показниками смисложиттєвих орієнтацій та цінностями особистості, а істотно пов'язані з порушенням системи її цінностей, зниженням рівня інтересу та усвідомленості життя, його емоційної насиченості, відсутністю бажання зробити його максимально продуктивним й контрольованим та загалом бути суб'єктом власної життєдіяльності.

Висновки. Проведений теоретичний огляд проблематики моральної травми демонструє складність та потребу її подальшого ґрунтовного вивчення. Зокрема, що стосується уточнення та деталізації симптомів моральної травматизації цивільного населення в умовах війни; врахування вікових, гендерних та професійних аспектів її вияву; визначення програм діагностики та психологічної підтримки і супроводу осіб, що переживають моральну травму. Перспективу подальшого наукового пошуку вбачаємо у з'ясуванні та актуалізації внутрішніх ресурсів особистості у роботі з моральною травмою в умовах війни.

Ключові слова: моральна травма, моральне занепокоєння, емоційний дистрес, моральний дистрес, цінності, ціннісні орієнтації, локус контролю, локус життя.

Tetiana Fedotova. Symptoms of moral trauma and value orientations in student youth in the conditions of war

Purpose is to theoretically study the problem of moral trauma in the psychological literature and to empirically determine the specifics of the manifestation of symptoms of moral trauma and value orientations in student youth in war conditions.

Methods. The article uses the following methods: theoretical study of scientific literature (analysis, synthesis, generalization); organizational (comparative) method; empirical methods represented by a set of psychodiagnostic techniques (Moral Trauma Symptom Scale (MISS-M-SF) (adaptation for civilians by L. Zasekina, M. Kozigora). Kozigora), Posttraumatic Stress Disorder Checklist for DSM-5 (PCL-5), Patient Health Questionnaire (PHQ-9), Test of Meaningful Life Orientations, Methodology for Diagnosing the Real Structure of Personal Value Orientations (S. Bubnov)); mathematical methods (quantitative and qualitative analysis, determination of group averages, Fisher's ϕ -angle and correlation analysis); interpretive method.

Results. The problem of moral trauma in the psychological literature is considered mainly in the context of studying the problem of moral traumatization of military personnel, war veterans, representatives of emergency services and medical workers. Moral trauma is considered as a state of deep psychological or emotional distress that occurs when the basic moral values of a person are violated; as a violation of the inner conscience and values of a person arising in a situation of perceived moral wrongdoing, which causes an acute and deep experience of emotional guilt and shame (sometimes a feeling of betrayal, anger, and moral

disorientation); in its experience, the following are important moral standards, moral reasoning, moral behavior, moral emotions, and moral consequences.

The results of the empirical study suggest that among the symptoms of moral trauma, the most pronounced are: loss of trust, religious struggle, and loss of religious/spiritual faith; above average were the symptoms of guilt, moral anxiety, difficulty forgiving, and self-condemnation; in the range of average values were identified the symptoms of betrayal, shame, and loss of meaning. Symptoms of moral trauma not only correlate with indicators of meaningful life orientations and values of a person, but are significantly related to a violation of the system of values, a decrease in the level of interest and awareness of life, its emotional intensity, lack of desire to make it as productive and controlled as possible and, in general, to be the subject of one's own life.

Conclusions. The theoretical review of the issue of moral trauma demonstrates the complexity and need for its further in-depth study. In particular, with regard to clarifying and detailing the symptoms of moral trauma of the civilian population in war conditions; taking into account the age, gender and professional aspects of its manifestation; defining programs for diagnosis and psychological support and accompaniment of persons experiencing moral trauma. We see the prospect of further scientific research in clarifying and actualizing the internal resources of the individual in dealing with moral trauma in war.

Key words: moral trauma, moral anxiety, emotional distress, moral distress, values, value orientations, locus of control, locus of life.

Вступ. Вже понад півтора року в Україні триває війна, яка вплинула на усі сфери життя нашої країни та її громадян. Практично немає жодної родини, де б хтось з близьких не перебував на фронті чи не брав участь у волонтерському русі, так само й не залишилось жодної громади, де б з шаную не проводжали в останню путь полеглого героя-захисника. В Україні поряд з військовим фронтом одночасно відкрилося чимало фронтів (волонтерський, медичний, науковий, мистецький, спортивний тощо), мета яких – допомога нашим військовим у наблизенні перемоги над ворогом.

Під час війни однією з найактуальніших проблем є надання психологічної підтримки, супроводу та допомоги як військовим, так й різним категоріям цивільного населення. Також можна припускати, що значна кількість військових та цивільних переживають моральний дистрес та моральну травму, що пов'язані з життям в умовах війни. Загалом питання переживання моральної травми насамперед військовими актуалізувалося в 2014 році, у період панування пандемії Covid-19 про нього почали говорити частіше, проте у зв'язку із повномасштабним вторгненням ворога на терени нашої країни,

проблема моральної травми набула іншого звучання. Загалом під моральною травмою розглядають травму, що виникає у випадках, коли особистість стикається з ситуаціями, що глибоко вражають її свідомість чи порушують систему цінностей. Ціннісно-смилова сфера часто виступає тим фактором, до якого звертаються у своїй роботі психологи на шляху до одужання від наслідків моральної травматизації особистості. Саме тому пропонуємо звернути фокус уваги на питання симптомів моральної травми та ціннісних орієнтацій особистості в умовах війни.

Аналіз психологічної літератури засвідчив, що питання моральної травми постало в працях американських психологів в результаті роботи з ветеранами в'єтнамської війни, набуло своєї актуальності у зв'язку з воєнними діями в Іраці та Афганістані й вийшло на новий виток вивчення під час вирування пандемії Covid-19. І якщо уперше проблема моральної травми розглядалася в контексті надання психологічної допомоги переважно військовим та ветеранам (Дж. Шей (Shay, 2014), Е. О'Коннер (O'Connor, 2021), С. Фіглі (Figley, 2002), Б. Літц (Litz, 2009), К. Дрешер (Drescher, 2011), В. Флемінг (Fleming, 2021) та інші), то у подальшому її почали вивчати у контексті роботи медиків та представників інших професій (соціальних працівників, поліцейських, пожежників тощо) (Е. Джеметон (Jameton, 2013), Р. О'Доннелл (O'Donnell, 2008), А. Натаніель (Nathaniel, 2006), К. Пепезоглу (Papazoglou, 2017) та інші). У вітчизняній психології питанню вивчення моральної травми в цивільного населення присвячені дослідження Л. Засєкіної, М. Козігори (Засєкіна, Козігора, 2022) та інших.

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні особливостей вияву симптомів моральної травми та ціннісних орієнтацій в студентської молоді в умовах війни.

Не зважаючи на певні напрацювання в даному напрямку й досі залишається чимало питань, що потребують подальшого вивчення. З-поміж актуальних, в контексті розробки й надання психологічної підтримки та допомоги цивільним особам в умовах війни, постає питання важливості вивчення моральної травми та системи цінностей особистості. Оскільки у роботі з моральними травмами психологи заохочують особистість аналізувати власну систему цінностей та моральні конфлікти, які переживає людина, а не втікати від них. Представлений матеріал у статті не претендує на абсолютну

вичерпність та усебічну представленість, а тому може мати певні обмеження й застереження, оскільки подані погляди науковців можуть містити не повну інформацію та результати.

Методи та процедура дослідження. Досягнення мети передбачало застосування методів теоретичного вивчення психологічної літератури (аналіз, синтез, узагальнення підходів науковців) щодо висвітлення проблематики моральної травми. В якості обраного інструментарію емпіричного дослідження було застосовано: шкалу симптомів моральної травми (MISS-M-SF) (адаптація для цивільного населення Л. Засекіної, М. Козігори) (Засекіна, Козігора, 2022), опитувальник PCL-5, опитувальник PHQ-9, тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО), методика діагностики реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С. Бубнов).

До вибірки дослідження увійшли студенти першого-другого курсів факультету психології (спеціальності «Психологія») Волинського національного університету імені Лесі Українки. Загальна кількість опитуваних 85 осіб (статевий розподіл діагностованих: 17 осіб чоловічої статі та 68 – жіночої статі). Емпіричне дослідження було реалізоване упродовж квітня-травня 2023 року, участь у ньому була добровільною та передбачала дотримання етичних вимог щодо процедури його проведення.

Обговорення результатів. Уперше поняття моральної травми запропонував у 90-х роках Дж. Шей. Науковець працював з ветеранами війни у В'єтнамі та описав окремий вид травми, що пов'язана з морально-світоглядною позицією воїна та містить зруйновані уявлення про себе, світ та власне ставлення до кожного з них. Дж. Шей зазначає, що ключовим у переживання моральної травми є лідерство, а саме спроможність забезпечити моральне керівництво та конструктивну мету. Він також визначив основні маркери, котрі варто брати до уваги для збору бойової історії ветерана під час роботи: зрада того, що є правильним; звуження морального та соціального горизонту; горе та почуття провини за втрату близької людини (товариша/побратима); відмова від повернення додому; сприйняття себе як мертвого; берсеркінг; безчестя ворога (Shay, 2014).

К. Пепезоглу, Б. Чопко наголошують на можливості переживання моральної травми представниками поліції. Вони вважають, що моральна травма може бути пов'язана з переживанням

почуття провини, сорому та розчарування офіцерами поліції у ситуаціях, в яких спостерігалися смертельні випадки, вчинення насильницьких дій чи неможливість надання допомоги в повному обсязі (через відсутність такої можливості) (Parazoglou, 2017).

З. Чеснут, Р. Річардсон та ін. виокремлюють компоненти моральної травми, що передбачають насамперед: зраду того, що визначається особою як правильне та включає моральну норму чи зраду представником легітимної влади, а також ситуацію високим ризиком (загроза статусу, життю тощо) (Chesnut, 2020).

Л. Засєкіна та ін. вважають, що у вивченні моральної травми важливо звернути увагу на проблему моралі та моральності особистості, оскільки в ситуації її переживання відбувається порушення внутрішніх переконань людини, руйнуються її суб'єктивні уявлення стосовно правильності/неправильності, що у подальшому призводить до переживання спектру негативних моральних емоцій (сорому, провини тощо). Автори наголошують на тому, що у переживанні моральної травми вагомими є: моральні стандарти, моральні міркування, моральна поведінка, моральні емоції та моральні наслідки. Також на їх думку варто звернути увагу на принципову відмінності моральної травми та ПТСР (Zasiekina, 2020).

О'Коннер розглядає моральну травму, як стан глибокого психологічного чи емоційного дистресу, що виникає за умови порушення основних моральних цінностей особистості. Він зазначає, що люди, які її переживають можуть мати серйозні проблеми в міжособистісних взаєминах та потребують вивчення духовного та етичного вимірів власного буття (O'Connor, 2021).

Як порушення внутрішньої совісті та цінностей особистості, які виникають у ситуації сприйняття морального проступку, що зумовлює гостре й глибоке переживання емоційної провини та сорому (інколи відчуття зради, гніву, та моральної дезорієнтації) визначає моральну травму Б. Літц з колегами (Litz, 2009).

Отже, з огляду на усе наведене вище, варто зауважити, що при вивченні моральної травми особистості варто звертати увагу на особливості її ціннісно-сислової сфери. Тому у вивченні особливостей вияву симптомів моральної травми в студентської молоді в умовах війни ми також вважали за необхідне дослідити ціннісні орієнтації відповідної категорії осіб.

Завдяки обчисленню загального показника за шкалою симптомів моральної травми (MISS-M-SF) (адаптація для цивільного населення Л. Засекіної, М. Козігори) було виокремлено дві групи діагностованих:

- група 1 – респонденти, в яких не визначено переживання симптомів моральної травми (65 осіб);
- групу 2 – особи, в яких визначено незначне переживання деяких симптомів моральної травми (20 респондентів).

Усереднені результати респондентів двох груп за шкалою симптомів моральної травми (MISS-ML) зображено на рис.1.

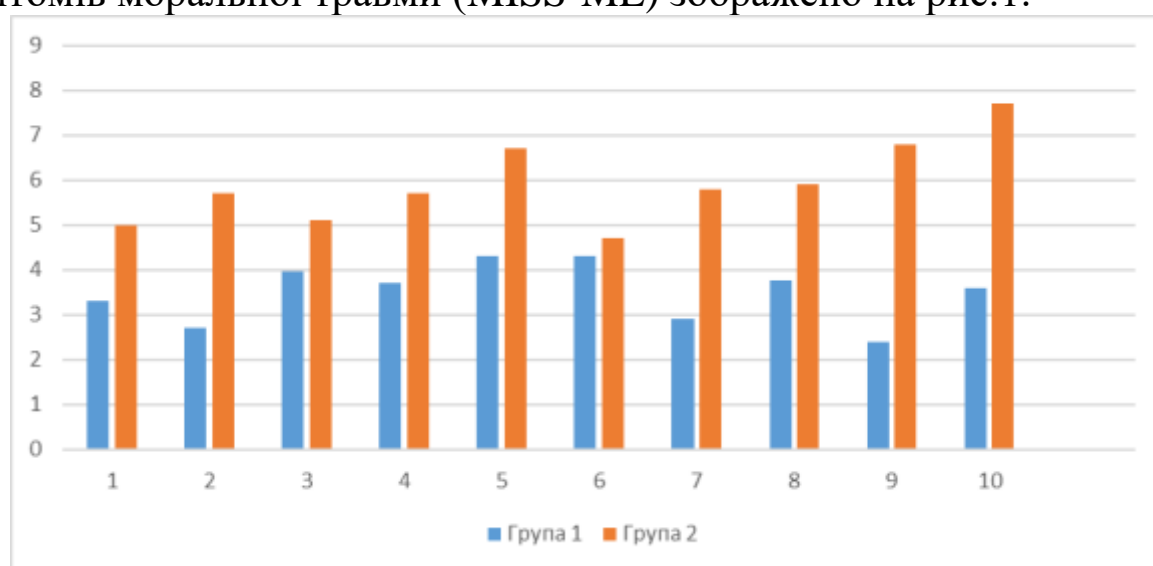

Рис.1. Усереднені результати діагностованих двох груп за шкалою симптомів моральної травми (MISS-M-SF)

Примітка: 1 –зрада; 2 – провинна; 3 – сором; 4 – моральне занепокоєння; 5 – втрата довіри; 6 – втрата сенсу; 7 – труднощі з прощенням; 8 – самоосуд; 9 – релігійна боротьба; 10 – втрата релігійної/духовної віри

Отже, як демонструє нам рис.1, в респондентів першої групи усереднені показники за усіма твердженнями шкали симптомів моральної травми (MISS-M-SF) є значно нижчими, ніж в другій групі. Причому найнижчі показники визначено за твердженнями: «загалом я схильний відчувати себе нікчемним» ($X_{сер}=2,4$), «я відчуваю провинну за те, що не зміг врятувати життя комусь під час війни» ($X_{сер}=2,7$) та «я добре розумію, що наповнює моє життя сенсом» ($X_{сер}=2,9$).

Дещо вищими виявилися результати за такими твердженнями: «більшість людей заслуговують на довіру» ($X_{сер}=4,3$) та «відтоді, як почалася війна, моя релігійна віра трохи послабшала» ($X_{сер}=5,9$).

В другій групі опитуваних найвищі показники констатовано за твердженнями: «відтоді, як почалася війна, моя релігійна віра трохи послабшала» ($X_{сер}=7,7$), «більшість людей не заслуговують на довіру» ($X_{сер}=6,7$) та «я не можу зрозуміти, за що Бог карає мене» ($X_{сер}=6,8$).

Результати в діапазоні середніх значень визначено за твердженнями: «я добре розумію, що наповнює моє життя сенсом» ($X_{сер}=4,7$), «зараз я відчуваю, що лідери, яким я колись довіряв, мене зрадили» ($X_{сер}=5$) та «я відчуваю сором за те, що я зробив або не зробив протягом цього часу» ($X_{сер}=5,1$).

Загальний сумарний середньогруповий показник за усіма твердженнями шкали симптомів моральної травми (MISS-M-SF) в першій групі – $X_{сер}=35,2$ та в другій групі – $X_{сер}=59,95$.

Статистично значущі відмінності в результатах діагностованих двох груп було визначено за такими симптомами моральної травми: зрада ($F=10,5$, при $\alpha \leq 0,001$), провина ($F=29,01$, при $\alpha \leq 0,001$), моральне занепокоєння ($F=9,27$, при $\alpha \leq 0,01$), втрата довіри ($F=19,85$, при $\alpha \leq 0,001$), втрата сенсу ($F=11,25$, при $\alpha \leq 0,001$), труднощі з прощенням ($F=7,16$, при $\alpha \leq 0,01$), самоосуд ($F=27,34$ при $\alpha \leq 0,001$), релігійна боротьба ($F=12,43$, при $\alpha \leq 0,001$), втрата релігійної/духовної віри ($F=4,8$, при $\alpha \leq 0,05$) та загальний сумарний показник переживання моральної травми ($F=113,43$, при $\alpha \leq 0,001$).

Отже, якщо в першій групі найгостріше стоїть питання втрати довіри та релігійної/духовної віри, то в другій групі – до відповідних маркерів переживання моральної травми додається проблема релігійної боротьби. Проте діагностовані в двох групах визначили, що добре розуміють, що наповнює їх життя сенсом та відчувають довіру до лідерів.

Опитувальник PCL-5 та опитувальник PHQ-9 було проведено для того, щоб визначити чи існує ймовірність переживання опитуваними ПТСР та депресії у зв'язку з війною чи іншими ситуаціями, що нею обумовлені. Та, відповідно, зрозуміти чи не пов'язане переживання симптомів моральної травми в опитуваних з симптоматикою ПТСР та депресії. Усереднені результати діагностованих двох груп за вище вказаними методиками представлено на рис.2.

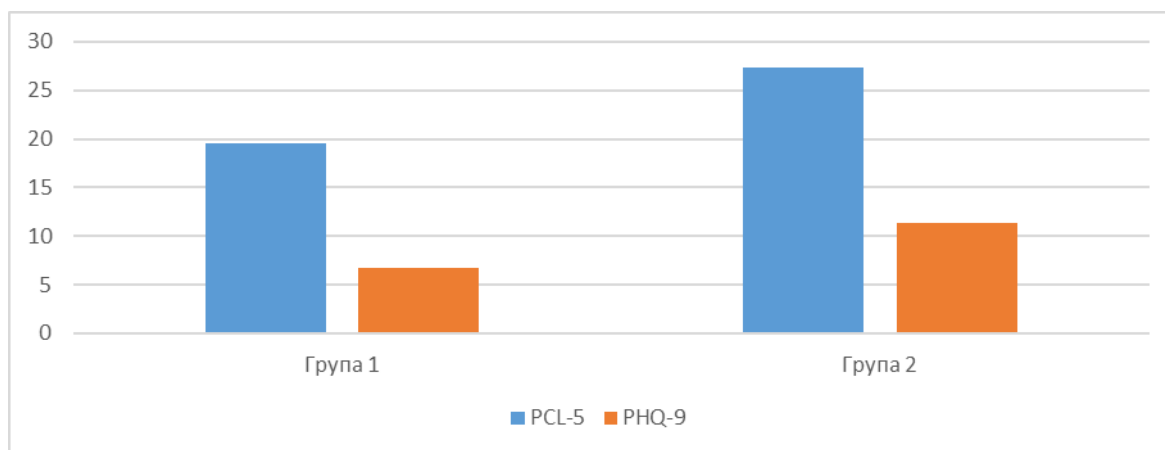

Рис.2. Усреднені результати діагностованих двох груп за опитувальниками PCL-5 та PHQ-9

Як видно з рис.2, у респондентів обох груп відсутня симптоматика ПТСР, оскільки обчислений середньогруповий показник загальної кількості балів за опитувальником PCL-5 є менше 33 (в першій групі $X_{сер}=19,5$, в другій – $X_{сер}=27,4$). Також в жодного з опитуваних не визначено відповідних симптомів ПТСР за кластерам: інтрузії, уникнення, негативних думок та емоцій, надмірної реактивності.

За опитувальником PHQ-9 встановлено, що в респондентів першої групи констатовано депресію легкого ступеня ($X_{сер}=6,7$), а в опитуваних другої групи – депресивну симптоматику помірного ступеня ($X_{сер}=11,4$). Проте це можна пояснити ситуацією життя у війні, постійним занепокоєнням з приводу власної безпеки та безпеки близьких тощо.

Статистично значущі відмінності в результатах діагностованих двох груп було визначено за загальними результатами опитувальника PHQ-9 ($F=7,39$, при $\alpha \leq 0,01$).

Оскільки моральна травма має глибокий екзистенційний вимір, можуть відбуватися зміни й у моральній сфері особистості (щодо уявлень про себе, світ та інших людей), зміни можуть прослідкуватися й у її системі цінностей. Для визначення особливостей ціннісно-сислової сфери студентів було застосовано тест смисложиттєвих орієнтації (СЖО) та методику діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С. Бубнов).

Середньогрупові результати смисложиттєвих орієнтацій діагностованих представлено на рис.3.

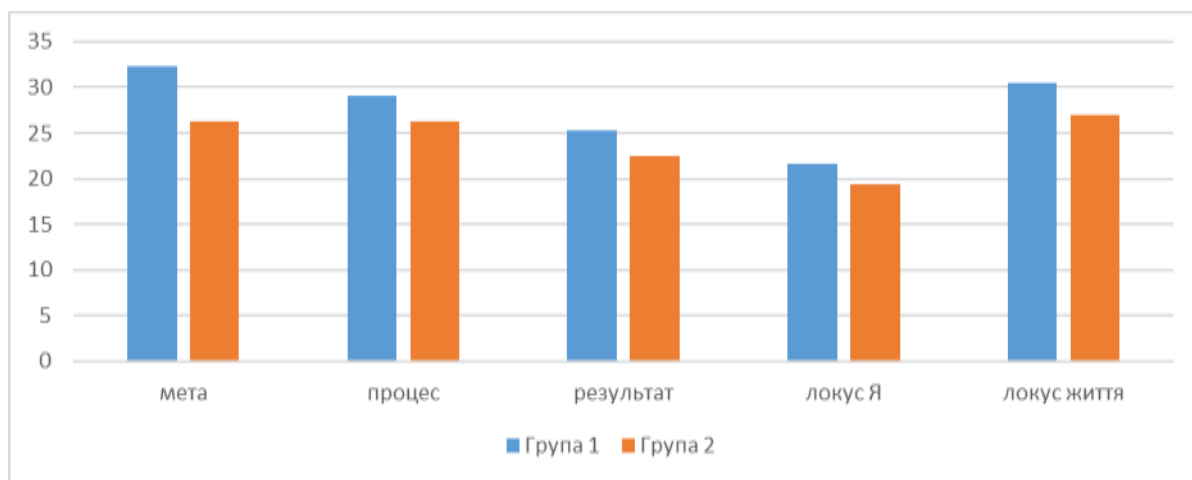

Рис.3. Усереднені результати діагностованих двох груп за тестом смисложиттєвих орієнтації (СЖО)

Як бачимо (з рис.3) в респондентів першої групи середньогрупові результати за усіма шкалами тесту є дещо вищими, ніж в другій групі: мета в житті – $X_{\text{сер}}=32,3$ (в другій – $X_{\text{сер}}=26,2$), процес життя (або емоційна насиченість життя) – $X_{\text{сер}}=29,1$ ($X_{\text{сер}}=26,2$ – в другій), результативність життя (або задоволеність самореалізацією) – $X_{\text{сер}}=25,3$ ($X_{\text{сер}}=22,5$ – в другій), локус Я – $X_{\text{сер}}=21,6$ (в другій – $X_{\text{сер}}=19,4$) та локус життя – $X_{\text{сер}}=30,5$ ($X_{\text{сер}}=26,9$ – в другій). Загальний показник смисложиттєвої орієнтації юнаків становить: в першій групі $X_{\text{сер}}=107,8$, в другій – $X_{\text{сер}}=104,8$.

Статистично значущі відмінності в результатах діагностованих двох груп було визначено за шкалою мети ($F=6,04$, при $\alpha \leq 0,05$).

Отже, не зважаючи на те, що усереднені результати діагностованих двох груп знаходяться в діапазоні середніх значень, у респондентів групи 1 (в яких відсутні симптоми моральної травми) можна припускати більшу усвідомленість життя в сьогоденні, наявність чітких цілей та їх часової перспективи досягнення. Своє життя вони оцінюють швидше як цікаве, насичене та наповнене сенсом, вони швидше задоволені власною самореалізацією та вважають себе сильною особистістю, яка здатна контролювати та керувати своїм життям.

Усереднені результати методики діагностики реальної структури ціннісних орієнтацій особистості (С. Бубнов) подано на рис.4.

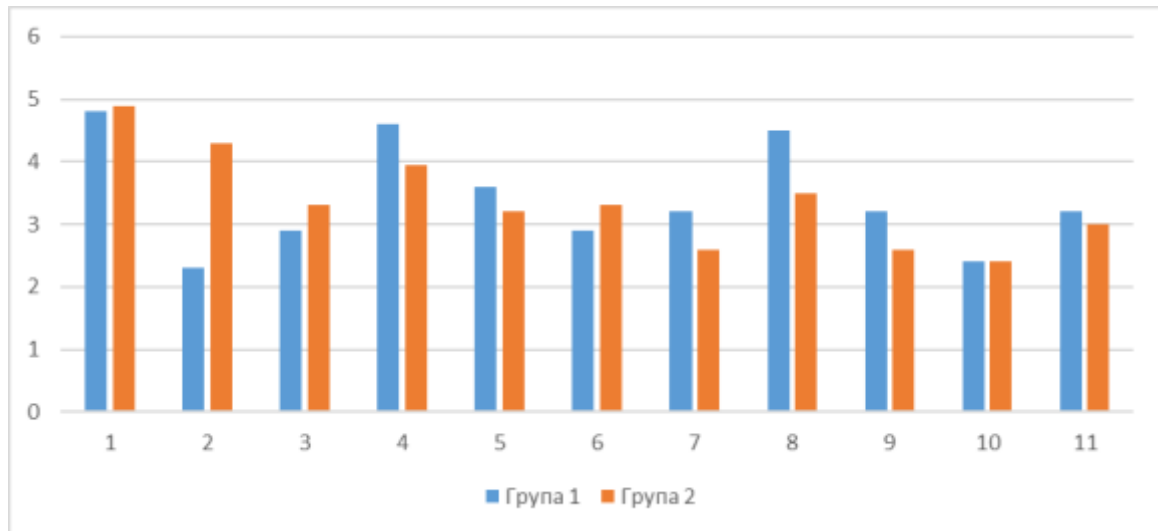

Рис.4. Середньогрупові результати респондентів двох груп за методикою діагностики реальної структури ціннісних орієнтацій особистості

Примітка: 1 – приємне проведення часу, відпочинок; 2 – високий матеріальний добробут; 3 – пошук і насолода прекрасним; 4 – допомога й милосердя до інших людей; 5 – любов; 6 – пізнання нового у світі, природі, людині; 7 – високий соціальний статус й управління людьми; 8 – визнання та повага інших; 9 – соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; 10 – спілкування; 11 – здоров'я

Отже, в групі юнаків з вираженою симптоматикою переживання моральної травми вищими виявилися результати за шкалами: матеріальний добробут – $X_{сер}=4,3$ (в першій групі – $X_{сер}=2,3$); пошук і насолода прекрасним та пізнання нового у світі, природі, людині – $X_{сер}=3,3$ ($X_{сер}=2,9$ – в першій групі).

У респондентів, в яких не визначено симптомів переживання моральної травми, високі показники констатовано за шкалами: допомога й милосердя до інших людей – $X_{сер}=4,6$ (другій групі – $X_{сер}=3,95$); любов – $X_{сер}=3,64$ ($X_{сер}=3,2$ – в другій групі); визнання та повага інших – $X_{сер}=4,5$ ($X_{сер}=3,5$ – в другій групі); високий соціальний статус й управління людьми та соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві – $X_{сер}=3,2$ ($X_{сер}=2,6$);

Практично однаковими в двох групах виявилися результати за шкалами: приємне проведення часу та відпочинок ($X_{сер}=4,8$ – в першій групі та $X_{сер}=4,9$ – в другій); спілкування ($X_{сер}=2,4$ – в обох групах); здоров'я ($X_{сер}=3,2$ – в першій групі та $X_{сер}=3$ – в другій).

Статистично значущі відмінності в результатах діагностованих двох груп було визначено за шкалами: матеріальний добробут ($F=25,24$, при $\alpha \leq 0,001$), соціальний статус ($F=4,87$, при $\alpha \leq 0,05$) та повага ($F=7,97$, при $\alpha \leq 0,01$).

За результатами обчислення коефіцієнту кореляції Пірсона в першій групі (респонденти, в яких відсутні симптоми переживання моральної травми) констатовано:

- обернений зв'язок симптому зради зі сторони інших з показником наявності мети в житті ($r=-0,28$ $p<0,05$) та цінностями: допомога й милосердя до інших людей ($r=-0,31$ $p<0,05$), високий соціальний статус ($r=0,3$ $p<0,05$), визнання та поваги інших ($r=-0,31$ $p<0,05$);

- кореляцію симптому провини з цінностями: допомога й милосердя до інших людей ($r=0,33$ $p<0,05$), любов ($r=0,33$ $p<0,05$), високий соціальний статус та соціальна активність ($r=0,33$ $p<0,05$);

- негативний зв'язок симптому втрати релігійної/духовної віри з локусом життя особистості ($r=-0,27$ $p<0,05$).

В діагностованих другій групі (опитувані з наявною симптоматикою моральної травми) визначено кореляцію:

- симптому провини з показником наявності мети в житті ($r=-0,47$ $p<0,05$), процесу життя (або емоційною насиченістю життя) ($r=-0,62$ $p<0,01$), результативністю життя (або задоволеністю самореалізацією) ($r=-0,69$ $p<0,01$), локус Я ($r=-0,57$ $p<0,01$) та локус життя ($r=-0,67$ $p<0,01$), а також загальним показником смисложиттєвих орієнтацій ($r=-0,46$ $p<0,05$);

- симптому релігійної боротьби з метою в житті ($r=0,47$ $p<0,05$), процесом життя ($r=0,63$ $p<0,01$), результативністю життя ($r=0,83$), локус Я ($r=0,61$ $p<0,01$) та локусом життя ($r=0,79$ $p<0,01$), а також загальним показником смисложиттєвих орієнтацій ($r=0,46$ $p<0,05$);

- симптому втрати релігійної/духовної віри з метою в житті ($r=-0,55$ $p<0,05$) та цінністю насолоди від прекрасного ($r=-0,49$ $p<0,05$).

Висновки і перспективи. Отже, теоретичний аналіз проблеми моральної травми засвідчує складність та неоднозначність у вивченні відповідного поняття. Не зважаючи на значні напрацювання в цьому напрямку й досі існує потреба в уточненні когнітивних, емоційних та поведінкових аспектів вияву симптоматики моральної травматизації особистості, протекторів її переживання, розробки рекомендацій і політики стосовно скрінінгу та втручань, спрямованих на осіб, що переживають відповідну проблему.

Результати емпіричного дослідження дозволяють констатувати, що симптоми моральної травми не просто корелюють з показниками смисложиттєвих орієнтацій та цінностями особистості, а істотно пов'язані з порушенням системи цінностей, зниженням рівня інтересу та усвідомленості життя, його емоційної насиченості, відсутністю бажання зробити його максимально продуктивним й контрольованим та загалом бути суб'єктом свого життя. Перспективу подальшого наукового пошуку вбачаємо у з'ясуванні та актуалізації внутрішніх ресурсів особистості у роботі з моральною травмою в умовах війни.

Література

1. Засєкіна, Л., Козігора, М. (2022). Крос-культурна адаптація та стандартизація шкали симптомів моральної травми. *Психологічні перспективи*, 39, 139-152. <http://dx.doi.org/10.29038/2227-1376-2022-39-zas>
2. Chesnut, R. P., Richardson, C. B., Morgan N. R., Bleser J. A., Perkins, D. F., Vogt D., ... & Finley, E. (2020). Moral injury and social well-being: a growth curve analysis. *Journal of traumatic stress*. 33(4), 587-597. <http://dx.doi.org/10.1002/jts.22567>
3. Corley, M.C., Elswick, R.K, Gorman, M. and Clor, T. (2001). Development and evaluation of a moral distress scale. *J adv Nurs*. 33, 250-256. <http://dx.doi.org/10.1046/j.1365-2648.2001.01658.x>
4. Drescher, K.D., Foy, D.W., Kelly, C., Leshner, A., Schutz, K., & Litz, B.(2011). An exploration of the viability and usefulness of the construct of moral injury in war Veterans. *Traumatolog*. 17(1), 8-13. <http://dx.doi.org/10.1177/1534765610395615>
5. Fleming, W. H. (2021). Moral Injury and the Absurd: The suffering of moral paradox. *J. Relig Health*. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01227-4>
6. Figley, C. R. (2002). *Treating Compassion Fatigue*. New York, NY; Brunner- Routledge.
7. Jameton, A. A. (2013). Reflection on Moral Distress in Nursing Together With a Current Application of the Concept. *Bioethical Inquiry*, 10, 297-308. <https://doi.org/10.1007/s11673-013-9466-3>
8. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 29(8), 695-706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>
9. Nathaniel, A. K. (2006). Moral reckoning in nursing. *West J. Nurs Res.*, 28(4), 41948. <http://dx.doi.org/10.1177/0193945905284727>
10. O'Donnell, P., Farrar, A., BrintzenhofeSzoc, K., Conrad, A.P., Danis, M., Grady, C., et al. (2008). Predictors of ethical stress, moral action and job satisfaction in health care social workers. *Soc Work Health Care*, 46(3),29-51. http://dx.doi.org/10.1300/j010v46n03_02
11. O'Connor, A. (2021). Moral injury. Therapy can help military veterans and NHS frontline staff come to terms with the soul-wound of moral injury. *Therapy today*. 35–37.
12. Papazoglou, Konstantinos, Chopko, Brian (2017). The Role of Moral Suffering (Moral Distress and Moral Injury) in Police Compassion Fatigue and PTSD: An Unexplored Topic. *J. Frontiers in Psychology*. 8 <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01999>
13. Shay, J. (2014). Moral injury. *Psychoanalytic Psychology*. 31(2), 182–191. <http://dx.doi.org/10.1037/a0036090>
14. Zasiєkina, L., & Zasiєkin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41-58. <http://dx.doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-41-58>
15. Zasiєkina, L., Kokun, O., Kozihora, M., Fedotova, T., Zhuravlova, O., Bojko, M. (2022). A Concept Analysis of Moral Injury in Ukrainian National Guard Service Members' Narratives: A Clinical Case Study. *East European Journal of Psycholinguistics*. 9 (1). P. 296-314 <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.1.zas>

References

1. Zasiiekina, L., Kozihora, M. (2022). Kros-kulturna adaptatsiia ta standartyzatsiia shkaly symptomiv moralnoi travmy [Cross-Cultural Adaptation and Psychometric Properties of Moral Injury Symptoms Scale]. *Psykholohichni perspektyvy – Psychological Prospects Journal*, 39, 139-152. [in Ukrainian].
2. Chesnut, R. P., Richardson, C. B., Morgan N. R., Bleser J. A., Perkins, D. F., Vogt D., ... & Finley, E. (2020). Moral injury and social well-being: a growth curve analysis. *Journal of traumatic stress*. 33(4), 587-597. <http://dx.doi.org/10.1002/jts.22567>
3. Corley, M.C., Elswick, R.K, Gorman, M. and Clor, T. (2001). Development and evaluation of a moral distress scale. *J adv Nurs*. 33, 250-256. <http://dx.doi.org/10.1046/j.1365-2648.2001.01658.x>
4. Drescher, K.D., Foy, D.W., Kelly, C., Leshner, A., Schutz, K, & Litz, B.(2011). An exploration of the viability and usefulness of the construct of moral injury in war Veterans. *Traumatolog*. 17(1), 8-13. <http://dx.doi.org/10.1177/1534765610395615>
5. Fleming, W. H. (2021). Moral Injury and the Absurd: The suffering of moral paradox. *J. Relig Health*. <https://doi.org/10.1007/s10943-021-01227-4>
6. Figley, C. R. (2002). *Treating Compassion Fatigue*. New York, NY; Brunner- Routledge.
7. Jameton, A. A. (2013). Reflection on Moral Distress in Nursing Together With a Current Application of the Concept. *Bioethical Inquiry*, 10, 297-308. <https://doi.org/10.1007/s11673-013-9466-3>
8. Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*. 29(8), 695-706. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>
9. Nathaniel, A. K. (2006). Moral reckoning in nursing. *West J. Nurs Res.*, 28(4), 41948. <http://dx.doi.org/10.1177/0193945905284727>
10. O'Donnell, P., Farrar, A., BrintzenhofeSzoc, K., Conrad, A.P., Danis, M., Grady, C., et al. (2008). Predictors of ethical stress, moral action and job satisfaction in health care social workers. *Soc Work Health Care*, 46(3),29-51. http://dx.doi.org/10.1300/j010v46n03_02
11. O'Connor, A. (2021). Moral injury. Therapy can help military veterans and NHS frontline staff come to terms with the soul-wound of moral injury. *Therapy today*. 35–37.
12. Papazoglou, Konstantinos, Chopko, Brian (2017). The Role of Moral Suffering (Moral Distress and Moral Injury) in Police Compassion Fatigue and PTSD: An Unexplored Topic. *J. Frontiers in Psychology*. 8 <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01999>
13. Shay, J. (2014). Moral injury. *Psychoanalytic Psychology*. 31(2), 182–191. <http://dx.doi.org/10.1037/a0036090>
14. Zasiiekina, L., & Zasiikin, S. (2020). Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *Psycholinguistics*, 28(1), 41-58. <http://dx.doi.org/10.31470/2309-1797-2020-28-1-41-58>
15. Zasiiekina, L., Kokun, O., Kozihora, M., Fedotova, T., Zhuravlova, O., Bojko, M. (2022). A Concept Analysis of Moral Injury in Ukrainian National Guard Service Members' Narratives: A Clinical Case Study. *East European Journal of Psycholinguistics*. 9 (1). P. 296-314 <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.1.zas>

Received: 22.09.2023

Accepted: 28.10.2023

ПАМ'ЯТКА АВТОРОВІ

«Психологічні перспективи» ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) – рецензований періодичний науковий часопис, включений до міжнародних наукометричних баз, а також до затвердженого МОН переліку наукових фахових видань України, у яких можуть друкуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата психологічних наук.

Вимоги до оригіналів статей, поданих до наукового часопису «Психологічні перспективи»

Стаття повинна відповідати тематиці журналу й сучасному стану науки, мати актуальність, не бути опублікованою раніше чи поданою до публікації в інших наукових журналах України та світу. Автор праці відповідає за достовірність і вірогідність викладеного матеріалу, відсутність плагіату й коректність висновків, правильне цитування наукових джерел і покликання на них.

Матеріал розглядають редакційна колегія відповідного розділу журналу, а також два анонімні рецензенти. Після схвального відгуку з їхнього боку редакція приймає остаточне рішення про публікацію статті, про що повідомлятиметься авторові.

Під час подання рукопису до журналу автори повинні підтвердити його відповідність всім встановленим вимогам, вказаним нижче. В разі виявлення невідповідності поданої роботи пунктам цих вимог редакція повертатиме авторам матеріали на доопрацювання.

- ✓ Ця стаття раніше не була опублікована і не надсилалася до розгляду редакціям інших журналів (або у коментарях для редактора нижче дані необхідні пояснення).
- ✓ Файл статті є документом у форматі Microsoft Word.
- ✓ Текст відповідає вимогам до стилістики та бібліографії, викладеним у Керівництві для авторів розділу «Про журнал».

Повний обсяг статті разом із двома анотаціями – мінімум 12 – максимум 20 сторінок.

Формат А-4, відстань між рядками – 1,5 інтервали, кегль 14, гарнітура Times New Roman; поля: ліворуч, угорі, внизу – 2,5 см, праворуч – 1 см; абзац –

1,25 см; сторінки статті мають бути пронумеровані; не використовувати переносів; таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію й назву.

Структура статті:

1) УДК, рядком нижче – назва статті (великими літерами) ;

2) прізвище, ініціали автора чи авторів (не більше двох осіб), рядком нижче – організація, місто, країна, електронна адреса автора (якщо два автора – дві електронні адреси та ін.); код ORCID ID. Якщо автор не зареєстрований в ORCID, потрібно обов'язково створити обліковий запис за посиланням <http://orcid.org/>;

3) анотація українською мовою, 1800 знаків без пробілів (250–300 слів) та ключові слова (5–7 слів), жодне з яких не дублює назву статті (10 кегль); обов'язковою є така структура анотації: **Мета, Методи, Результати та Висновки.**

4) прізвище ім'я автора та назва статті англійською мовою (10 кегль);

5) анотація англійською мовою. 1800 знаків без пробілів (250–300 слів) та ключові слова (5–7 слів), жодне з яких не дублює назву статті (10 кегль); обов'язковою є така структура анотації: **Purpose, Methods, Results, Conclusions;**

б) обов'язкові структурні елементи тексту статті:

вступ (актуальність, мета та завдання статті);

методи та процедура дослідження;

обговорення результатів;

висновки й перспективи.

7) література оформлюється згідно зі стандартом **APA** (на кожен позицію має бути посилання в статті). Обов'язковим є науковий огляд публікацій за останні 5–7 років. Мінімальна кількість цитованих джерел – 15 для емпіричних статей, для теоретичних – 25;

8) **References** оформляється згідно зі стандартом **APA**;

9) за необхідності – примітки, джерела ілюстративного матеріалу, список нестандартних скорочень.

формлюються два списки літератури:

1. Література (*вирівнювання по центру*) оформляється згідно зі стандартом **APA**

2. **References** (*вирівнювання по центру*) оформляється відповідно до стандарту **APA**. Для транслітерації з української мови можна скористатися сервісом <http://ukrlit.org/transliterations>.

Приклади оформлення літератури (за стилем АРА)

Журнали:

Ahutina, T. V., Zasyrkina, K. V. & Romanova, A. A. (2009). Kak deti 5–7 let peredajut smysl kartinki: nejrolingvisticheskoe issledovanie [How children 5–7 years transmit the meaning of the picture: neurolinguistic research]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, 4, 10–20 [in Ukrainian].

Бурдейна, М. В. (2018). Використання нових медіа в релігійній комунікації. *Обрії друкарства*, 1 (6), 49–57.

Книги:

Kuranova, S. I. (1999). *Osnovy psicholingvistyky [Fundamentals of psycholinguistics]*. Kyiv: ВС «Akademija» [in Ukrainian].

Лавриш, Ю. (2017). Церква у нових медіях України: проблеми і пріоритети комунікації: монографія. Львів.

Матеріали конференції:

Milinchuk, V. I. (2015). Psycholinguistychni osoblyvosti ekspresyvnoi dyslalii v ditej [Psycholinguistic features of expressive dyslalia in children]. Proceedings from International Scientific Conference '15: *X Mizhnarodna naukovo-praktychna konferenciia [Psycholingvistyka v suchasnomu sviti – 2015] – The Xth International Scientific Conference «Psycholinguistics in a Modern World – 2015»*, 76–77. Pereyaslav-Khmelnyskyi [in Ukrainian].

На кожен позицію в списку літератури має бути посилання в тексті статті.

Цитування та внутрішньотекстове посилання на літературні джерела здійснюються за стилем АРА, наприклад (Петренко, 2008); якщо зазначається сторінка джерела, то вона подається через двокрапку, наприклад (Петренко, 2008: 125).

Не допускається перерахування прізвищ науковців! У статті обов'язково мають бути посилання на іншомовні джерела (як мінімум 30 %).

2) відомості про автора надати редколегії, заповнивши форму, подану нижче.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Назва статті _____

Прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь та вчене звання, посада автора (-ів) (українською та англійською мовами) _____

ORCID (цифровий ідентифікатор автора. Отримати свій унікальний ідентифікатор ORCID можна, зареєструвавшись <https://orcid.org/register>) _____

Місце роботи, навчання, поштова адреса, індекс, службовий телефон (установи чи організації) (українською та англійською мовами) _____

Поштова адреса Нової пошти, № відділення, на яке редколегія надсилає друкований примірник журналу _____

Для публікації статті в журналі на адресу редакції psyprojournal@gmail.com потрібно надіслати: 1) прізвище_стаття.doc; 2) прізвище_відомості про автора.doc; 3) прізвище_квитанція-оплата.jpeg (після позитивного рішення редакції). Інформацію щодо реквізитів оплати автор отримує на електронну адресу в разі позитивного рішення редколегії журналу та успішного проходження перевірки на антиплагіат.

Оригінальні версії статей публікуватимуться у відкритому доступі на сайті журналу <http://psychopropects.vnu.edu.ua>

GUIDELINES FOR AUTHORS

Psychological Prospects ISSN 2227-1376 (Print); ISSN 2308-3743 (Online) is a peer-reviewed scholarly periodical indexed and listed in international databases in the field of social sciences, approved by the Ministry of Education and Science as a specialized journal where the results of the theses for obtaining the degrees of Doctor and Candidate of psychological sciences can be published.

The editorial board of Psychological Prospects Journal invites you to send your paper for publishing in the Journal. The editorial board will review the papers and inform the author(s) about any decision. The editorial board will be responsible for the publication reserving the right of requesting the author(s) for modifications.

As part of the submission process, authors are required to check off their submission's compliance with all of the following items, and submissions may be returned to authors that do not adhere to these guidelines.

- ✓ This article has never been published and submitted to the Editorial board of other journals for reviewing (or the necessary data have to be explained in the comments to the editor).
- ✓ The submission file is a Microsoft Word document.
- ✓ If the paper is submitted to the peer-reviewed journal section, the instructions of Guarantees for Blind Peer Review are followed, when the file is formatted.

Only original (never published before or submitted to any other journal for reviewing) papers in Ukrainian and English are accepted. The originals must meet the following requirements:

FORMAT/LENGTH

The original must be in version similar or higher than Word 97. The recommended length is 12 pages (max 3,000 words) including references, printed on A4 paper format, with 2,5 cm for upper, lower and left margins, 1 cm for right margins, observing 1,5 space between lines and with Times new roman font type, with a14 point body.

TITLE-AUTHOR'S IDENTIFICATION

The first page must include author(s) name and affiliation, e-mail; ORCID ID code. If the author doesn't have an account in ORCID it is obligatory to log in at <http://orcid.org/>; It should be written in bold, centered, times new roman, 14 point body.

ABSTRACT/KEY WORDS

Each paper should include brief abstracts in Ukrainian, Russian and English which should contain 250–300 words volume is 1800 symbols without spaces preceded by the author's family and given names, title of the article (in the respective language). The three abstracts should be written in italics with a 10 point body. The following structure is necessary for abstract: **Purpose, Methods, Results and Conclusions**. The abstract should include 5–10 key words or words combinations, and none of them can repeat article's title.

TEXT

Quotations in the text should be as follows: According to Gilberg, Warr (Gilberg, 2017), while (Gilberg, 2017: 76–78) means number of page with quotation. Comments and notes should be included in footnotes. Any examples should be numbered consecutively with Arabic numerals. The article should contain the following parts: introduction; methods; results and discussion; conclusions.

REFERENCES

References should come at the end of the paper. They should be written according to the APA norms with a 14 point body and in alphabetic order. The Ukrainian and Russian references should be written originally, then transcribed in Latin italicized letters and translated below, e.g.

To transliterate from Ukrainian, you can use the service <http://ukrlit.org/transliteratsiia>.

1. Ahutina, T. V., Zasyapkina, K. V. & Romanova, A. A. (2009). Kak deti 5–7 let peredajut smysl kartinki: nejrolingvisticheskoe issledovanie [How children 5–7 years transmit the meaning of the picture: neurolinguistic research]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, 4, 10–20 [in Ukrainian].

2. Kuranova, S. I. (1999). *Osnovy psiholingvistyky [Fundamentals of psycholinguistics]*. Kyiv: VC «Akademija» [in Ukrainian].

For the editorial board must be filed:

1) An article file and additional image files (E-mail: psyprojournal@gmail.com); in Windows format, version of MS Word; for illustrations – JPG format, resolution – 300 dpi;

2) Information about the author: surname, name, patronymic; academic rank, position, place of work (institution, division) of the author; address; Email; phone.

Author's Information

Title of the article _____

Last, first and middle name, scientific degree and academic title, author's position (*in Ukrainian and English*)

Place of work, study, postal address, index, office phone number (of the establishment or organization) (*in Ukrainian and English*)

Postal address of the New Post Office, №, where the Editorial board sends the issue _____

Phone _____

E-mail _____

Files should be named after the author's surname:

- 1) Ivanenko _ article.doc;
- 2) Ivanenko _ information about the author.doc;
- 3) Ivanenko _ payment (scanned document) (after a positive decision of the editor).

All papers will be published in open access on the Journal site:
<http://psychopropects.vnu.edu.ua>

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ
PSYCHOLOGICAL PROSPECTS

ВИПУСК 42
ISSUE 42

Редактор і коректор: Н.С. Коструба

Формат 60×84¹/₁₆. Обсяг 14,41 ум. друк. арк., 13,87 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 110.
Редакція і видавець – Волинський національний університет імені Лесі Українки
(43025, Луцьк, просп. Волі, 13).
Виготовлювач – Вежа-Друк (м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. 29-90-65).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.